

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

ПАНЧИШИН РУСЛАН ІГОРОВИЧ

УДК 340.12

**ДЕТЕРМІНАНТИ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР**

Спеціальність: 12.00.12 – філософія права

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Гарасимів Тарас Зеновійович

доктор юридичних наук, професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ	10
1.1 Поведінка людини у контексті філософсько-правового пізнання (огляд літератури)	10
1.2 Поняття і зміст поведінки людини у сучасній філософсько-правовій думці	17
1.3 Соціокультурні засади поведінки людини	32
1.4 Ціннісні орієнтири поведінки людини	46
Висновки до розділу 1	62
РОЗДІЛ 2 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПРИРОДА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ	65
2.1 Морфогенезис девіантної поведінки людини	65
2.2 Вплив соціокультурних негачій на поведінку людини	83
2.3 Ентропійні чинники девіантної поведінки людини	105
Висновки до розділу 2	115
РОЗДІЛ 3 ПАРАДИГМА ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ	117
3.1 Нормативно-аксіологічні основи правомірної поведінки людини .	117
3.2 Онтологічні засади активної і пасивної правомірної поведінки людини	138
3.3 Духовно-моральне самовдосконалення людина – основа правомірної поведінки людини	158
Висновки до розділу 3	171
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодення характеризується загостренням протиріч та зіткненням інтересів різних цивілізацій, соціальних груп та правових систем. Ці процеси, охоплюючи всі країни та регіони, безпосередньо впливають на поведінку людей та формують у них радикально-протестні настрої. Україна крім того, що є суб'єктом глобальних процесів, з початку XXI століття переживає зміну історичних епох, яка відбувається суперечливо та відображається на поведінці населення.

Приналежність людини до певної епохи, суспільства, держави та/чи території встановлює систему координат, яка впливає на її поведінку. Соціальні, культурні, економічні, політичні та правові зміни і трансформації останніх десятиліть, що відбуваються як в глобальному, так і локальному вимірах, наповнили життя сучасної людини несподіваними ризиками. Все частіше в умовах, що змінюються, люди використовують нетрадиційні стратегії поведінки у своєму житті. Поведінка більшості людей частіше виражається не як автономні й відповідальні дії, а як дія, що здійснюється під впливом зовнішніх об'єктивних чинників (загроза для життя, маніпуляції з боку оточуючих, ідеологічної системи та засобів масової інформації, обмеженість культурного розвитку самих індивідів, специфічні матеріальні проблеми). Вона втрачає індивідуальність і набуває рис фанатизму, людиноненависництва, «свободи без обмежень».

З іншого боку, сучасну реальність у якій перебуває сучасна людина, можна охарактеризувати як плюралістичний і релятивний простір, що поєднує в собі традиційну регулятивно-нормативну світобудову. У ній функціонує людина – особи мінлива, активна, здатна вийти за межі дозволеного, а тому може порушувати встановлені межі поведінки, ставитися до моралі, системи цінностей, правових нормам як чогось необов'язкового.

Проблема поведінки людини має міждисциплінарний, синтетичний і багато в чому дискусійний характер. Тому поведінку людини не можна розглядати одновимірно і прямолінійно, її необхідно вивчати і актуалізувати в контексті еволюції, проводити диференціацію за змістовною сутністю і цілеспрямованістю її дій, оцінювати з філософсько-правових позицій.

Слід визнати, що в цілому у сучасній філософії права сформована позиція щодо поведінки людини як до вторинного феномену, похідного від зовнішнього світу, тоді, коли вона має власний простір і логіку конструювання. У сучасних умовах існує необхідність дослідити поведінку людини з позиції філософії права, а не обмежуватися межами, хоча і суміжних з нею соціально-гуманітарних наук (загальної та психології, соціології, психіатрії тощо).

Теоретичну основу дисертаційної роботи становлять критично осмислені ідеї та концепції вітчизняних і зарубіжних філософів права, а також сучасних вчених - філософів, соціологів, психологів, культурологів, теоретиків права, які розкривають проблеми, що стосуються предмету даного дослідження. Положення телеології Арістотеля, Т. де Шардена, Ю. Хабермаса, структурно-функціональної теорії Р. К. Мертона, Т. Парсонса; персоналістської ідеї Н.О. Бердяєва, С. Л. Франка, Л. І. Шестова; екзистенціалізму М. Хайдеггера, Ж. П. Сартра; теорії модальності Д. Зільбермана; концепції соціальної аномії Е. Дюркгейма; теорії розвитку духу Г. Гегеля; теорії активності (Е. А. Ануфрієв, В. Х. Беленький, Н. А. Бернштейн тощо); теорії соціальної дії (М. Вебер, Т. Парсонс, Ю. Хабермас та ін.); аксіологічної теорії (А. А. Гусейнов, І. І. Докучаєв, М. С. Каган, І. Кант, П. А. Сорокін, В. Франкл, М. Шелер та ін.); теорії самоорганізації (С. П. Курдюмов, І. Р. Пригожин, Г. Хакен та ін.) склали основу даної роботи. Використовувалися також ідеї та принципи: єдності волі та дії А. Шопенгауера, нестандартного розвитку людини Ф. Ніцше,

самоздійснення людини М. К. Мамардашвілі, позитивної всеєдності В. С. Соловйова, культурної антропології Р. Бенедикта.

Ці ж питання з різних точок зору неодноразово висвітлювали такі науковці-правники як Ю. П. Битяк, О. Б. Ганьба, Т. З. Гарасимів, О. М. Гумін, Г. Ю. Зубко, О. М. Ігнатов, Ю. О. Козенко, О. М. Омельчук, О. Р. Ратінов, М. В. Савчин, С. С. Сливка, А. К. Щербакова, С. А. Шалгунова, А. М. Шульга та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 рр. Національної академії правових наук України, а також у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ: «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (Державний реєстраційний номер 0113U002433) та «Проблеми реформування правової системи України» (Державний реєстраційний номер 0113U007492).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – філософсько-правова експлікація детермінантів і соціокультурних чинників середовища, що впливають на поведінку людини.

Досягнення цієї мети зумовило необхідність у постановці та вирішенні наступних завдань:

- розкрити проблематику і релятивістський характер поведінки людини в контексті культурно-історичного розвитку;
- експлікувати ціннісно-сміслові підстави регулятивних механізмів поведінки людини;
- розкрити феномен «правова поведінка»;
- визначити особливості девіантної поведінки людини;
- проаналізувати поняття «девіантної толерантності» у поведінці людини;
- визначити детермінанти поведінки людини;

– обґрунтувати теоретичну модель генезису поведінки людини.

Об'єктом дослідження є людина як особистість, котра виступає підґрунтям сучасної правової антропології.

Предметом дослідження є філософсько-правове осмислення детермінантів формування поведінки людини.

Методи дослідження. Відповідно до мети та завдань дослідження в дисертації використано систему методів наукового пізнання. Серед них загальнонаукові методи, методи політології, соціології, філософії, правознавства, а також спеціальні методологічні засади вивчення поведінки людини.

Головним у цій системі є загальнонауковий діалектичний метод, що сприяв розгляду і дослідженню проблеми в єдності її соціального змісту та юридичної форми і здійсненню системного аналізу становлення поведінки людини у філософсько-правовому аспекті (п. 1.2., п. 1.3., п. 1.4). За допомогою семантичного методу поглиблено понятійний апарат, визначено загальні засади формування поведінки як однієї із форм розвитку складноорганізованих систем (п. 1.3.). Системно-структурний та порівняльно-правовий методи дозволили дослідити питання становлення поведінки людини як об'єкта рефлексії філософської наукової думки та розглянути її поведінку як діяльність (п. 1.3.). Соціально-прогностичний метод дозволив виявити взаємозумовленість між динамікою соціальних процесів, ціннісними орієнтаціями людини та формами її поведінки (п. 2.1., п. 2.2, п. 2.3, п. 3.1., п. 3.2, п. 3.3). Логічний метод дав можливість розглядати соціальну детермінацію у єдності загального, особливого та одиничного, виявити та з'ясувати загальний механізм поведінки людини, детермінаційні взаємозв'язки між ціннісними орієнтаціями людини та формами її девіантної поведінки (п. 2.1, п. 2.2, п. 2.3).

Науково-теоретичну основу дисертації становлять наукові праці з філософії, антропології, психології, філософії права, соціології права, теорії

права, порівняльного правознавства, кримінального права, кримінології.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вони отримані внаслідок комплексного дослідження соціоприродних детермінант формування людини, проблем її сутності та причин поведінки, як однієї із форм розвитку складноорганізованих систем. У результаті проведеного дослідження сформульовано такі концептуальні положення, що вирізняються науковою новизною і мають важливе теоретичне та практичне значення:

вперше:

- розкрито проблеми поведінки людини і її ціннісно-сміслові засади у філософсько-правому контексті;

- обґрунтовано необхідність духовно-морального самовдосконалення людини як основи правомірної поведінки та подальшого розвитку права в цілому.

- визначено механізми ентропійного впливу середовища і соціокультурних негачій, виражених у нігілізмі та цинізмі, на поведінку людини як причину і наслідок девіантності;

вдосконалено:

- підходи до місця діяння в структурі поведінки людини поряд з дією і вчинком;

- сутнісні характеристики правомірної поведінки людини та запропоновано авторську дефініцію поняття «правомірна поведінка».

набули подальшого розвитку:

- регулятивні механізми поведінки сучасної людини, що мають тенденції до втрати сакральності, ціннісних смислів;

- значення місцевої громади у розвитку громадянського суспільства, громадянської активності, самоорганізації людей і їх роль у процесах генезису правомірної поведінки.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації висновки, положення та пропозиції можуть бути використані у:

- *науково-дослідній сфері* – для удосконалення та подальшого розвитку філософсько-правових уявлень про категорію «поведінка людина» у філософії права та галузевих науках;

- *правотворчій та правозастосовній діяльності* – аналітичні напрацювання і розробки суб'єкти правотворення та правозастосування можуть використати для удосконалення чинних і прийняття нових законів та інших нормативно-правових актів, а також поліпшення якості законодавчої та правозастосовної практики;

- *навчальному процесі* – під час підготовки курсу лекцій для дисциплін «Філософія права», «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права», «Порівняльне правознавство», «Соціологія права». Окремі положення дисертаційної роботи можуть бути використані для підготовки відповідних розділів підручників та навчальних посібників;

- *правовиховній роботі* – для підвищення правової свідомості та правової культури учасників правотворчої та правозастосовної діяльності.

Особистий внесок здобувача. Положення, які викладені в дисертації та виносяться на захист, розроблено автором особисто. Для аргументації окремих положень дослідження використано наукові праці інших

Апробація результатів дисертації. Основні результати та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ. Низку її положень виголошено та оприлюднено під час проведення наукових конференцій, семінарів, круглих столів, зокрема: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 17 лютого 2012 року) Звітній науковій конференції факультету громадської безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ «Актуальні аспекти підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки» (м. Львів, 24 лютого 2012 року), Звітній науково-практичній конференції факультету з підготовки слідчих

Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, 23 березня 2012 року).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у дев'яти публікаціях, зокрема: шести наукових статтях у фахових наукових виданнях, а також трьох тезах виступів на конференціях, семінарах, круглих столах.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ ПОВЕДІКИ ЛЮДИНИ

1.1 Поведінка людини у контексті філософсько-правового пізнання (огляд літератури)

Науковий інтерес до поведінки людини продовжує залишатися активним протягом усього існування і розвитку філософсько-правової думки. До теперішнього часу накопичений значний теоретичний і емпіричний матеріал з проблем поведінки у різних галузях знань. Найвний дослідницький матеріал можна згрупувати за чотирма основними напрямками.

Перший напрям охоплює праці філософів, які зверталися до проблем людини і її поведінки в цілому. Цими проблемами займалися такі мислителі давнини як Конфуцій, Сократ, Платон, Арістотель та ін., які розкрили поняття про доброчесність і не добродійність, правильне і неправильне у поведінці людини. Вчення античних філософів стало методологічною основою для подальшого розвитку поглядів на поведінку людини.

Для середньовічної філософії характерним був тісний зв'язок з теологією. Свій внесок у розуміння поведінки людини внесли Августин Блаженний [2], Боецій [34], П. Абеляр [1], Фома Аквінський [247] та ін. Так, ідеї Фоми Аквінського про право людини на вільний усвідомлений вибір своїх дій, про совість, протидію несправедливості, про порядок є важливою складовою світової філософсько-правової спадщини. В епоху Ренесансу систему наукових поглядів, збагачено гуманістичним ставлення до людини та її поведінки. Мислителі цього періоду розширили погляди на поведінку і як її основи розглядали: соціальну активність і патріотизм (Н. Макіавеллі [144]), здоровий глузд і природність (М. Монтень [165]), героїзм і гідність

(Дж. Бруно [38]), терпимість (Т. Мор [166]), творчість (М. Кузанський [230]), людяність (Ф. Петрарка [190]). Їх сумарний внесок, як вираз окремих сторін знання про поведінку людини, був успішно екстрапольований у подальший розвиток філософії.

У Новий час проблеми поведінки людини розглядали Ф. Бекон [43], К. Гельвецій [66], П. Гольбах [72-73], Р. Декарт [79], Д. Дідро [86], Б. Паскаль [187], Б. Спіноза [277] та ін. Спіноза піднімав питання про моральність і аморальність поведінки, про взаємодію тілесного і духовного в людині, про свободу, про вдосконалення суспільства шляхом пізнання людських вчинків. Р. Декарт виділив розум, раціональність, моральність і активність як детермінанти поведінки. Згідно з ним, раціональне мислення - це раціональна поведінка. На думку Гельвеція, людською поведінкою рухає утилітаризм - інтерес і задоволення. Він же звертав увагу на роль виховання і пов'язував інтереси індивіда з його взаємодіями з іншими людьми щодо досягнення загального щастя. Паскаль розглядав людину як «безодню» протиріч, допускаючи при цьому, що «мудре серце» - це мудра поведінка. Внесок філософської думки Нового часу полягає в тому, що підготовлено цивілізаційну модернізацію різних сторін життєдіяльності людини, що звільняється від рабства та кріпацтва, церковної залежності, станової нерівності. У цю епоху було закладено основні засади громадянських прав і свобод, теорії суспільного договору, правової держави, громадянського суспільства тощо. Моральний імператив І. Канта екстраполює фізичний (вселенський) закон в соціальну реальність, задаючи тим самим максимум правильного людській поведінці.

У гуманітарних науках до кінця ХІХ століття сформувалися деякі концепції про поведінку. У дослідженнях поведінки живих істот використовувалася фізіологічна рефлексорна теорія, розвинена на основі праць І. П. Павлова. Ідея «випереджаючого відображення дійсності» П. К. Анохіна [8] знаходить свою завершену форму в так званій установці

організму, виражає стан його готовності до поведінкової активності (І. Т. Бжалава [31] та ін.). В. Ю. Большаков у своїй теорії характеризує еволюцію поведінки як ускладнення поведінкового акту від дратівливості до діяльності [35].

У психології поведінка розглядається як активність живих істот. Поведінка людини визнається завжди суспільно обумовленим і набутими параметрами «свідомої, колективної, довільної і творчої діяльності» (В. П. Зінченко, Б. Г. Мещеряков [203]). Важливе значення має концепція діяльності, розроблена В. В. Давидовим А. Н. Леонтьєвим, С. Л. Рубінштейном.

У сучасній науці найбільш популярними теоріями, що пояснюють поведінку індивідів, груп і спільнот, концептуалізують відповідно індивідуальну, колективну і масову поведінку, є: біхевіоризм, який визнає вплив людської поведінки і подій, різних обставин життя і підкреслює контрольованість поведінки з боку соціального оточення (Б. Ф. Скіннер, Е. Торндайк, Дж. Б. Уотсон); теорія обміну, яка розглядає поведінку як систему і результат вигідних обмінів актами поведінки або взаємовигідних раціональних рішень (Дж. К. Хоманна, П. М. Блау); теорія символічної взаємодії (символічний інтеракціонізм), яка полягає у тому, що поведінка людини відчуває на собі вирішальний вплив взаємодій, що сформувалася в первинній групі (Ч. Х. Кулі) і стверджує, що поведінка заснована на комунікації, розумінні і використанні символів (Дж. Г. Мід) та ін.

У філософії в достатньому обсязі приділено увагу дослідженнями таких сторін поведінки як активність, діяльність, дії, вчинки. Проблеми активності представлені в роботах А. М. Коршунова, С. Д. Смирнова та ін. Сутність, зміст, зв'язок діяльності з поведінкою розкривається в роботах філософів Г. С. Батищева [67], Л. П. Буєва [40], Е. В. Ільєнкова [99], М. С. Кагана [104], В. А. Лекторського, А. В. Маргуліса [152], Е. С. Маркаряна, Е. Г. Юдіна [272] та ін. Соціальна дія як акт поведінки людини розглядається в роботі

Дж. Міллера, Ю. Галантера, К. Прибрама «Плани і структура поведінки». Наукове обґрунтування даної категорії належить М. Веберу [50], який увів у науковий обіг поняття «дія», відправною точкою якої є індивід (або діяч). Г. Беккер [24], Дж. Верчу [52], Г. Х. фон Врігт [57], Т. Парсонс [186], П. А. Сорокін, Ю. Хабермас [251] також розглядають як центральне поняття теорії поведінки соціальну дію і взаємодію.

Система вчинків особистості з реалізації моральних або аморальних установок також розглядають як поведінку людини. Проблеми вчинків, вперше отримала філософську інтерпретацію у Аристотеля [11], згодом її розвинули І. Кант, набула продовження у дослідженнях С. Ф. Анісімова [7], В. С. Батищева [20], М. М. Бахтіна [22], О. К. Шевченка [260] та ін.

У своїх працях філософи Н. А Бердяєв [29], І. А. Ільїн, В. С. Соловйов [223] розкривають природу зла, яке може мати руйнівну дію на людину та її поведінку. У дослідженнях Л. А. Гуцаленко [76], Б. Левіт- Брауна [139], А. П. Скрипника [218], М. Терещенка [232], В. П. Фетісова [245] показано, як зло може стати банальним явищем в людському бутті й керувати поведінкою людини, знищуючи, насамперед у ній, все людське. Діяння, як вищий поведінковий прояв особистості, орієнтований на добро, поки ще не перебуває в якості предмета філософсько-правового вчення. Однак є дослідники, які в певній мірі виявляли до нього інтерес - це західноєвропейські філософи І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Т. Карлейль [105], К. Войтила [54], філософи М. М. Бахтін, С. Н. Булгаков [41], П. А. Сорокін [226], сучасні філософи М. Терещенко, Г. Л. Тульчинський [238], а також психологи В. П. Зінченко, В. А. Петровський та ін.

Другий напрямок складають роботи, присвячені проблемам регулятивних механізмів поведінки. Ще мислителі давнини визначили межі допустимості поведінки. Так, Конфуцій виклав їх у «золотому правилі» моралі, яке досі зберігає своє нормативно-етичне значення для поведінкової культури людини. Аристотель сформував філософське вчення про

«середину», в якій згідно з «правильною нормою» середню позицію займає добродесна поведінка. Визнаючи добродесну поведінку, середньовічні філософи проголошували наявність дії закону божественної волі над вчинками людини. Абельяр вводить поняття гріха і чесноти як моральних орієнтирів поведінки. Августин Блаженний вносить в етичні закони положення про єдність розуму, волі і пам'яті; про породження злого волею зла; про здатність людини вибирати між добром і злом, наблизитися до стану «неможливості грішити»; про совість як внутрішній закон. Боецій запропонував приклад поведінкового регулятиву справжню особистість - особистість Христа.

Ф. Бекон в Новий час розвинув нормативну концепцію поведінки з акцентом на дихотомічні поняття громадського та індивідуального блага, самовдосконалення та самозбереження, активності і пасивності, перші з них були визнані ним моральними, другі - більш аморальними.

Регулювання поведінки людини починається з її стереотипізації, потім оформляється і укладається в межі ритуалів, звичаїв і традицій, які є засобом залучення індивіда до соціального і культурного досвіду, дозволяють не лише здійснювати відбір інформації і досвіду, зберігати їх, а й оновлювати. Роль традицій в регламентації поведінки, підтримці внутрішньо-групової згуртованості, освяченні різних об'єктів і сформованих відносин, що пов'язують минуле, сьогодення і майбутнє, відображено в роботах таких авторів як А. К. Байбурина [15], К. В. Зайцева [93], М. С. Маєрчик [143], Є. С. Маркаряна [153], О. М. Омельчука [181], А. М. Положенцева [194], К. С. Сарінгуляна [215], І. П. Смирнова [222], В. У. Тернер [239], Ю. А. Шрейдера [267] та ін.

Регуляція поведінки людини мораллю здійснюється за допомогою орієнтації на цінності. Теорія цінностей розкрита в працях М. Вебера, В. Віндельбанда, Н. Бердяєва, М. Гартмана [62], В. Франкла [249], М. Йшов'єра, а також у роботах сучасних філософів: О. Г. Дробницький [88],

Д. Зільберман, М. С. Каган [102], М. К. Мамардашвілі, А. І. Пригожина, В. П. Тугаринова та ін. У суспільстві основними інструментами регулювання поведінки індивідів є соціальні норми (Ж. Батай [19], І. В. Бестужев-Лада [30], Є. М. Пеньков [188], Є. В. Попова [195], Ю. Хабермас [253] та ін.). Соціальні норми, у свою чергу, ґрунтуються на цінностях суспільства, більшість з яких закріплено в правових нормах, а також у звичаях, традиціях.

Третій напрям пов'язаний з дослідженнями відхилень поведінки особи, що здійснюються в основному у соціології, кримінології, психології, психіатрії. Вивчення відхилень пов'язано з роботами перш за все Е. Дюркгейма, а також Г. Беккера, Р. Дарендорфа, А. Коена, Е. Лемерта, Р. Мертона, Т. Парсонса, Б. С. Братусь, Я. І. Гілінського, А. Л. Салагаєва та ін.

Ці ж питання з різних точок зору неодноразово фахівці з психології (Ю. М. Антонян [10], С. О. Гаркавець [63], О. О. Денисенко [83], Н. Є. Завацька [92], О. В. Змановська [97], Н. В. Квітковська [108], Н. В. Ківенко [110], І. В. Кошова [125], Н. Ю. Максимова [145], Т. С. Мицкан [163], В. Д. Менделевич [158], С. Г. Немченко [172], Н. П. Пихтіна [192], О. В. Тімченко [234], В. Б. Толубко [236],), філософії (В. В. Білецький [33], В. Д. Воднік [53], О. П. Дзюбань [84], О. П. Невельська-Гордієва [171]), соціології (Л. М. Герасіна [68], А. М. Колесніков [119]), педагогіки (І. М. Мотринєць [167], Т. Є. Федорченко [243]), економіки (С. А. Гриценко [74]), з кримінального права (О. М. Гумін [75], О. М. Ігнатов [101], О. Р. Ратінов [206], А. К. Щербакова [270], С. А. Шалгунова [257]), філософії права (Т. З. Гарасимів [60]) тощо.

Такі поведінкові відхилення як нігілізм, цинізм і анархізм у сучасний період є наслідком системної кризи суспільства, що виразилося в невизначеності, амбівалентності, відчуженості в житті людини. Прояви негачій відомі з античності. Негачії викликають дослідницький інтерес у теоретиків (Т. В. Адорно [3], Е. Гідденс [70], І. А. Ільїн [100], В. Краус [129],

Ф. Ніцше [173], П. В. Рябов [211], П. Слотердайк [221], М. Хайдеггер [254] та ін.).

Основу четвертого напрямку складають дослідження, що вплинули значним чином на теоретичну модель правомірної поведінки на первинному (базовому) рівні її генезису.. Первинний рівень формування правомірної поведінки відбувається в сім'ї, де моральність має провідну роль. На ці питання особливу увагу звернено в роботах Ю. П. Битяк [32], О. Б. Ганьби [59], Г. Ю. Зубка [98], Ю. О. Козенко [117], М. В. Савчин [212], С. С. Сливки [219], А. М. Шульги [268] та ін.

Важливими в даному контексті є наукові доробки, що розкривають з позиції синергетики, позитивні результати самоорганізації та упорядкування соціального повсякденного простору проживання людей, в якому перетинаються їх поведінкові стратегії і траєкторії. Це дослідження таки науковців як А. В. Лякішева [141], І. Р. Пригожин, Г. Ніколіс [200], І. Стенгерс [201], Г. Хакен [255] та ін.

Крім цього, слід відзначити роботи В. А. Барьядаєва, В. Б. Батурина, В. В. Мантатова [151], І. І. Осинського [183] та ін., в яких представлені і розкриті проблеми духовно-ціннісних принципів і соціальнокультурних детермінантів правомірної поведінки.

На підставі вищевикладеного, визнаємо, що в науковій літературі досить широко і переконливо розглядалися різні аспекти поведінки людини. Все ж можна констатувати, що філософсько-правові аспекти становлення, формування та розвитку поведінки людини поки залишаються за межами цілісного наукового дослідження.

1.2 Поняття і зміст поведінки людини у сучасній філософсько-правовій думці

Як багато інших понять, що мають складний зміст, категорія поведінки батозначна, і у зв'язку з цим термін «поведінка» має різне тлумачення та розуміння.

Поведінка формується на тому рівні організації матерії, коли її структурні елементи набувають здатності сприймати, зберігати і переробляти інформацію, використовуючи її з метою самозбереження і пристосування до умов існування.

Часто термін «поведінка» використовують до об'єктів будь-якого рівня організації. Мова в цьому випадку може йти, наприклад, про поведінку електрона в магнітному полі, або про поведінку тієї чи іншої самоорганізуючої системи, причому мається на увазі поведінку як окремого індивіда, так і групи індивідів (поведінка біологічного виду, поведінка соціальної групи тощо) [246]. У зовсім вже узагальненому і формальному значенні під поведінкою можна розуміти «безліч станів системи, наступних у часі один за одним» [111, с. 142].

В інших випадках мова йде про систему вчинків людини, що являють реалізацію певних моральних установок, як про поведінку. Найчастіше під поведінкою розуміють систему дій з підтримки свого існування, здійснюваних біологічним індивідом будь-якого рівня організації.

Набагато рідше використовується поняття поведінки в технічних сферах. У кібернетиці, коли йде інформація про поведінку автоматів, під яким мається на увазі поведінку об'єкта типу (автомат + настройка), інакше поведінку налаштованого автомата. І все ж вирази типу «поведінка електрона» або «поведінка автомата» здаються надуманими і звучать метафорично. Оскільки поведінка в справжньому значенні слова може припускати в цілому тільки досить високий рівень активності, і пов'язана з

доцільністю, тому зазначені вище трактування є розширювальними і через це мають лише чисто умовний характер.

У науковій літературі поведінку зазвичай характеризують як систему дій людини або тварини в їх відносинах із середовищем. Поведінка - система внутрішньо взаємозалежних дій, здійснюваних яким-небудь складним (володіє деякою організацією) об'єктом; ця система підкоряється певній логіці і спрямована на реалізацію тієї чи іншої функції, притаманної даному об'єкту і вимагає його взаємодії з навколишнім середовищем.

Однак стає очевидним, що подібне трактування поведінки практично нічим не відрізняється від визначення діяльності: поведінка - це система дій, і діяльність також представляє систему дій. Більше того, активність теж проявляється в системі дій. Так в чому ж специфіка поведінки?

До кінця XIX століття сформовано наукові концепції про поведінку. Основою для досліджень послужила рефлекторна теорія, розвинена на основі праць І. П. Павлова. Вчення даного дослідника стали основою для концепції біхевіоризму, яка розглядає поведінку як головний предмет свого аналізу через систему «стимул-реакція» в якості основної одиниці поведінки. У роботах І. П. Павлова розкрито як тварини готуються до сприйняття різних сигналів до настання певних подій чи вчинення дій. Ця здатність або передається у спадок, або вона формується в процесі накопичення організмом індивідуального досвіду. П. К. Анохін зазначає, що закономірною в роботі головного мозку є налаштування на певні послідовності подій у зовнішньому середовищі, яка названа вченим закономірністю «випереджаючого відображення дійсності». Ця закономірність є універсальним явищем життя, яке визначає всі форми пристосувальної поведінки живого: вроджене, сигнальне, умовно-рефлекторне.

Фізіологічні дослідження виявляють «субстратну» основу поведінки, тобто ті механізми вищої нервової системи, які забезпечують її реалізацію. «Випереджувальний відбиток» знаходить свою завершену форму в так званій

установці організму, яка є формою єдиного функціонування фізіологічного і психічного. Причому, як зазначає І. Т. Бжалава, установка - це не тільки певний нахил організму до певної діяльності, але і здатність організму до актуального регулюванню динаміки, дії та відображення.

В. Ю. Большаков у своїй теорії розглядає еволюцію поведінки як ускладнення поведінкового акту від дратівливості до діяльності. Ланцюг поведінкової еволюції, що запропонована дослідником, виглядає наступним чином: «подразливість - безумовний рефлекс - умовний рефлекс - інстинкт - діяльність. Кожна нижча ланка присутня у вищій, а кожна наступне - у попередніх у формі зворотного зв'язку» [35, с. 194].

Отже, поведінка являє собою складну ієрархічну структуру, яка складається і функціонує на різних рівнях життєдіяльності організму. Це положення ідентичне і як для поведінки людини як істоти найбільш високоорганізованої, дії якої відрізняються складністю, варіабельністю, динамічністю і високими ступенями свободи.

У людини поведінка хоча і має природні передумови, але воно містить в собі соціально обумовлену діяльність, що надає цій поведінці якісно новий характер, тобто поведінка людини є соціальною по суті. Термін «поведінка» набуває іншого характеру, якщо він вживається з метою характеристики людини як істоти, яка у своїх діях реалізує принципи суспільних відносин. У даному випадку поняття поведінки обов'язково включає в себе, в свій зміст ставлення до іншої людини, інших людей, до суспільства, цінностей та правових норм. Проявляючись у певних діях, поведінка при будь-яких обставин, так чи інакше, відображати позицію людини, здатна викликати певну суспільну реакцію і створити відому думку про неї. Якщо термін «поведінка» розглядати як відношення людини до середовища існування, в цьому випадку він набуває більш категоріальне значення.

Вважаємо, що поведінка сучасної людини представляє собою біосоціальну, соціокультурну і духовно-моральна особливість індивіда,

залученого до складного та різноманітного світу взаємодій і взаємин з навколишньою дійсністю. Саму дійсність в структурному вимірі можна розглядати наступним чином: природа - людина - спільнота - суспільство. Ці рівні дійсності взаємозалежні, неоднозначно пов'язані, зіставлені і субординовані між собою. Таке структурне різноманіття характеризується системністю, що сприяє формуванню внутрішньої схеми, структури, програмної матриці поведінки людини та сприяє проявленню її загальності та активної поведінки. Варто додати до зазначеного, що поведінка людини являють собою багатоструктурну і багаторівневу складну систему, яка до всього іншого знаходиться в стані нестійкої, нелінійної та відкритої ситуації.

Механізм дії поведінкової системи можна проаналізувати через зміст понять «потреби», «інтереси», «мотивація», «мета» які складають дану систему взаємопов'язаних частин, структур або ланок.

Природними чинниками, що мають важливе значення в детермінації поведінки людини, виступають потреби та інтереси. Тому для розкриття змісту поведінки нам необхідно розглянути потреби. Для цього ми звертаємося до наукових позицій І. Т. Бжалава. Він визначив поведінку, як активність організму, що виникає в процесі пристосування його до середовища. Це активність, організована не незалежним від середовища, а пристосувалася до неї (адаптованим) мозком, під керівництвом якого організму вдається задовольнити свої потреби. Ефект впливу середовища на організм залежить від стану його як цілого, тобто його як суб'єкта.

Для нас цілком зрозуміло, що активність організму, його певна спрямованість по відношенню до зовнішнього середовища пояснюються безперервною зміною його потреб. Виникла потреба може бути спочатку незначною, але в міру того, як її необхідність починає зростати, в організмі посилюється прагнення до необхідної активності. Організм, активуючи свої різноманітні функціональні системи, набуває готовність до необхідних дій для задоволення існуючих потреб. Але зазначимо, що це ще не поведінка

організму, а є тільки його готовність до дії. Крім того, необхідно розуміти, що предмет задоволення потреби знаходиться у зовнішньому середовищі, яке в порівнянні з минулим її станом могла змінити свої характеристики.

Вважаємо, що потреба - це суб'єктивний чинник, а зовнішнє середовище - це об'єктивний чинник виникнення установки. Саме установка являє собою справжній базис для поведінкових актів. Установка, а не подразник створює основу для відповідей організму в процесі його взаємодії зі зовнішнім середовищем. З цього випливає висновок: теорія установки є теорія мотивованої поведінки. Вона за своєю природою спрямована на боротьбу з ентропією, на виключення випадковості.

У нас не викликає сумніву, що потреби людини мають особливі характеристики, що опосередковуються соціально-правовими відносинами.

На думку Д. О. Кікнадзе, «потреби є внутрішньою особливістю, що є основою всіх мотивів поведінки і вчинків людини» [109, с. 31]. І хоча зрозуміло, що далеко не завжди нагальна потреба визначає дії людини, але, безсумнівно, вона складає основу її поведінки і визначає поведінкову активність.

Як відомо, всі живі істоти належать до так званих відкритих систем, які можуть існувати лише у тісній взаємодії з навколишнім середовищем, постійно обмінюючись з нею речовинами, енергією та інформацією. Відкриті системи беруть участь у зазначеному обміні, виступаючи як об'єктивна необхідність, потреба, вимога до середовища проживання в необхідних засобах. Разом з тим, потреби - це не лише властивості, об'єктивно притаманні живим істотам, які полягають у потребах у зовнішніх, а так само і у внутрішніх умовах для їх життя, існування і розвитку.

Подібно до будь-якої живої істоти, внутрішньою людиною не володіє всією повнотою існування і через це не є самодостатньою сутністю. Оскільки вона належить до відкритих систем, відчуває потреби, які можуть бути задоволені у взаємодії з навколишнім середовищем і за рахунок останньої. Однак

потреби людини значно відрізняються від потреб інших живих істот - вони за своїм змістом принципово інші. Особлива природа потреб людини закладена в її соціально-правовій обумовленості. У потребах людини поєднуються в складній діалектиці об'єктивне і суб'єктивне. Об'єктивність потреб визначається не характером предмета, а його існуванням в реальній дійсності і незалежно від свідомості та волі суб'єкта. Об'єктивні потреби, що формуються у свідомості, набувають суб'єктивності, і як будь-яке суб'єктивне, стають суб'єктивними в двох аспектах: вони представлені у свідомості суб'єкта; крім цього вони завжди приблизні, неточні, недостатньо відповідають дійсності.

Людина для того, щоб успішно здійснити ту чи іншу потребу, повинена попередньо пізнати свої об'єктивні потреби. Пізнання потреб - це дія виняткового значення, оскільки від неї залежить успішність або неуспішність практичної діяльності щодо задоволення потреб. Насправді ж задовольняються не об'єктивні потреби, а суб'єктивні потреби. Потреба, таким чином, це суб'єктивний стан особистості і разом з цим має тенденцію регулювати поведінку і діяльність людини, а також визначати спрямованість її мислення, почуттів та волі.

Потреби людини відрізняються перманентною і безконечною мінливістю, мають динамічний характер. К. Маркс, аналізуючи ці проблеми, зробив висновок, що прямо відноситься до сьогоденних реалій, зауваження: «людина відрізняється від всіх інших тварин безмежністю своїх потреб і їх здатністю до розширення» [154, с. 122]. Породження нових потреб був названий класиками марксизму першим історичним актом.

Потреби завжди взаємозалежні та взаємообумовлені. Потреби людини як соціально-правової істоти настільки значні, наскільки у неї зв'язків і контактів з явищами і предметами навколишньої дійсності, які, у свою чергу, обумовлені її потребами. Сучасна людина знаходиться серед «системних»

потреб, отримання прибутку, достатку, престижу, досягнення статусу, кар'єрного росту.

Існують різні варіанти диференціації потреб людини. Серед дослідників, які пропонують свої варіанти диференціації, це: І. В. Бестужев-Лада, Г. Г. Дилигенский, А. Маслоу, В. Н. Мясищев, З. Фрейд, Е. Фромм, В. А. Отрут та інші.

Таким чином, потреба, за допомогою якої і через яку здійснюється перехід об'єктивної потреби в суб'єктивні вимоги, є джерелом, що породжує активність - поведінка і діяльність людини.

Інтерес також є внутрішнім двигуном людської поведінки. Він виражає активне, специфічне ставлення людей до навколишньої дійсності. Отримавши відповідне переломлення у свідомості, реальне ставлення людини до світу під впливом інтересу набуває певної спрямованість на той чи інший об'єкт дійсності. Французькі просвітителі К. А. Гельвецій, П. А. Гольбах, Д. Дідро були одними з перших дослідників, які зробили спроби пояснити, крізь призму потреб та інтересів, законів суспільного життя і поведінки людини. «Коли говорять про інтерес індивіда, стану, нації - «мій інтерес», «інтерес держави», «його інтерес», «їхній інтерес»- це слово означає щось потрібне чи корисне для держави, для особи, для мене тощо» [85, с. 352]. Інтерес, на їхню думку, проявляється також у сфері духовного - як фізичний світ підкоряється закону руху, так і світ духовний не менше підпорядкований закону інтересу. Просвітителі відносили інтерес до основної спонукальної сили поведінки людини, пропонували розглядати інтерес як основу діяльності людей, всіх їх традицій і уявлень, називати інтерес об'єктом, з яким кожна людина пов'язує уявлення про сокровенне. Називаючи інтерес «всесильним чарівником», мали на увазі його властивість змінювати «в очах всіх істот вид будь-якого предмету» [65, с. 34]. Оскільки «інтерес є основою всіх наших думок і всіх наших вчинків», то таємниця існування людини виявляється цілком розгаданою за допомогою інтересу

[64, с. 346]. З даних положень випливає, що інтерес визначається як найважливіша рушійна сила поведінки людини. Незайвим буде підкреслити, що під ставленням, що виражає прагнення до оволодіння об'єктом, до досягнення поставленої мети, є інтерес.

У тлумачному словнику сучасної української мови під поняттям інтерес визначено: 1) увага до кого -, чого-небудь, зацікавлення кимось, чогось; цікавість, захоплення; 2) вага, значення; 3) те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чийхось думок і турбот; прагнення, потреби; 4) те, що йде на користь кому -, чому-небудь, відповідає чиймось прагненням, потребам [51, с. 401].

Загальний зміст багатозначного поняття «інтерес» - мати значення, тобто володіти відомою значимістю для індивіда. Вважаємо, що інтерес виражає відношення людини до таких речей і явищ, що мають значення для її існування. Мати значення - ось у цьому зміст даного слова.

В інтересі, як двосторонньому відношенні суб'єкта та об'єкта, сторони виконують далеко не однакові ролі: активною стороною виступає суб'єкт. При цьому інтерес - це завжди інтерес суб'єкта. За словами С. Л. Рубінштейна, властивість інтересу полягає в тому, що він завжди спрямований на той чи інший предмет. Інтерес є інтересом до того чи іншого об'єкта, до чого-небудь або до кого-небудь: зовсім безпредметних інтересів не існує [210, с. 630].

Інтерес тісно пов'язаний з потребою: починаючись з потреби, інтерес, в кінцевому значенні, має своє призначення в забезпеченні потреб людей. Сам процес реалізації інтересу неможливий, якщо він не буде ґрунтуватися на задоволенні певної потреби в діяльності та поведінки, у практичному або теоретичному оволодінні об'єктом. Специфіка інтересу полягає в тому, що це таке ставлення до дійсності, що спрямоване на забезпечення потреб суб'єкта.

Різниця між інтересом і потребою полягає в наступному: 1) якщо інтерес, який виражає відношення людини до середовища, через діяльність

має перевагу над умовами, то потреба, мають те саме відношення до середовища, саме це свідчить про залежність людини від навколишнього середовища, про її підпорядкованості зовнішнім умовам; 2) призначення інтересу полягає у виробництві предметів, кінцева мета потреби - в споживанні предмету; 3) не будь-яка потреба пов'язана з інтересом, інтерес виникає там і тоді, де і коли з'являються значні перешкоди у забезпеченні потреб суб'єкта [82].

Оскільки інтерес - це відношення суб'єкта до предмета, що має для нього значущість, і в цьому відношенні інтерес пов'язаний з емоційною сферою. З приводу інтересу, людина суб'єктивно відчуває своєрідний емоційний стан. Нерідко проявляючись спочатку як не цілком усвідомлена емоційна привабливість, інтерес згодом може набути свідомого розуміння, тобто зрости до рівня виразного усвідомлення індивідом значущості того чи іншого об'єкта. Однак і на рівні повного усвідомлення значущості емоційність не просто зберігається у вигляді фону, але набуває якості невід'ємного компонента усвідомленого інтересу, тому так емоції виступають як активної сили поведінки людини.

Важливим елементом поведінки людини є також мотиви. Проблеми мотивів поведінки свого часу були розроблені в психологічній та інші літературі. Зокрема, це роботи Д. А. Кікнадзе, А. Н. Леонтьєва, В. М. Момова і інших, що мають ґрунтовну філософсько-правову основу.

Мотивами поведінки можуть виступати потреби, інтереси, цілі, звички, переконання, принципи, а також орієнтації, емоційні стани і настрої.

Необхідно наголосити, що проблема мотивації поведінки людини не є виключно прерогативою окремої галузі знань, зокрема, психології. Відомо, що свідомість, мотивуюча поведінка, не є надбанням замкнутого в собі і відокремленого від суспільства індивіда, а виступає за своєю природою. Отже, проблема мотивації поведінки людини об'єктивно і методологічно являє собою актуальну і значиму філософсько-правову проблему, пов'язану з

відносинами, закономірностями функціонування і розвитку суспільства, держави та права. Мотивацію можна визначити як таку обумовленість поведінки, яка тісно пов'язана з природою суб'єкта, і має внутрішній характер. Враховуючи останню особливість мотивація не просто обумовлює деякий рух або зміну, а викликає активну дію. При цьому внутрішня причинність у формі мотивації не скасовує детермінацію, обумовлену зовнішніми, об'єктивними обставинами, але тільки сприяє перетворенню зовнішніх впливів через внутрішній зміст активно діючого індивіда. Мотивація як суб'єктивний чинник опосередковує зовнішні впливи. Однак цей факт внутрішньої активності суб'єкта сам по собі має важливе значення для характеристики людини, бо він має самостійність, свободу і відносну незалежність від детермінації обставин даної ситуації. Виходячи зі сказаного, ми можемо погодитися з трактуванням С. Л. Рубінштейна: мотивація - це через психіку реалізується детермінація [209]. Вказаний дослідник розглядає мотиви як двигуни поведінки, його невід'ємний елемент. Мотиви поведінки людини можуть бути усвідомленими і неусвідомленими. Проте те, що ми називаємо усвідомленим мотивом, включає в себе моменти неусвідомленого і не повністю усвідомленого. При цьому вони перебувають у діалектичній єдності, одночасно, і в протиріччі. Більше того, одна з особливостей мотивації полягає якраз в суперечливості і постійній боротьбі різних тенденцій тих чи інших дій.

Мотив пов'язує певну ситуацію із загальним досвідом індивіда. У цьому зв'язку в мотиві проявляється життєвий досвід, конкретність і особливість його особистості. Зміст мотиву розкривається крізь призму цінностей, на які буде спрямована поведінка. Але саме ставлення людини до ситуації, як до системи цінностей, що обумовлена усім попереднім досвідом людини. Також неможливо виключити різні стани суспільної свідомості, які «впливають на мотиви поведінки людей, на прийняття ними певних рішень або спонукають їх до діяльності» [242, с. 8].

Слід наголосити, що мотивація поведінки людини здійснюється при неодмінному участі емоцій, що є важливим чинником їх розвитку. Емоційна сфера свідомості людина визначає ступінь значущості оточуючих її предметів і явищ, їх важливість для досягнення поставлених цілей. Емоції формують загальний орієнтир на певну поведінку та спосіб діяльності, і цим визначають вплив на динамічну сторону мотивації.

Поведінку людини слід розглядати як полімотиваційну. У зв'язку з чим П. М. Якобсон зазначає, що поведінку людини може бути мотивовано: 1) ідеалами, уявленнями про майбутнє; 2) інтересами; 3) прагненнями до організації життя і влаштованому побуті; 4) потребами; 5) почуттями; 6) моральними переконаннями; 7) звичками; 8) подразниками [274]. Безумовно, в залежності від ситуації, що склалася і мети суб'єкта, можуть домінувати ті чи інші спонукають мотиви, зростати або зменшуватися їх кількість, змінюватися їх природа, інтенсивність і спрямованість, але в кожному разі, мотивація поведінки виражає складний результат безлічі причин та умов. При поясненні цілісної поведінки, а також і будь-якого вчинку людини, С. Л. Рубінштейн зазначає, що «треба враховувати спонукання різного рівня та плану в їх реальному сплетінні та складному взаємозв'язку. Мислити тут односторонньо, шукати мотиви вчинку тільки на одному рівні, в одній площині - значить свідомо позбавити себе можливості зрозуміти психологію людей і пояснити їх поведінку» [209, с. 261]. Доречно навести ще одне зауваження, зроблене В. М. Мясіщевим, що стосується неоднозначності мотиву, вираженого в тому, що мотив може бути: а) спонукальною рушійною силою поведінки, або б) підставою вчинку, рішення, думки. Так зване мотивоване дією у своєму початковому значенні має рушійну силу спонукання і підстава дії [170, с. 69].

Також необхідно відрізнити мотив від наміру. Під останнім слід розуміти уявний образ тієї дії, що індивід передбачає здійснити заради

досягнення визначеної мети. У той час як мотив - сама ця мета, коли вона стає постійним стимулом поведінки.

У межах філософсько-правового підходу слід розкрити питання про сутність і походження мети, про діалектику можливості і дійсності в процесі формування та реалізації мети, і характер їх зв'язку з пізнанням, їх істинності і хибності, про єдність свободи і необхідності при виборі мети, співвідношення мети, засобів і результату у правовідносинах. При аналізі таких понять, як мета, доцільність, цілеспрямованість у філософсько-правовому дискурсі слід звертаються до тих понять, які склалися в результаті філософського і науково правового осмислення закономірностей життєдіяльності людини і її спільнот.

Дослідження проблеми мети здійснюється в сучасній філософсько-правовій науці на різних рівнях, що зумовлено існуванням в об'єктивній реальності різних форм відносини і відповідно широке застосування відображає категорію «мета» в різних сферах теоретичного пізнання. Мету, таким чином, можна розглядати і як допоміжний метод з логічного арсеналу гносеології, і як форму випереджаючого відображення, і як бажаний образ майбутнього результату діяльності, так само як і в інших властивостях. При цьому будь-яка цілеспрямована система, знаходиться в ситуації вибору та уточнення цілей, оскільки змінюються ситуація, мотиви і об'єктивні умови. При дослідженні такої системи, як поведінка людини, цілком варто звернути увагу на позиція І. О. Мартинюка. Відповідно до його вчень. система може:

- 1) засвоїти мету ззовні, від інших систем;
- 2) більш чітко усвідомити свою мету;
- 3) уточнити, визначити мету;
- 4) при недосяжності однієї мети замінити її іншою;
- 5) включити її в поле своєї діяльності;
- 6) при складності досягнення мети вибудувати проміжні, допоміжні та опосередковують мети;
- 7) при безлічі цілей та складності їх досягнення побудувати ієрархію пріоритету цілей [155].

Визнаючи багатозначність розуміння категорії «мета», варто наголосити, що у сфері нашої зацікавленості є розгляд мета у «вузькому» розумінні, тобто як мета поведінки людини. І в такому розумінні мета досліджується часто у філософії, психології та соціології.

У вітчизняній філософсько-правовій літературі поняття мета трактується як один з елементів поведінки, свідомої діяльності людини. З її допомогою можна охарактеризувати передбачення результатів поведінки та діяльності, а також визначеність шляхів її реалізації. Це поняття - абстрактна форма відображення різних дій людини і способів їх систематизації. Взагалі аналіз цілеспрямованої діяльності людини передбачає виявлення невідповідності між життєвою ситуацією і метою.

Людина у своєму житті повинна мати мету, адже її життя наповнене різними подіями. З цього випливає, що людина не може залишатися в подібному стані і повинна прагнути до якої-небудь мети. А прагнути до мети - значить перебувати в постійному розвитку.

Розділяємо позицію О. С. Розумовського, що мета - це ідеальний за формою, передбачуваний стан або властивість, чому-небудь бажане, в напрямку якого система змінюється під впливом зовнішнього і внутрішнього впливу, причин і умов. Мова йде про стани, оптимальні для правової системи, в першу чергу, для її існування, адаптації до умов існування та подальшого розвитку або припинення таких у відповідності з цілями правової системи.

Коли мета ідеальна за своєю природою, то вона в дій людини безпосередньо, зовні відсутня. Мета як розумовий визначник вчинків, поведінки, стану відображається лише в них самих.

Мета має свої мотиви, тобто мета, ґрунтується на знанні і обґрунтованих почуттях, бажаннях, намірах, є сама якимсь знанням [196]. Але, виникнувши, вона визначає характер і спосіб поведінки, а також алгоритм по її

досягненню. У той же час мета завжди предметна, вона виправдана ситуацією і мотивами системи, що ставить і реалізує її.

Мету можна розглянути в контексті того, що поведінка людини може бути представлене як процес виникнення порядку з хаосу. Отже, необхідне формування відповідного атрактора, ініціюючого цей процес. Так, при описі поведінки дитини Л. С. Виготський ввів поняття «ідеальної форми». У цьому понятті ідеальне і матеріальне зливаються, оскільки способом існування форми є подія, тобто розвиток є подія ідеальної форми [398, с. 165].

Ідеальна форма - це та мета, той результат, до досягнення якого прагне правова система в своєму розвитку, яка виступає в даному випадку в якості атрактора, обумовлюючи вибір відповідного типу поведінки. Для дитини образ ідеальної форми поведінки задається іншою людиною, найчастіше, дорослим. Але чи можна говорити про існування подібної ідеальної форми поведінки для людини взагалі, про наявність того результату, який організує і життєдіяльність індивіда, і процес саморозвитку особистості? Якщо, згідно з вченням Л. С. Виготського, розглядати розвиток особистості як співвідношення реальної та ідеальної форм поведінки, то особистість в процесі самовдосконалення буде так будувати свою поведінку і діяти, щоб прагнути до ідеальної форми. Ідеальна форма, згідно позиції Л. С. Виготського, існує як культура, працює як стимул-засіб або знак, тобто являє собою такий елемент культури, за допомогою якого реконструюються і об'єктивуються реальні, як би поза людиною, сформовані форми поведінки. Отже, вищі психічні функції людини втілюють у собі культурні форми поведінки. У цьому випадку саме шлях до досягнення вищих духовно-правових цінностей (цілі) буде являти собою ідеальну форму.

Необхідно зупинитися на важливому моменті: людина живе в конкретному (культурному, цивілізованому, етнічному, мовному, конфесійному, правовому) суспільстві, в якому сформовані власні уявлення, традиції, орієнтації, установки, звички і сукупність поширених форм

поведінки, які вважаються прийнятними, що знаходяться в повній відповідності з правовими нормами і очікуваннями суспільства. Тому одним з характерних особливостей поведінки людини є її релятивність залежно від історико-правового розвитку суспільства, приналежності його суб'єкта до певної релігії, статі, етносу і т.д. Припустимо, індустріальне суспільство зацікавлене у дисципліні, порядку, відповідальності у поведінці. Ці риси отримують суспільне схвалення, а протилежна поведінка не має схвалення. Сучасний цивілізаційний розвиток формує у людині такі особливості, як індивідуальність, суверенність, раціональність, інформованість, незалежність, автономність, уніфікація, рівноправність, динамізм, креативність. При їх відсутності, поведінка людини має неуспішний і непродуктивний характер.

Резюмуючи вищевикладене, слід зазначити наступне. Специфіка поведінки людини виражається в тому, що, у процесі тривалої еволюції від біосоціальних, являє собою складний складовий феномен дійсності, який відображає принципи суспільних відносин і визначає систему внутрішнього стану людини, її позицію відносно себе, інших людей, суспільства в цілому. Поведінка людини знаходиться в стані нестійкої, нелінійної та відкритої ситуації тому, що вона здійснюється в умовах взаємодій і взаємин різноманітною правовою дійсності. У філософсько-правовому вимірі поведінка - це складне структурне і системне утворення, в змістовній частині якого компонується потреби, інтереси, мотиви, цілі як його детермінант, що являють собою складний конгломерат єдності і боротьби протилежностей, невід'ємно присутніх у внутрішній природі людини. Потреба приводить людину в дію, а інтереси, мотиви і цілі - це її змінені і перетворені форми. Поведінка людини має релятивістський характер залежно від культурно-історичного розвитку суспільства, в якому проживає людина, від соціальної групи, до якої належить тощо.

1.3 Соціокультурні засади поведінки людини

Соціокультурні засади нормативно-правового регулювання поведінки людини передбачає розглядати культуру як регулятивну основу життєдіяльності людини, що визначає характер і спрямованість всіх форм і галузей повсякденної практики, правових відносин, ставлення до навколишнього світу, конкретних видів діяльності, в яких знаходить своє вираження та чи інша система ритуалів, звичаїв, традицій, символів і смислів.

Але, насамперед, розберемося у фундаментальному різниці у ставленні до навколишнього світу сучасної і древньої людини, для цього звернемося до наукових здобутків Г. Франкфорта [250, с. 34]. На його думку, сучасна людина ставиться до світу явищ, в першу чергу, як до «воно», для стародавньої людини - світ є «ти». Дана позиція виходить за межі анімістичної і персоналістської концепцій. Вона фактично впливає про якусь недостатності наведених загальноприйнятих теорій. Дослідники пояснюють це тим, що відношення між «я» і «ти» абсолютно своєрідно, знання про це коливається між активним судженням і пасивної схильністю враженню, між інтелектуальним і емоційним, розчленованим і нерозчленованим. «Ти» для людини може являти собою загадку, і все ж до деякої міри є відкритим, доступним. «Ти» є життя, яке проявляється у всьому, дозволяє досліджувати себе і залучає людину в двосторонні взаємини.

Таким чином, через взаємини з навколишнім світом на «ти», через символічний перехід між різними формами природного і соціально-правового буття складаються стереотипи, ритуали в спільноті людей як основа адаптації та регуляції, точніше, як одна з ранніх і перших форм регулятивного початку нормативної поведінки, що має адаптивне значення. Організація поведінки і свідомості людей створюють відповідну картину

світу і адаптаційне завдання, що трансформується в стереотипно-адаптивну поведінку.

Загалом необхідно визнати, що будь-яка поведінка імпліцитно визначається як адаптація до світу. Виходячи з цього, основною функцією стереотипної поведінки є адаптивна функція. Це положення пояснюється, по-перше, тим, що в еволюції відбуваються практично найбільш вдалі і значущі поведінкові структури. По-друге, стереотипність - це шлях економії дії: поведінка за принципом спроб і помилок в кожній конкретній ситуації, безумовно, не вигідна, так що дії за заздалегідь сформульованому шаблоном відповідно до норми є найбільш оптимальний спосіб вибору з різноманіття варіантів. По-третє, стереотипність уніфікує прийоми і способи, використовувані людьми у відносинах між собою.

Процес стереотипізації орієнтований на внутрішні механізми самоорганізації системи. «Здатність до самоорганізації і, як наслідок, стійкість до зовнішніх впливів обумовлена здатністю до виникнення когерентних станів в системі, тобто здатністю окремих підсистем і елементів синхронізувати свої дії на основі узгодженого прийняття рішень. Чим складніша система, тим більше місце в її життєдіяльності займають самоорганізація, саморегуляція, координація дій складових її підсистем, узгодження внутрішніх процесів та збереження цього досвіду забезпечує системі її цілісність та ідентичність» [147, с. 213].

Регулятивний характер стереотипів зближує їх з поняттям соціальної норми - базисної категорії соціального контролю. Прийнятну точку зору на їх співвідношення висловлює К. С. Сарінгулян: «Будь-яка одиниця акумулюється і трансльованого традицією соціального досвіду, або, інакше кажучи, будь-який становить зміст традиції стереотип діяльності, коли незабаром ми розглядаємо його під кутом зору того, як він реалізується в діяльності людей, що забезпечує його масове прийняття і стійку повторюваність, виступає як норма» [215, с. 100-101]. Процес стереотипізації

поведінки є освоєння середовища, що потребує зусилля з боку людей. Тим часом, вироблений і засвоєний стереотип набуває нової функції: він дає можливість автоматично розпізнавати і надавати перевагу «свого у своєму». У цьому і проявляється функція правової регуляції взаємодії між людьми. Однак у стереотипі ця функція вторинна і виступає в якості додаткової щодо адаптивної функції. Регулятивна функція пред'являє до стереотипу вимоги автономності та самоцінності, а тому суперечить його адаптивній функції. Як зазначає Є. С. Маркарян, подальша перспектива соціального стереотипу однозначна: при наявності у будь-якому суспільстві потужних механізмів збереження і відтворення (те, що він називає регулятивною підсистемою) стереотип поведінки з раніше адаптивним властивістю в якості ритуалу багаторазово відтворюється протягом тривалого часу вже після того, як змінилося середовище. Дійство перестає бути адаптивним, але зберігає при цьому ритуальне значення. Тому традиційне суспільство з розвиненою системою ритуальної поведінки не є автоматично адаптованим суспільством, особливо протягом тривалого історичного шляху свого функціонування.

Ритуальній поведінці властива аналогічна адаптивна функція: у переважній більшості випадків зручніше діяти «як прийнято», ніж кожен раз вирішувати задачу заново, або вибирати найбільш відповідну форму поведінку. При цьому вільна поведінка в повсякденному житті зустрічається рідше, зрозуміло, що індивід відчуває, найчастіше, дезадаптацію при руйнуванні системи його ритуальної поведінки.

У ритуалі конституюється особливого роду реальність - «семіотичний двійник того, що було в перший раз. Ритуальна реальність з точки зору архаїчного свідомості - справжня, єдино істинна реальність» [15, с. 17]. У ритуалах виражається фантастичне подолання граничних для звичайного свідомості можливих протилежностей.

Ритуали та обряди являють собою формалізовану поведінку, що має символічне значення, що сприяє зміцненню зв'язків між постійними членами

групи, або між групами. Така поведінка націлена на збереження рівноваги між людською групою і природою. Ритуали роблять нестабільне існування людини впорядкованим, гармонізуючи з ритмами природи. Будь-який ритуал символічно розділяє навколишню дійсність: статусом, правами, обов'язками, заборонами, легітимацією. І тому цілком правильно звучить, що ритуали створюють суспільство. Можна висловитися точніше: суспільство є причина, процес і наслідок ритуалу. Через символічне і перформативне вичнення своїх ритуальних дій спільноти створюють і стабілізують свою ідентичність.

Ритуальна, обрядова поведінка первинно для конститування соціокультури вже хоча б тому, що вона суворо регламентує дії людини подібно до того, як інстинкти обмежують активність тварин (у яких, до речі, теж є свої «ритуали»). В обряді соціокультура винаходить себе, перебуваючи ще всередині природи, що зображує генезис деякого явища в неминучій ретроспективі - після того, як він відбудеться.

Ритуали пронизують все повсякденне життя людей, насамперед, її правові відносини. Кожен етап спільної діяльності відбувається з твердою фіксацією за допомогою ритуалів, заснованих на міфі. Ця фіксація має переважно аксіологічний характер і тільки потім набуває деонтологічного характеру. Норма завжди могла відчуватися як цінність, причому неможливо уявити різницю між реальністю і соціальними вимогами як річ немислиму в умовах архаїчного синкретизму. Ритуал - це спосіб і вираз аксіологічної самоідентифікації людини, утвердження її колективної суб'єктивності. Через ритуал людина реалізує право на все, що пов'язувалося з цією суб'єктивністю, головне з яких - право на приналежність до певного суспільства.

Механізм складання ритуалів у суспільстві відбувається за схемою: державно-правові інститути, що мають засоби правової регуляції і забезпечують тим самим дотримання вимог, заснованих на загальних принципах. У «пережитих спільно» події складаються спільноти, які

впливають через відображення свідомості людини, пасивне засвоєння їм об'єктивної системи соціальних зв'язків у заданих координатах. Вплив спільноти проявляється у здатності людини освоювати регулятивні механізми поведінки. І тільки після цього підготовчого періоду людина конструює, відтворює в своїй свідомості ту дійсність, яка колись вплинула на нього. М. Енафф бачить у прагненні примітивного суспільства до максимуму внутрішньої рівноваги, тобто до гомеостазу, і відповідно до мінімальної ентропії підтвердження його єдності і впорядкованості світу [271, с. 245].

Ймовірно, тому Ф. Ніцше відповідальним за помилки індивіда визначає суспільство, яке вимагає від своїх членів - з метою відтворення - підтримання колективної пам'яті. «Хвора тварина», людина, від спонтанного природної поведінки, якою керують інстинкти, чийм повсякчасним боржником вона являється. Відрив від природної поведінки, неможливого без «забудькуватості», посилюється релігійної та правової карою за вільне волевиявлення. «Тут панує переконання, що рід взагалі існує тільки завдяки жертвам і старанням предків - і що він зобов'язаний сплатити їм це за допомогою жертв і покори» [175, с. 72].

Вплив на поведінку людини можливо за іншою схемою, сформульованої Б. Ф. Поршневим, вихідним пунктом якої є припис. Якщо це не спрацьовувало, то був потрібний новий знак - форманта (роз'яснення). Щоб підсилити припис, необхідно: а) співвіднести його з сумою цінностей, які прийняті в суспільстві («добре» і «погано»); б) перенести припис в систему розумових операцій самого індивіда з інформуванням про наслідки.

Так, у юкагірів, одного з автохтонних нечисленних народів Півночі, кожна річка, озеро, струмок, як всі предмети в природі, мають свого «господаря», званого Погіль. Всі надприродні сили у юкагірів ділилися на дві групи: 1) благодійні для людини істоти; 2) ворожі людині істоти. Перших було більше, але при порушенні людиною встановлених ними законів і норм поведінки вони могли стати ворожими. До тих пір, поки людина не

переступить меж дозволеного по відношенню до Землі і її найважливішим об'єктам, а також по відношенню до іншої людини, вони можуть бути великодушними і терплячими, бо не застосовують заходів покарання відразу ж після здійснення людиною якого-небудь першого гріха. Передбачається, що людина могла вчинити щось погане помилково або через незнання. А якщо порушення відбувається умисно, то «духи» є людині, після чого вона неодмінно вмирає, найстрашніше покарання полягає в тому, що вмирає весь її рід. Нормам і правилам поведінки індивіда навчають батьки і старші з роду. Слова, вказівки, заборони, які він раніше чув від інших, з часом ставали його внутрішніми засобами організації поведінкової діяльності. Репрезентація світу у північних народів сакральна: кожна річ повинна перебувати на своєму місці, і це робить її сакральною, оскільки при порушенні, хоча б навіть уявному, від цього виявився б зруйнованим весь світовий порядок.

Залишаючись, з одного боку, природним істотою, а з іншого боку, істотою, що живе у світі символів, у світі особливих культурних і одержують речову силу утворень, людина, напевно, відчуває якийсь дисбаланс. На думку М. К. Мамардашвілі, людина «перебуваючи у виборі між цими речами: з одного боку - символи, а з іншого боку - триваюча природа, натура» [150, с. 251]. Одночасно з цим ритуали та інші культурні предмети являють собою носії відтворення всього соціокультурного в часі всупереч хаосу.

Таким чином, стереотип, ставши ритуалом, набуває незалежність від індивіда, включається в соціальну структуру і стає регулятором його поведінки. Ритуал стає не тільки незалежним, а, як ми вбачаємо, набуває статус незаперечною соціокультурної фактичності. Внаслідок того, що ритуал стає зовнішньою дійсністю, людина підкоряється йому, «вростає» в нього, і він приймається людиною в результаті як би вільного вибору. Тому ритуальна поведінка, потреба в якій не диктується природними умовами існування, набуває сенсу лише в соціальному контексті як засіб підтримання

і відтворення соціокультурної єдності. Отже, на відміну від стереотипу, основна функція ритуалу - саморегулятивна, а його адаптивна функція, яка і тут присутня, безсумнівно, є підлеглою. Різниця у функціях стереотипів і ритуалів дозволяє нам відповісти на питання про їх цілі. Кінцеві цілі їх близькі, але на різних рівнях: індивідуальному та соціальному. Мета стереотипної поведінки полягає у відтворенні індивідуально-нормативного і адаптованого до середовища поведінки, у збереженні наступності; кінцева мета ритуальної поведінки виражається в забезпеченні соціальної єдності спільноти. Ще слід нагадати, що «ритуали незалежні від своїх виконавців, вони в прямому сенсі продукувані поведінкою» [267, с. 111].

Безумовно, вони створюють порядок, який надає учасникам впевненості у передбачуваності, чіткості, ретельності дій інших учасників ритуалу. У ритуалі суспільство відображає себе, ритуал символізує позачасовість, безперервність, системність, незмінність, стабільність, а також процесуальність і проектування суспільства на індивіда. Сучасні ритуали продовжують виконувати функцію залучення людини до активних суспільних дій, переходу колективних цінностей до індивідуального і навпаки.

Стереотипи і ритуали є основою звичаїв - наступної форми регуляції поведінки, яка виробляється і відтворюється в певному суспільстві, є звичною для її членів протягом тривалого часу. За допомогою стереотипізації накопичується інформація, що являє собою якусь суму знань, умінь, організований досвід, який завдяки наявності структури може бути переданий в часі і просторі, що веде, як відомо, до формування звичаїв. Вони передаються у спадок як стереотипна форма соціальної регуляції поведінки.

Звичаї є одним зі засобів залучення індивіда до соціального і культурного досвіду, дозволяють не тільки здійснювати відбір інформації і досвіду, зберігати їх, а й оновлювати, вони регламентують поведінку індивідів, підтримують внутрішньогрупову згуртованість, освячують різні

об'єкти і сформовані правові відносини. Отже, акумуляція, упорядкування, зберігання, передача, а також відбір найбільш значущих фрагментів ритуалів, звичаїв (знання і практичний досвід) є дієвим засобом для компенсації ентропійних втрат, але й для протиставлення негентропії.

Основна ж функція ритуально-обрядового поведінки - саморегулятивна. Саме в ритуально-обрядовій діяльності індивідів слід бачити внутрішнє джерело саморуху і активності соціальної спільноти. Суспільство як система адаптації до середовища і забезпечення спільної діяльності індивідів у своєму розвитку формує і висуває ряд нових специфічних потреб, які не мають індивідуально-вітального значення, а є потребами підтримки самого суспільства як соціальної системи, як інтегрованого цілого. Тому наростає потреба у формуванні саморегулятивних підсистем спільноти. Ця підсистема є наслідком реалізації потреб інтеграції, активність яких спрямована всередину, на регуляцію структури взаємодій індивідів і заради підтримки на цій основі цілісності всієї системи.

Безпосереднім механізмом соціорегулятивної підсистеми є інституціоналізація - встановлення норм і правил дій, впорядкування поведінки, регламентація. Досягається це за допомогою традицій. Під традицією Д. Б. Зільберман пропонує розуміти «не який-небудь дійсно існуючий об'єкт, але завжди деякий спосіб відносини до чогось, що ми вважаємо існували у минулому. Але минуле - не річ, а ставлення, і тому це щось легко може опинитися і в сьогоденні, і в майбутньому. Адже традиційне ставлення - це проектування норм нинішнього існування в минуле, та й притому ще перетворення цих норм в об'єкти оцінного ставлення, тобто в цінності» [95, с. 389]. Хоча цінностям присвячений наступний підрозділ, тим не менш, продовжимо думку філософа. Дане виклад свідчить про зміну «модальностей розуміння власної традиції: норми діють в безпосередній соціальному житті, тобто ніби існують в деонтологічній модальності, а цінності, прищеплені в минулому, але

актуально чи не дані в об'єктному поданні (оскільки цінності взагалі не можуть бути так дано) - в гіпотетичній. Але при такому способі розуміння власної культурної традиції ми абсолютно відволікаємося від аподиктичного модусу тих же норм: нас цікавить не те, як ці норми діють в сьогоденні, а те, чим вони були в минулому» [95, с. 390]. Немає сумніву в тому, що «старі традиції тримають мертвою хваткою». Традиція уособлює собою історичну пам'ять, усталену історичну свідомість, яка інтропроєктує себе на сьогодення і майбутнє, тобто забезпечує своє представництво. З цим положенням збігається думка А. Дж. Тойнбі - «кожне покоління, подібне кармі, тягне на собі все те, що було здійснено попередниками. Жодне з поколінь не починає життя в умовах повної свободи, але починає, як в'язень минулого. На щастя, в'язень цей не безпорадний, він має сили змінити рутину успадкованих звичок, але це дається лише могутнім зусиллям, і звичок не переламати до кінця. Свобода людини не ілюзорна, але й ніколи не повна» [235, с. 84]. Слід зауважити що, з одного боку, традиція дійсно містить в собі такі властивості, як відсталість, непорушність, відсталість у розвитку, небажання видозмінюватися, недооцінку інновацій, консервативність. Однак треба віддати належне здатності традиції бути стабілізуючим, стійким, ґрунтовним соціокультурним ядром людського буття, бути тим, що робить і зберігає людини людиною, суспільство суспільством, забезпечує спадкоємність. Сьогодні традицію не слід розуміти як «віджиле», «непотрібне», списувати на «задвірки історії», проєктування майбутнього немислимо без неї. Будь-яка модернізація має шанси на успіх, коли враховуються і суміщаються прагнення традиції вписатися в нові перспективи розвитку, відповідати зміненим вимогам і потребам світоустрою, а також бажання інновації надати сучасний сенс традиційним зразкам і цінностям. Істинний розвиток можливий при збереженні традицій, їх оновленні та творчому продовженні.

Стало бути, традиція в змістовному плані несе в собі найбільш значуще, що є в соціокультурній спільності: норми, цінності, установки, звички.

Традиція функціонально включає в себе те, що передається, тобто певний обсяг зразків, навичок, соціокультурної інформації, необхідної для нормального функціонування і розвитку спільноти, а також те, як і яким чином здійснюється дана передача, інакше кажучи, - «комунікативно-трансляційно- трансмутаційний спосіб внутрішньо- і міжпоколінну взаємодії людей в межах тієї чи іншої культури (...) на основі відносно загального розуміння та інтерпретації накопичених у минулому даної культури (...) смислів і значень» [36, с. 841]. Тому немає необхідності знову напрацьовувати, обґрунтовувати, визнавати дії, відносини, прийоми, знаки, вже вкорінені в пам'яті і досвіді людей. Тому забезпечення поведінки людини на основі традицій йде ззовні, з боку соціокультурної системи, і на рівні індивіда інтеріоризуються через соціалізацію та інкультурацію.

До специфічного типу регулювання поведінки людей відноситься мораль. Мораль генетично походить від звичаю. Вона відноситься до так званих «неписаних законів», реалізує свою регулятивну функцію на рівні щоденної свідомості. Мораль - це соціокультурний феномен, що пропонує орієнтири поведінки, зразки належного, гуманного, цінності, ідеали, норми, що відповідають суспільним вимогам. Коли мова йде мораль, відразу ж виникає питання про моральність. О. А. Гусейнов і Р. Г. Апрусян зазначають, що в загальнокультурній лексиці всі три слова (мораль, моральність і етика) вживаються як взаємозамінні.

Моральний закон надано людині, «щоб вона за ним жила», і без існування людського суспільства моральність є тільки абстрактним поняття. Справді, моральність не може обмежуватися життям окремої людини, бо життя людини відбувається у суспільстві. В. С. Соловйов називає три соціальні осередки, в яких і проявляється моральне обличчя індивіда - сім'я, народ, людство.

Мораль відкрив Сократ, перший звернувшись за обґрунтуванням моральних норм, запитуючи Менона: «Що таке чеснота? Чи не думаєш ти,

ніби хто-небудь знає, що таке частина чесноти, не знаючи, що таке вона сама?» [193, с. 79].

У Р. Декарта, основоположника європейського раціоналізму, можна знайти положення, яке свідчить про складність визначення моралі: «Бо, якби я завжди ясно знав, що істинне і що добре, то ніколи не затруднявся, як мені судити, чи який зробити вибір» [79, с. 376]. Він дає пораду, насамперед, сформувавши для себе правила моралі, достатні для дотримання при вирішенні повсякденних справ і вважати, з іншого боку, що позиція більшості не є заперечення істини. Р. Декарт сформував основні правила моралі: 1) дотримуватися законів і звичаїв своєї держави, керуватися найбільш помірними і далекими від крайнощів думками; 2) залишатися можливо більш твердим і рішучим у своїх діях і, прийнявши навіть сумнівну позицію, неухильно дотримуватися її; 3) прагнути перемагати скоріше себе, ніж долю, змінювати швидше свої бажання, ніж порядок світу, оскільки немає нічого такого, що було б цілком у владі людини, крім її думок.

Значить, відповідно до положення і правил сформованих Декартом, правильний вибір можна зробити, тільки якщо вмієш розрізнити одночасно, що є істина і добро; правильно розмірковувати, щоб правильно діяти; маючи тверду думку, діяти рішуче; змінюючи себе, змінювати світ. Очевидно, етичні оцінки Декарта слід розуміти так: правильне мислення - правильна поведінка.

Однак А. Шопенгауер переконаний в тому, що намагатися змінити природний егоїзм людини моральним впливом рівнозначно тому, що шляхом фігового листочка прикривати його, але він «все-таки постійно звідки-небудь, та визирає» [263, с. 197].

Неможливість морального впливу пояснюється: по-перше, первинністю волі по відношенню до розуму, по-друге, обмеженим детермінізмом волі та її мотивів по відношенню до характеру, по-третє, постійністю самого характеру людини. Маючи на увазі те, що основні мотиви волі являють

собою егоїстичні потягу злоби і корисливості та не мають нічого спільного з моральними цінностями, А. Шопенгауер вважає, що людський егоїзм - колосальний, він піднімається над світом. При виборі між власним знищенням і загибеллю всього решти світу, людина зробила би вибір на свою користь, так як кожен робить себе центром світу. Однак ми знаходимо у нього зізнання в тому, яке місце моралі в суспільстві, попри те, що викладено вище, процес цей, на думку філософа, «гідний подиву, навіть сповнений таємниці. Це - воістину велика таємниця етики, її першофеномен і «червона лінія», переступити за яку може дерзати ще тільки метафізичний умовивід. Ми бачимо, що в цьому процесі та «перегородка» - розум, що абсолютно відокремлює одну істоту від іншої, усувається, і «не-Я» до деякої міри перетворюється на «Я» [264, с. 206].

Мораль має всеосяжний характер, проникаючи на всі рівні відносин людей. Вона, перебуваючи на особистісному рівні взаємовідносин людини, може бути і не затребувана нею, бо людина самостійно здійснює лінію своєї поведінки, визначає цілі та засоби її досягнення, не завжди керується вимогами моралі як ідеально-належного. При такому ставленні до моралі, уся відповідальність за наслідки лежить на людині. Здійснюючись на загальнолюдському рівні, мораль сприяє керуванню у правовідносинах наступними принципами: гуманність, справедливість, відповідальність, милосердність, кожен з яких має парну категорію (добро-зло, справедливість-несправедливість, гуманізм-антигуманізм тощо).

В. О. Лефевру вдалося змодельовати механізм етичної рефлексії. По суті, він відкрив сам факт етичної рефлексії, тобто рефлексії як системи оцінок власних і чужих уявлень та намірів. Для нас найбільш дивним є результат про те, що компроміс між добром і злом веде до конфронтації з людьми, в той час як неприйняття об'єднання добра і зла допомагає досягти компромісу з противниками. Суб'єкт, для якого об'єднання добра і зла оцінюється негативно, буде проявляти обережність при захисті досягнутого добра або

при його досягненні, щоб не породити нове зло. Найважливіше, що впливає з цього, є те що така установка в реальності веде до компромісу з людьми. По суті, альтернатива цих етичних систем зводиться до вибору між двома символічними рівняннями: 1) добро + зло = зло; 2) добро + зло = добро. Однак у цих рівняннях неможливо побачити різницю між абсолютним благом і відносним благом. Важлива відповідь на sacramентальне питання: чи можна досягти абсолютного блага за допомогою непорядних засобів. Ю. А. Шрейдер пропонує відповісти на нього за допомогою двох можливих варіантів відомої біблійної притчі про Авраама, що приніс в жертву Богові свого єдиного сина Ісака:

1) «І прийшли вони на місце, про яке сказав йому Бог, і збудував там Авраам жертовника, розклав дрова ...» Дуже любив Авраам свого первістка Ісака, але ще більше він любив Бога; і ще до того, як зв'язати Ісака і покласти його на жертовник, Авраам вдарив сина ножем, бо боявся, що дригне його рука. І не встиг. Ангел Господній озвався до Авраама, бо той думав лише про те, щоб принести жертву, яку зажадав від нього Господь. Але не схвалив Господь сліпе завзяття Авраама і не виконав обітницю свою.

2) «І прийшли вони на місце, про яке сказав йому Бог, і збудував там Авраам жертовника, і дрова розклав, і, зв'язавши сина свого Ісака, поклав його на жертовника над дровами. І простяг Авраам свою руку, і взяв ножа, щоб вбити сина свого». Але не зміг Авраам принести в жертву Бога свого сина, розрізав ножем мотузки і відпустив Ісака, а сам пішов, нарікаючи на слабкість своєї любові до Бога і віри в Його обітницю.

Перший варіант притчі – типова відповідність етичній системі, що відображає компроміс добра і зла. Другий варіант - протилежна етична система. Авраам в першому випадку демонструє безмежну віру в Бога, у другому він розуміє, що Бог не хоче вбивства його сина. Протириччя знімається у варіанті, описаному в Біблії: «Ангел промовив: Не витягай своєї

руки до хлопця і не чини; бо тепер Я знаю, що ти не пошкодував сина, свого одинака, для Мене» [266, с. 113-124].

Отже, чи можна досягти абсолютного блага, вдавшись до непристойних засобів? Якщо відмовитися від абсолютних масштабів, будь то раціональні ідеї або моральні цінності, то на що може опертися людина в своїй поведінці? Якщо немає різниці між добром і злом, між правдою і брехнею, між честю і безчестям, то яким виявиться суспільство, в якому відсутні універсальні моральні норми?

Головним чином, найосновніші норми, що складають ту чи іншу культуру, зосереджено тих етико-правових приписах, за допомогою яких суспільство регулює поведінку своїх членів, - в тому, що Ф. Ніцше колись назвав «мовою добра і зла».

Вважаємо, що моральна поведінка сучасної людини ґрунтується все частіше не на абсолютних нормах, а реалізується як розмита, спонтанна і переривається лінія. Вона формується на власних нормативних уявленнях, при яких здійснюється вибір між позиціями: «мені це треба» і «моє це справа», «в чому моя вигода», «що я маю» і «що я втрачаю». Руйнування моралі веде до зростання нігілізму і анархії. Руйнування моралі починається вже тоді, коли людина дозволяє собі задати відоме біблійне питання: «Хіба я сторож братові моєму»? Звичайно ж, людина «сторож» братові своєму, вона була і залишається моральною особистістю. Дана обставина робить етичну рефлексію моралі досить актуальною, і мораль, на наше переконання, незважаючи на свою «крихкість», являє собою «безумовне, абсолютне, вічне» в системі соціокультурних основ нормативно-правової поведінки людини. Саме мораль єднає всіх людей, незалежно від походження, статусу, віросповідання.

Отже, викладене у даному підрозділі дає можливість зазначити наступне. Суспільство в своєму розвитку формує специфічні потреби, що не мають індивідуального значення, а спрямовані на підтримку себе як

соціальної системи, як інтегрованого цілого - регуляцію взаємодій індивідів. По-друге, регулювання поведінки людини починається з процесу стереотипізації поведінки (діяння за шаблоном, шляхом економії дій, уніфікації реакцій у відносинах і взаємодіях, визнання «своїх»), сприяючого адаптації людини до природного і соціокультурного середовища. В соціальну структуру включаються ритуали, звичаї, традиції як засоби підтримки соціокультурної єдності суспільства, збереження його цілісності та регламентування поведінки індивідів. Обряди, звичаї, традиції мають властивість зв'язувати минуле, сьогодення і майбутнє суспільства. Традиції виконують функцію акумуляції, збереження і передачі соціокультурної інформації, досвіду, прикладів діяльності, норм, цінностей між поколіннями, що сприяє забезпеченню в бутті людини стабільності та стійкості. Традиції можуть успішно екстраполюватися в сьогодення і майбутнє через здатність оновлюватися у процесі розвитку. Мораль розглядається як регулятивний механізм через ідеально-належне, що впливає на поведінку людини через освоєння і дотримання цінностей, ідеалів, норм, що не передбачає компромісу між добром і злом. Руйнування моралі призводить до знищення гуманістичних основ суспільства.

1.4 Ціннісні орієнтири поведінки людини

Цінності нескінченно різноманітні у тій мірі, в якій різноманітні відносини, суб'єктом яких є людина в процесі життєдіяльності. У житті будь-якої людини і суспільства в цілому відбувається оцінка явищ навколишнього світу як щоденний ритуал. Ціннісний підхід є повсякденним актом, без якого неможливе функціонування дійсності, ні саме життя людини як істоти, що має різні потреби, інтереси та цілі. Цінність визначає багато чого: становище людини в природі, серед оточуючих в суспільстві й державі. Цінність - це

вираз змісту унікальності людини, і вона повинна бути досліджена в плані того, яке місце займає в її поведінці.

Мислителі, першими почали процес рефлексії справедливості, блага, чесноти, які побачили універсальні цінності за їх феноменологічною варіативністю - це Сократ, Платон, Аристотель.

Цінність як філософсько-правова категорія, що має універсальний характер, сформувалася у філософії в шістдесятих роках ХІХ століття. Дане поняття пов'язують з Г. Лотце, який запропонував чітке розмежування світу явищ і світу внутрішніх цінностей. Він здійснив постановку питання про цінності та ввів поняття «цінність» до переліку основних категорій, що використовуються у загальній філософії та філософії права .

Різноманіття трактувань поняття «цінність» обумовлено відмінностями у вирішенні проблеми співвідношення онтологічного та гносеологічного, об'єктивного і суб'єктивного, матеріального і ідеального, індивідуального і суспільного. Тому існує різноманіття інтерпретацій, тлумачень структури, типології, стану та ролі цінностей в соціокультурному просторі, незважаючи на те, що «цінності не представляють собою дійсності, ні фізичної, ні психічної. Сутність їх полягає в їх значущості, а не в їх фактичності» [6, с. 123]. При цьому цінність, що особливо слід підкреслити, завжди позитивна і тільки позитивна значимість може називатися цінністю. Це означає, що статус цінності завжди позитивний, прийнятний. Цінності завжди виразні, ясні і чіткі для розуміння тих, хто їх визнає. Може бути й так, що людина не розуміє що для неї є цінним, але вона не буде діяти всупереч сформованих у неї ціннісних установок, якщо це не нав'язано через насильство чи надмірно складну і непередбачувану ситуацію. І. Маджіарі-Бек розглядає цінності як головні чинник регуляції і саморегулювання поведінки людини.

Отже, цінності не лише впливають на пізнання та оцінку явищ, а й визначають характер відносин між людьми, норми поведінки людей, їх цілі. Поняття цінності відіграє важливу роль в аналізі обов'язку. Цінності,

забезпечуючи тимчасову наступність (минуле, сучасне, майбутнє), сприяють поділу світ суцього і світ належного. Вони структурують майбутнє, як подолання існуючих умов, як світ ціннісно-обґрунтованих цілей, часом ідеальних, не обов'язково досяжних, але визначають вектор змін і розвитку як можливий і бажаний світ. Н. О. Бердяєв, аналізуючи свій час і передбачаючи сьогоднішнє, констатував, що: «...в нашому світі ієрархія цінностей існує навпаки, нижче стало вищим, вища придушене. Ієрархія цінностей визначається за принципом користі. Життя людини наповнене засобами до життя, які стали самоціллю. Підміна цілей життя засобами є надзвичайно характерним процесом життя людини» [25, с. 473]. Попереджувальною є також його ремарка про те, що «відчуження цілей від цінностей - патологія мети. По-перше, відчужені цілі не досягаються, оскільки не мають природної основи в особистості, і, значить, для їх досягнення необхідний особливий апарат примусу і контролю. По-друге, вони викликають дисонанс у мотивації, незадоволеність і фрустрацію особистості» [199, с. 121]. Дійсно, досить важко буває відокремити цілі та засоби їх досягнення, часто при цьому відбувається змішування цілей і засобів.

Н. О. Бердяєв називає людину істотою «оцінюючою», яка визначає якість. Тому, говорячи про цінності, необхідно розрізняти філософію оцінок і філософію цінностей. Не слід підміняти філософію цінностей філософією оцінок. «Неможливим видається спроба вивести із загальної природи оцінок суб'єкта матеріальне різноманіття цінностей, а між тим знання усього різноманітного змісту цінностей особливо важливе для філософії, бо лише на основі цього знання зможемо виробити світогляд і знайти тлумачення сенсу життя» [207, с. 463- 464]. Два акти впливають зі знання змісту - це приналежність до цінності та оцінки; причому перший з них сприяє перетворенню індивідуальної думки в об'єктивне і загальнозначуще судження, а другий залишається в межах суб'єктивності.

Цінності - це оціночне ставлення до навколишньої дійсності і включеним в неї об'єктам, що відокремилися від їх потреб і самостійно сформувалися в людині. Спробуємо уявити даний процес генезису цінностей наступним чином: спочатку цінності виникають у формі оціночної реакції при зустрічі людини та її потреб з об'єктом, який може їх задовольнити. А згодом оцінна реакція при повторній і подальшій взаємодії з тим же об'єктом перетворюється в оцінне ставлення. Приблизно так і відбувається: оціночна реакція, активізується зі зустрінутим об'єктом задоволення, перероджена згодом у оцінне ставлення, потім вже за межами реального зв'язку з потребами, набуває статусу цінності. Цінності, формалізуючись у внутрішньому світі людини у вигляді патернів, набувають особливого чуттєвого контексту буття. Вони розкриваються перед ним в образі унікальною соціально-значущої суб'єктивної сфери; вони активізують формування і творення особистості, визначають і направляють процес її індивідуального розвитку. Цінності є потенційним енергетичним джерелом здійснення суб'єктивного буття особистості в певному соціокультурній сфері, в якій трансформуються цінності особистості, а, отже, і суспільства.

Таким чином, цінності характеризують і формують внутрішній світ людини: її ставлення до світу, її духовний стан, почуття, волю, розум. І. І. Докучаєв визначає цінності як екзистенціальний центр, інтегральної моделі культури, вираження місця людини у світі. Незважаючи на те, що цінності є ідеалами, тим не менше вони існують не в особливому ідеальному світі цінностей, а пов'язані з людськими особистостями як центрами активності і являють собою емоційний апріорі. У цінностей є надісторична ієрархія, кожному ступені цінностей відповідають особливий акт відчуження, певний тип особистості і певна соціальна форма [261, с. 134].

Однак ідеали, будучи цінностями, сублімованими в образі досконалості, дозволяють тільки наблизитися до них, «спроба ж буквально втілити їх у земному бутті може призвести тільки до краху цих ідеалів» [129, с. 20]. Тому

кожна епоха, потребує власних сенсів, обґрунтуваннях і значеннях, змушена частково відмовлятися від колишніх, формулюючи при цьому ідеали, що відповідають її інтересам.

Така постановка питання про ідеали пояснює чому ціннісний світ людини не є системним. Саме «тут є одна з драм людського існування: ми приречені на пошук в своєму ціннісному світі, жертвуємо одними цінностями заради інших, страждаємо від таких жертв» [198, с. 117].

Однак людина не може існувати без визначеної мети і системи цінностей, які формулюють її сенс життя. Для такого мислителя, як В. Франкл, заглибленого у роздуми про сенс життя людини, цінності - це «універсальний сенс», який кристалізується в типових ситуаціях, з якими зустрічається людина, суспільство або навіть все людство. Однак таке визнання не дозволяє філософу позбавити людину права заявити: «Якщо моя поведінка визначається не бажаннями, а цінностями, я все одно вільний сказати «ні» також етичним вимогам: я саме дозволяю їм визначати мою поведінку» [249, с. 107].

Хоча міркування В. Декомба стосуються в цілому взаємозв'язку проблеми цінностей, що представляє собою не стільки проблему, скільки концентроване вираження проблеми нашої культури і, знову важливо підкреслити, філософ так само фіксує право індивіда на власний вибір. Він попереджає, що «будь-хто, хто намагатиметься вирішити проблеми цінностей, змушений буде задовольнитися псевдорішеннями або визнає себе переможеним» [80, с. 307-308]. Причому саме формулювання проблеми виключає всі рішення в позитивному ракурсі. Можливо, справа у змісті проблеми, можливо, в обґрунтуванні та основі цінностей. Тоді рішення полягає в пошуку критеріїв цінностей; індивід, може у виборі, звертається до критеріїв досконалості або доцільності, інші індивіди навколо нього використовують інші критерії. Спробуємо дати відповідь щодо вибору самих критеріїв. Визнаємо при цьому, що рішення має приймати саме людина,

ніхто не має право вирішувати за неї. Можна як критерій запропонувати до використання принцип ієрархії. «В ієрархії духовних цінностей перше місце належить особистості, друге місце - суспільству і лише третє місце - державі» [28, с. 175], а не навпаки. Це в ідеалі відповідає принципам і цінностям справедливого, людиноорієнтованого державно-правового устрою, під яким ми розуміємо зріле і самодостатнє громадянське суспільство. Але в повсякденному соціальному світі нижча цінність набуває найбільшої сили, а найвища цінність - найменшу. Можна погодитися з таким висновком Н. О. Бердяєва: даність, як і раніше, така, проте в суспільстві все сильніше і наполегливіше проявляються спроби повернути на «свій лад» ціннісний світ.

Чітко проявляється тенденція суспільної свідомості до переваги ієрархії, в якій високий статус займає духовно-моральні засади. Як найбільш важливі та обов'язкові є віра, любов і совість. Віра - це первинна сила життя людини. Людина може помилятися, розчаровуватися, йти помилковими шляхами, але вона не може жити без віри» [100, с. 137-141]. Так як існує духовний закон, при якому людина сама уподібнюється тому, у що вірить. Якщо з культури виключені серце, совість, віра, любов, то така культура хвора. Тому стратегія життя людини, яка відкидає та заперечує духовні основи, яка прагне до користі, жадоби володіння, влади, веде не тільки до обмеженості і деградації, а й до катастрофи.

Одночасно причиною і наслідком моральної деградації є моральний релятивізм, відсутність орієнтації на метафізичні і трансцендентні цінності. У такому випадку домінує моральний суб'єктивізм, де відсутня різниця між добром і злом, моральний вибір здійснюється лише на основі власних відчуттів, за межами будь-яких об'єктивних критеріїв. Які ж шляхи виходу із ситуації? Один зі шляхів полягає у перегляді культурного життя, переосмисленні системи цінностей. Саме в кризові моменти своєї історії людство завжди звертається до цінностей як змістоутворюваних основ буття людини, що формує спрямованість і вмотивованість людського життя,

діяльності та конкретних вчинків [213]. Так, однією з підстав створення Організації Об'єднаних Націй, після закінчення Другої світової війни у 1945 р. було «утвердження віри в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості» [228].

Аналіз списку категорій цінностей сформованих В. Франкліном зміцнює нашу позицію щодо безмежності душевних і фізичних можливостей людини і поваги до неї. Ось що пише філософ: «Життя людини наповнене сенсу до самого кінця - до самого його останнього подиху. І поки свідомість не покинула людина, остання зобов'язаний постійно реалізовувати цінності і нести відповідальність. Людина відповідальна за реалізацію цінностей до останнього моменту свого існування. І нехай можливостей для цього у неї небагато - цінності відносини залишаються завжди доступними для неї» [249, с. 129]. Що ж слід розуміти під цінностями відносин, які є як би супроводжують людину до кінця її життя?

Цінності В. Франкл поділяє на «творчі», бо вони здійснюються через продуктивні творчі дії людини. Крім творчих цінностей існують «цінності, реалізовані в переживаннях, тобто «цінності переживання». Вони проявляються в чутливості людини до явищ навколишнього світу. Третя група цінностей полягає у ставленні людини до чинників, які обмежують її життя - це «цінності відносини». «Те, як вона сприймає «тягар» життя, як несе свій хрест, то мужність, яку вона проявляє, будучи засудженою і приреченою - все це є мірою того, наскільки вона сформована як людина» [249, с. 174].

До вищих цінностей дослідник відносить свободу, духовність і відповідальність: саме вони конституують людини, становлять вищий рівень структури особистості, є способами, формами її існування та самореалізації.

Питання про основні цінності, що свідчить про нелегкий вибір, який здійснює людина, а також про неможливість примирення ворогуючих цінностей, тобто, цінностей і антицінностей, вирішується і в вченнях

М. Вебера. Якої позиції дотримується М. Вебер, відображено в наступних його думках: яка людина наважиться «науково спростувати» етику Нагірної проповіді, наприклад, заповідь «непротивлення злу» або притчу про людину, підставляти і ліву, і праву щоку для удару? І, тим не менш, зрозуміло, якщо поглянути на це з світського погляду, проповідується етика, що зумовлює відмову від почуття власної гідності. Потрібно вибрати між релігійною гідністю, яку дає ця етика, і людською гідністю, етика якої проповідує щось зовсім інше: протився злу, інакше ти будеш нести свою частину відповідальності, якщо воно переможе. Залежно від кінцевої установки індивіда одна з цих етичних позицій виходить від диявола, інша - від Бога, і індивід повинен вирішити, хто для нього Бог і хто диявол. І так відбувається у всіх сферах життя. М. Вебер далі наводить наступне положення: «Диявол старий - зістартесь, щоб зрозуміти його», яке рекомендує розуміти так, що при вигляді його (диявола) не слід бігти, а необхідно «оглянути його шлях, щоб побачити його силу і його межі» [48, с. 543]. І знову право вибору залишається за людиною. Хто візьме на себе всю повноту відповідальності за вибір іншого, і як можна здійснити вибір, надати перевагу одній групі цінностей в порівнянні з іншою, наприклад, французької або німецької? М. Вебер і сам не знає відповіді. Місію надання допомоги людині у вирішенні, яким шляхом піти і які вибрати цінності, Вебер покладає на філософів, педагогів, учених, які можуть допомогти людині відзвітувати перед собою, який кінцевий сенс її власної діяльності.

Якщо соціально-правова реальність осягається і конструюється за способом «віднесення до цінностей», то все стає зрозумілим: роздуми Вебера про «належність до цінностей» стосуються питань про «творіння» самої людської реальності та про труднощі ціннісного вибору людиною.

Труднощі ці пов'язані з тим, що незмінних, абсолютних, вічних цінностей не буває. Усі цінності відносні, вони зазнають певних історичних змін і залежать від національної, релігійної, локально-регіональної та

культурно-цивілізаційної специфіки. Підтвердженням цьому є слова М. Вебера: «Властива нам усім в тій чи іншій формі віра в надемпіричну значимість найважливіших для нас найвищих ціннісних ідей, в яких ми бачимо сенс нашого буття, не тільки не виключає невпинне зміну конкретних точок зору, що надають значення емпіричної дійсності, але включає його в себе. Життя в її ірраціональній дійсності та що містяться в ній можливі значення невичерпні, конкретні форми віднесення до цінності не можуть бути, тому постійні, вони схильні вічній зміні, яка йде в темне майбутнє людської культури. Світло, марнують цими високими ціннісними ідеями, падає на постійно мінливу частину жахливого хаотичного потоку подій» [49, с. 602].

Цінності, як категорія, розкривають зв'язок соціального та культурного, виражають те специфічне, що міститься в культурі. Культура, за висловом О. С. Ахієзера, є «пошуком людиною самої себе у світі та світу в собі» [13, с. 59]. Світ людини – це є світ культури саме тому, що він побудований на сенсах, тобто на певних цілях, які людина здійснює, реалізуючи їх у дійсність. Важливо не тільки те, що ми вважаємо певну культуру цінною, а те, що ми є людьми культури, що ми володіємо здатністю і волею, які дозволяють нам свідомо мати певну позицію у відношенні до світу, і надати йому сенс. Яким би цей сенс не був, він стане основою наших суджень про різні явища спільного існування людей, змусить нас ставитися до них (позитивно чи негативно) як до чогось для нас вельми значного.

Основу будь-якої культури представлено ідеями, цінностями, переданими традицією. Традиція кожної культури має цілісний характер, представляючи собою складну систему взаємопов'язаних елементів – моральних цінностей, норм, ідеалів і переконань, є регуляторами поведінки людини.

Цінності мають здатність виступати в якості орієнтацій, мотивів, стимулів, регуляторів поведінки людей. Системи цінностей тісно стикаються

і перегукуються з системою правових норм, виконуючи при цьому одну і ту ж соціальну функцію – регулювання поведінки людей, хоча виконують її по-різному. Ми не можемо не зупинитися на твердженні І. І. Докучаєва, що цінність не відразу визнається такою, поки її не виберуть, поки вона не почне діяти як цінність, вона є нормою. Онтогенез цінностей і є виховання людини. «Поки ми привчаємо дитину до визнаної нами цінності, вона для нього неї норма, як і багато норм, які ми самі можемо і не дотримуватися, хоча вони нам добре відомі, але не визнані як цінні. Однак як тільки дитина усвідомлює залежність свого буття (а не просто покарання або заохочення за вчинок) від ступеня реалізації відповідної моделі діяльності, норма його діяльності стає цінністю. У зрілому віці подібних переходів норм в цінності стає значно менше» [87, с. 65]. Підкреслимо особливо, що формування цінностей є формування суб'єктивності, воно відбувається як тривале накопичення досвіду, унікальність цього досвіду і є основа ціннісних орієнтацій. «Онтогенез і філогенез цінностей майже збігається» [87, с. 225- 226].

Загальність і всеосяжність цінності в тому, що її не обов'язково усвідомлювати і відчувати кожную хвилину, підпорядковуючи їй свої дії, вона впливає на дії поза волею людини. У тому-то й річ, що людська натура ніколи не буває відірваною від цінностей, вони просочують її наскрізь. Дії часом здійснюються людиною всупереч цінностям, у такому випадку вони відбуваються, сподіваємося, іноді й випадково. Іншими словами, конкретні обставини, які впливають на різноманітні моделі діяльності людини, часто виступають в якості основного коректора цінностей. У цьому сенсі проміжок між цінностями і діями людини може бути значним. Максимальне відхилення пояснюється переглядом колишньої моделі, яка більше не визнається людиною єдиною або основною, або дією інших ціннісних систем. Переоцінку цінностей, яку здійснює людина, не можна розуміти як чисту імплікації, в якій причиною виступає якийсь поза ціннісний чинник культури. В. А. Барьядаєва пов'язує зміни «соціокультурного життя

(створюються нові предмети та ідеї, змінюються соціальні відносини тощо)» з тим, що люди повинні перерозподіляти наявні елементи свого оточення» і переосмислювати цінності у своїй картині світу [18, с. 144].

Людина пронизує і наповнює весь світ навколо себе, світ своєї душі і навколишній світ ціннісним ставленням. Цінність виявляється найважливішою формою відображення буття, оскільки вона виражає суб'єктивний характер людини - її сутність, унікальність, свободу вибору майбутньої діяльності, а з іншого боку, вона визначає модель її діяльності, яка виражає її сутність. Діалог з приводу цінностей тому повинен і може будуватися, насамперед, на праксіологічних підставах, бо в їх основу складають відносини взаємної вигоди - співробітництва, розуміння, добросусідства, допомоги.

Право на ціннісне самовизначення є невід'ємне право будь-якої культури, соціуму та особистості, якими неприйнятними б не здавалися чужі цінності. Категоричний імператив переформульований І. І. Докучаєвим так: роби або не роби іншому лише те, про що він тебе попросить, якщо, звичайно, у тебе є на це сили і бажання, а також якщо цей інший просить або не вимагає тебе цілком свідомо. Саме такий категоричний імператив може слугувати для аксіологічного або праксеологічного діалогу між людьми.

Знайомлячись з поглядами І. І. Докучаєва, солідаризуючись з ним, все ж нам важко позбутися сумніви і незгоди у тому, що він не визнає загальнолюдських цінностей, навколо яких можна було б вибудовувати ідеальну загальнолюдську культуру. Суть його позиції зводиться до того, що конфлікти цінностей неминучі, з першого погляду, не викликає у нас неприйняття, бо не кожного цінність іншої культури можна визнати і прийняти «відразу». Та й чи варто це робити, розумніше було б знати, що вона просто є. З іншого боку, необхідно уточнити, адже фактично конфлікти виникають між людьми, що не бажають прийти до згоди, миру, компромісів, а не між цінностями. Вихід І. І. Докучаєв бачить у міжкультурної

комунікації, діалозі культур. На його думку, загальнолюдські цінності можуть виникнути тільки тоді, коли виникне єдине людство. Тоді напрошується питання: а як міг би відбутися діалог різних культур, в якому немає сумніву, якби не моральна загальність вищих цінностей? Друге питання можна сформулювати так: невже ми не можемо навчитися бачити в іншій системі цінностей не те, що нам не подобається, а те, що може допомогти нам у вирішенні проблем, які є не тільки нашими, а й інших людей, культур, інших ціннісних систем. Тільки через дозвіл подібних питань і буде йти процес виникнення єдиного людства, єдиного ціннісного простору, сприяти йому буде сформоване наявність таких загальнолюдських цінностей, як життя, любов, справедливість, гуманність.

Відповідає нашій позиції заява Г. В. Атаманчука, який пише, що є «цінності, що ріднять людей, які складаються у розсудливості (діяльності, ощадливості, стримуванні), в справедливості (взаємне добро і утриманні від зла), в доброті (співчутті, благодійності, любові до людей)» [12, с. 238].

Цінності, втілившись у правових нормах і організаційних структурах, що забезпечують їх, лише тоді стають по-справжньому дієвими, коли перетворюються на мотиви і установки поведінки людей. Скільки б будь-яке суспільство ні створювало (суспільно нав'язуваних і примусових) регуляторів, завжди внутрішній імпульс (інтерес, ідеал, ціннісна орієнтація, переконаність у чомусь) буде визначальним в людських вчинках і діях.

У цих цінностях, на думку З. Баумана, є те, що варто захищати, за що варто боротися і з чим, якщо воно одного разу придбано, важко розлучитися. «Скажіть мені, які ваші цінності, і я скажу вам, яка ваша ідентичність» [21, с. 37].

У зв'язку з цим положенням Баумана і з тим, щоб визначитися, чи настільки далекі від нас і незрозумілі нам цінності іншої культури, звернемося до найдавнішої системи цінностей Сходу - індійської. Допоможе нам філософ Д. Б. Зільберман - один з найзначніших і оригінальних

інтерпретаторів Вед та шести ортодоксальних філософських систем Індії. Але слід звернути увагу на зауваження К. Г. Юнга: «На Сході внутрішня людина завжди має над зовнішньою людиною таку владу, що світ вже був не в змозі відірвати її від внутрішніх коренів; на Заході ж зовнішня людина остаточно вийшла на перший план і тому виявився відчуженим від власної внутрішньої сутності» [273, с. 121].

Цінності в найдавнішій індійській філософії, що склалася шляхом інтеріоризації ритуальної практики за рахунок посилення ментальної складової ритуалу і сконцентрованої в Ведах, поділяють на чотири типи: дхарма (чеснота), артха (добробут), кама (задоволення), мокша (звільнення або просто свобода).

Всі чотири цінності слід розглядати як основні цінності життя, але іноді між ними є відмінність, тоді мокша виключається з їх числа. Утворюється в цьому випадку потрійне угруповання цінностей («тріварга»), У даному угрупованні «артха» уособлює економічні цінності, «кама» - психологічні, «дхарма» - моральні. «Артха» інструментальна, вона є лише засобом задоволення різних життєвих потреб. «Кама» може виступати і як мета, і як засіб. Вона характеризується як психологічна цінність не в тому значенні, що вона переживається суб'єктивно, а в тому, що вона є метою задоволення природних імпульсів індивіда як такого. При співвіднесення базових потреб індивіда і культурних цінностей виникає наступне. З названих вище чотирьох груп цінностей дві є загальними для людини і тварини, але тільки люди здатні усвідомити значення їх усіх. У можливості усвідомлення складається характеристична риса «пурушатха», тобто людських цінностей, протидіючих нам як свідомо переслідувані цілі. Можливість несвідомого прагнення до цінностей пояснюється тим, що людина поєднує в собі риси тваринного і діяча одночасно, бо вона - істота природна і духовна одночасно.

З третім членом угруповання, «дхармойю», пов'язана проблема організації соціетального рівня і виходу на антропологічну проблематику.

Розуміння «дхарми» відрізняє людину від інших живих істот. Вона - родова ознака людини, людяності. Д. Б. Зільберман наводить цитату з «Брахадараньяка-упанішади»: «Отже, немає нічого вище дхарми. Коли слабкий перемагає сильного допомогою дхарми, він - король. Дхарма є істина. Про людину, яка прорікає істину, кажуть, що його вустами глаголить дхарма; точно так само Який проголошує дхарму шанується промовистою істиною. Істинно, обидві вони - одне і те ж »[95, с. 368].

Для розуміння дхарми у вузькому значенні, тобто моральному, пропонується враховувати те, що вона пов'язана з культивуванням чеснот як релігійного обов'язку. До них зараховані десять таких чеснот: щирість, чесність, чистота, самовладання, милосердя, лагідність, прощення. Але не все бажане - бажано. «Кама» (задоволення) может перетворитися на «нецінність». «Дхарма» здатна розрізнити перероджену «каму» від істинної, таким чином, вона виконує регулятивну функцію. Чи є у неї власна мета, крім регулятивної функції? Д. Б. Зільберман дає два пояснення: 1) «Дхарма» являє собою інструментальну цінність, засіб для регулювання «карми». Слідування «дхарми» приносить благо в цей світ і у будь-який інший. «Дхарма» не тільки веде до блага, але веде до нього завжди. Правда, чекати плодів її доводиться довго.

2) Філософи зі школи Прабхакари, вважали помилковим погляд, за яким чеснота повинна спонукати до задоволення і практичних інтересів людини. Думати так - значить, бачити в людині раба власних нахилів і забувати про неї, як про морального діяча, який має достатньо сил чинити, як годиться, і утримуватися від неналежного вчинку. «Кама», навіть якщо вона пов'язана з альтруїзмом, в кінцевому результаті, є мета суб'єктивна, іншими словами - самолюбство. Моральний же принцип - «дхарма» - повинен бути абсолютний і не може прирівнюватися до людських симпатій, жаль і співчуття: люди повинні дотримуватися його виключно з поваги до нього і бачити в ньому факт особливого роду, соціокультурний факт.

Д. Б. Зільберман проводить паралель з вченням І. Канта про «категоричний імператив», осуджуючи думку М. Шелера, який вважає, що етика І. Канта являє собою «колос із сталі і бронзи», який закриває шлях філософії «до вчення про ієрархію цих цінностей; а тим самим - до вчення про затвердження моральних цінностей у житті людини, обґрунтованим істинним розсудом» [261, с. 261].

У «дхарми», отже, в наявності абсолютна і гранична природа, така ж, як у «категоричного імперативу» Канта, в якому немає нічого випадкового і умовного.

За нашою оцінкою, «дхарма» постає як свідчення істинної людяності, як абсолютний моральний Принцип реалізації вищого блага, вона діє незалежно від суб'єктивних симпатій, співчуття і жалю, нею керуються люди, які вчиняють у вищій мірі добрі діяння. Тому ці люди надзвичайно рідкісні, бо перед ними розкривається саме одкровення, і вони самі суть цього одкровення.

Безсумнівно, на Сході в цілому домінуючим типом цінності виявляється власне традиція при переважанні ціннісних моделей соціуму, згідно легітимізує своїми нормами традицію. Також тут притаманні ціннісно-релігійні форми духовного відображення світу, що додають традиції, цінностям та соціальним нормам сакральний, тобто абсолютний статус.

Сьогодні, коли відкриті кордони взаємодії, неминуче відбуваються зміни, взаємовплив, взаємозбагачення культур, ми не сприймаємо колись чужі цінності і норми як дивовижні, неприйнятні для нас. Ми можемо сказати: цінності і смисли, чиї б вони не були, що належать Заходу чи Сходу, їх можна визнавати чи не визнавати, але неможливо їх оскаржувати, тому як цінності - це концентрована суть будь-якого людського буття, сенс життя людини.

Поділяємо важливе зауваження, що робить А. Г. Маслоу щодо значимості та залежності суспільства від людини, в тому, що прагнення до

вищих духовних цінностей має стати способом існування будь-якої особистості в майбутньому, і якщо суспільство не зможе сформувати і виховати таку особистість, воно приречене. Цінності, на наш погляд, тому і значущі, що визначають порядок організації одиничного (особистість) і загального (суспільство) в часі і просторі.

Вищевикладене у цьому параграфі, дає можливість зазначити наступне. Цінності мають однозначно позитивний статус, універсальнеу смислоутворюючу загальнолюдську підставу. Вони існують в різних формах, мають складну природу, яка полягає в єдності мети, засобів і самої цінності. Цінності є важливими чинники регуляції відносин між людьми, визначаючи порядок організації одиничного (людина) і загального (співтовариство, суспільство), і саморегуляції людини, будучи основою індивідуального цілепокладання та повинності, визначаючи вектор розвитку людини, представляючи собою її внутрішнє джерело і механізм. Вони характеризують людину, її сутність, унікальність, її соціально-значиму суб'єктивність, її ставлення до світу, її місце у світі, визначають сенс її життя. Універсальні загальнолюдські цінності, становлячи єдиний аксіологічний простір, можна співвіднести зі світом наявного буття як вищі принципи, що забезпечують згоду (консенсус) у громадських та індивідуальних взаєминах і взаємодіях.

Через ціннісні орієнтири відбувається засвоєння людиною культури суспільства, здійснюється переведення цінностей в мотиви поведінки людини. Вони надають ідеально-раціоналізуючий вплив на поведінку, розум і підсвідомість структури людини. Цінності не тільки регулюють поведінку людини, але і пов'язують людину з людиною, людину зі суспільством. Цінності людини в більшій мірі залежать від цінностей групи, з якою він ідентифікує себе.

Висновки до розділу 1

1. Поведінка людини - це багаторівневе системно-структурну утворення, що проявляється через дії, вчинки і діяння. Доведено, що поведінка набуває соціального характеру, коли відбувається складне перетворення внутрішнього стану людини (потреб, інтересів, мотивів, цілей) у зовнішні прояви, які відображають позицію людини по відношенню до інших людей, суспільства, його цінностей, норм, сформованої ситуації і обставинам. Розглянуто, що в діях виражається поведінка людини У них міститься довільність і цілеспрямованість, будь-якої людини. Дії характеризуються активністю та спонтанністю. Вчинки відображають індивідуальність людини, на них здатна певна частина людей, що реалізує моральні установки. Вчинення злочину свідчить про процес морального падіння людини, втрати нею людського через страх і моральну деградацію. До злочинних діянь схильна людина, яка не тільки не визнає в «іншому» людини, а й відчужує власну людяність. Доведено, що людина, яка втратила здатність осмислювати, оцінювати наслідки деструктивних дій, відповідальність за власні дії, стає загрозливим чинником для суспільства. У зв'язку з цим зростає роль культури, моралі, права, політики, сім'ї тощо.

2. Розкрито значимість соціорегулятивної системи, яка керує поведінкою людини через безпосередній механізм - впорядковані та регламентуючі правила дій. Досягається це за допомогою ритуалів, звичаїв, традицій, які закріплюють загальноприйняті соціально-правової практики. Однак сьогодні вони мають тенденції обмежуватися корпоративними, сімейними та іншими межами. До специфічного типу регуляції поведінки людей належить мораль. Хоча моральна поведінка сучасної людини все частіше ґрунтується не на абсолютних нормах, а реалізується як розмита, спонтанна і переривчаста лінія. Регулювання поведінки людини мораллю здійснюється за допомогою орієнтації на цінності, які є загальним і вічним

чинником життя людини та суспільства, визначають рівень їх розвитку. Визначено, що втрата цінностей веде до руйнування суспільства, деградації людини, тому вони конституюють людину її поведінку як способи, форми, орієнтири його існування і самоздійснення. Показано, що цінностям суспільства відповідають соціальні норми. Особливість соціальних норм якраз в тому і полягає, що вони завжди є типовими правилами поведінки, що містять конкретні вимоги суспільства, в яких були, або можуть бути точно визначені обсяг, характер, а також межі можливого і допустимого в поведінці людей, тому вони достатньо динамічні та змінні в порівнянні з цінностями. Одночасно в них містяться мотиви, критерії, оцінки та засоби контролю за поведінкою. Раціональність нормативних вимог легалізує зміну самих норм, отже, і розвиток суспільства.

3. Цінності є важливими чинниками регуляції відносин між людьми, що визначають порядок організації одиничного (людина) і загального (співтовариство, суспільство), і саморегуляції людини, вектор розвитку людини, представляючи собою її внутрішнє джерело і механізм. Вони характеризують людину, її сутність, унікальність, її соціально-значиму суб'єктивність, її ставлення до світу, її місце у світі, визначають сенс її життя. Універсальні загальнолюдські цінності, становлячи єдиний аксіологічний простір, що можна співвіднести зі світом наявного буття як вищі принципи, що забезпечують згоду (консенсус) у громадських та індивідуальних взаєминах і взаємодіях.

Через ціннісні орієнтири відбувається засвоєння людиною культури суспільства, здійснюється переведення цінностей в мотиви поведінки людини. Вони здійснюють ідеально-раціоналізуючий вплив на поведінку, розум і підсвідомість структури людини. Цінності не тільки регулюють поведінку людини, але і пов'язують людину з людиною, людину зі суспільством. Цінності людини в більшій мірі залежать від цінностей групи, з якою вона ідентифікує себе.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПРИРОДА ДІВЕАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

2.1 Морфогенезис девіантної поведінки людини

Минуле будь-якого соціуму, навіть якщо воно вже вступило в процес незворотного розпаду, зберігає форму, опинившись між зміненими економікою, державно-правовим устроєм, культурою і пов'язаними з ними формами суспільного мислення. Упорядкована державно-правова структура формується в процесі взаємного обміну діями і смислами суспільних суб'єктів різних рівнів: сім'ї, місцевого співтовариства, людини і т.д. У ситуації, коли частина з них не бере участі в процесі комунікації, а має виключно локальні інтереси, порушується взаємовідношення між елементами соціального суб'єкта, між особистими, приватними і суспільними, державними інтересами, між людиною і суспільством, групами і суспільством; в суспільстві в цілому наростає дезорганізація.

У момент дезорганізації перехід від одного типу суспільства до іншого не відбувається без порушення безперервності - суспільство виявляється тимчасово нездатним надавати потрібний вплив на людину, при нестабільності суспільного розвитку, руйнуванні нормативного порядку відбувається дезорієнтація людей, що сприяє підвищенню рівня поведінкових відхилень.

Г. де Тард називає такі прояви людини «нашкірним висипом» соціального тіла, яку можна розуміти як девіантізацію поведінки.

Терміни «девіація» і «відхилення» вживаються як однозначні, як синоніми. Девіація (латинське *deviation* - ухилення від дороги) - це відхилення від правильної лінії, від заданого курсу під впливом будь-яких зовнішніх причин.

У межах аналізу філософії девіантної поведінки, Т. З. Гарасимів сформулював наступну дефініцію: девіантна поведінка (deviant behavior) – це вчинок або дія людини (групи людей), що не відповідає офіційно установленим або ж таким, що фактично сформувалися в цьому суспільстві (культурі, субкультурі, групі), нормам і очікуванням. «Офіційно встановлені» – це зазвичай формальні, правові норми. Фактично сформовані – чинні норми моралі, звичаї, традиції [61, с. 303].

До основної причини девіантної поведінки можна віднести зміни соціально-економічний розвиток країни. Наступною причиною є зниження духовно-морального стану суспільства. «Адаптація» населення до нових умов через девіантну поведінку, психологічна компенсація стресових ситуацій через який-небудь ненормативний спосіб пристосування до життя має соціально небезпечний і виключно ілюзорний характер. Це погіршує в цілому психічне і фізичне здоров'я людей, робить менталітет народу більш ірраціональним, схильним до сприйняття радикальних, екстремістських ідей (міжетнічна боротьба, тероризм). В останні роки посилення девіантної поведінки приймає глибокі масштаби, про це свідчать гучні корупційні та шахрайські справи, що охопили основні сфери безпеки країни, що має довгострокові негативні наслідки для розвитку суспільства і держави.

Відхилення у поведінці в широкому значенні розуміють будь дії людини, які не відповідають писаним і неписаним, формальним і неформальним нормам. У вузькому розумінні вони відносяться тільки до неписаним нормам. Характерна риса такої поведінки - релятивність норми: з однієї точки зору така поведінка може вважатися нормальним, з іншого це ж поведінка є відхиленням від норми. Цим і пояснюється, що кордони терпимості суспільства до таких проявів поведінки можуть бути різні в різних культурах, в різний час або в різних ситуаціях в одній і тій же культурі.

Історія наукового вивчення поведінкових відхилень починається з Е. Дюркгейма. Після нього дослідження здійснюється в трьох основних напрямках:

1) теоретико-методологічному (М. Вебер, П. Сорокін, Т. Парсонс); 2) міждисциплінарному (соціологи М. Хальбвакс, У. Томас, Ф. Знанецкий), а також представниками теорії конфлікту (Л. Козер, Р. Дарендорф), психоаналізу та соціальної етології; 3) спеціальної соціологічної теорії, яка зародилася в надрах структурного функціоналізму (Т. Парсонс, Р. Мертон).

При аналізі сучасних теорій відхилень поведінки треба мати на увазі, що в дослідженнях широко поширені різні підходи та методи, які зумовлені методологічною основою, соціальною та громадянською позицією, напрямками наукової школи, які поділяють автори.

Як приклад слід виділити типологію Дж. Кинлоч: 1) органіко-структурно-функціоналістську теорію, послідовники якої звертають увагу на фактично спостережувані, тому перевіряються наслідки, пов'язані з тими чи іншими соціальними фактами, що мають ясну функціональну визначеність; 2) конфліктно-радикальну теорію, визначальну в якості джерел відхилень незбалансованість класових інтересів, боротьбу різних соціальних груп; її головний інтерес - аналіз соціальної структури суспільства, яка виступає основним джерелом соціальних конфліктів і протиріч; 3) соціально-біхевіористсько-психологічну теорію, що акцентує увагу на психології особистості, індивідуальному сенс дій і взаємодій індивідів, а також досліджує проблему відносності девіації і значення системи соціального контролю.

На думку А.Л. Салагаєва, діють з проблем девіацій і інші підходи: 1) традиційний, прихильники якого в цілому поділяють принципи етіологічного пояснення девіацій і займаються дослідженням і поясненням причин подібної поведінки; 2) модерністський, який дозволяє усвідомити значення цього поведінкового феномена через його розуміння, інтерпретацію шляхом

вивчення соціальної реакції на нього; 3) постмодерністський, що характеризує саму існуючу соціальну реальність як девіантну і який вважає, що «феномен девіації - інтегральне майбутнє суспільства».

У сучасній науці про відхилення поведінки домінують наступні теорії: 1) теорії соціальних процесів (концепції контролю та стигматизації); 2) соціоструктурних теорії (теорії субкультур, конфлікту культур і диференціальних можливостей); 3) радикальні теорії.

У 1971 р незалежно один від одного з'явилися невеликі за обсягом роботи двох авторів Я. І. Гілінського і А. Г. Здравомислова, в назвах яких були винесені слова «відхильна (девіантна) поведінка». У цих роботах вперше ставилося питання про необхідність розгляду різних небажаних для суспільства нормопорушуючих проявів з позиції більш загальної теорії. Девіантна поведінка, на думку авторів, є саме соціальним феноменом, і різні його види мають загальний генезис і причини, перебувають у складних взаємозв'язках і залежно від економічних та соціальних умов.

Зазначалося значення розуміння і вибору критерію (точки відліку) «відхилення», оцінки і вимірювання його «величини», а також спрямованості. Оскільки, з позиції одного з авторів Я. І. Гілінського, відхилення в поведінці може бути як зі знаком «плюс» (позитивне - соціальне, наукове, технічне, художня творчість), так і зі знаком «мінус» (негативне, негативне).

Вище ми могли переконатися, що відхилення або девіація визначається за допомогою поняття соціальної норми. Так, при розгляді відхилення Р. Дарендорф наводить таку інтенцію Т. Парсонса: «Відхилення є мотивована тенденція, в силу якою поведінку діючої особи суперечить одному або декільком інституціоналізованих нормативним образів» [78, с. 34].

Т. Парсонс при розгляді девіації включає чотири основних напрямки, відповідних, з одного боку, потреби або висловити відчуження від нормативної структури (включаючи відмову від прихильності до іншої

людини як до мети), або зберегти вимушену конформність з нормативним зразком і прихильністю до іншого, а з іншого боку, пов'язує їх з пасивним або активним характером поведінки. Таким чином, ми отримуємо чотири різні види спрямованості девіантної поведінки: агресію і втеча в якості відчуження і вимушена дія, і вимушене схвалення як вимушеної конформності [159, с. 285].

Ч. Х. Кулі використовує термін «дегенерація особистості» при вивченні відхилень, маючи на увазі «відхилення від деякого загальнотипового прикладу; стан тих людей, характер і поведінка яких знаходиться явно нижче зразка або рівня, розцінюється в переважній позиції групи в якості норми» [135, с. 29]. Деще явище має соціальний характер, воно виникає при певному відношенні між особистістю і рештою групи. Незалежно від того, які інтелектуальні або фізичні особливості викликають це відношення, вони передбачають нездатність до нормальної діяльності в суспільстві. Єдино відчутним (і не надто точним) критерієм в такій ситуації є реально успішна і адекватна правова діяльність особистості, і особливо стійке ставлення до людини з боку групи.

У державі існують періоди різкого зниження нормативної дії, навіть при відсутності правової врегульованості, настає період так званої аномії. У широкому значенні аномія - це стан суспільства, при якому порушується нормативна регуляція поведінки людиногруп, оскільки загальноприйняті норми, закони, культурні цінності або не відповідають новим, або нові ще відсутні.

Більш точним, вже навіть стало класичним, визначення аномії, яка наводить Е. Дюркгейм. На його думку, під чим поняттям слід розуміти такий стан суспільства, при якому відсутня чітка несуперечлива регуляція поведінки індивідів і утворюється нормативний вакуум, коли старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не утвердилися. Аномія виникає в результаті соціальних змін, які можуть

привести до економічного краху, так і до розквіту суспільного життя. Такі зміни можуть сприяти руйнуванню єдності соціуму і зростанню відособленості його частин, суспільство при цьому стає аномійним. Природно, в такі періоди в суспільстві наростає хвиля девіацій.

При поясненні генезису відхилень поведінки проглядаються процеси включення / виключення. Під соціальним виключенням розуміється «механізм, що відокремлює групи людей від головного соціального потоку» [262, с. 105]. Так, в сучасному українському суспільстві спостерігається значний розрив між різними групами населення в доступі до соціальних, економічних, культурних, владно-політичних, кваліфікаційно-професійних, освітніх, медично-оздоровчих, дозвільно-рекреаційних ресурсів. Немає жодних сумнівів у тому, що є певна частина громадян, практично позбавлених будь-яких ресурсів. Значить, ця частина суспільства не просто бідна, вона зміщена на край соціальної «ойкумени», ставши паріями - «виключеними». Процеси виключення розглядаються як у контексті бідності, безробіття, низький рівень доходів, матеріальної незабезпеченості. У житті людей завжди присутні такі чинники, як невизначеність і нестійкість буття, вразливість, і в цьому немає нічого нового. Новизна і актуальність полягають в тому, що причини і прояви цих факторів в останні десятиліття зростають і зазнають значних змін, крім того, вони являють собою основу для зростання стійких поведінкових відхилень.

Зростання виключена безпосередньо впливає на бідних, так як вони більшою мірою схильні безлічі ризиків, що можуть призвести погіршенням їхнього становища (безробіття, злочинність, хвороба, інвалідизація, голод, рання смерть), і менш здатні протистояти цим ризикам. Бідність і нерівність можуть також підвищити непрямим шляхом депривованості, підживлюючи соціальну напруженість, деліквентність (злочинність) і тим самим остаточно знищуючи культурну та національну єдність українського народу.

Р. Дарендорф визначив сфери сучасного суспільства, в яких не виконуються домінуючі норми: «Це можуть бути географічні райони, міські райони, підземка, вулиці великих міст. В інших випадках - це метафоричні зони: для молоді саме вони важливі і, швидше за все, можуть призвести до порушення правових норм. Такі зони можуть розширюватися, і тоді ми отримаємо світ, де все дозволено і ніщо не має значення. Руйнуються координати сенсу і цінностей» [77, с. 185].

Однак у Е. Дюркгейма є теза про те, що злочинність (як один із проявів поведінкових відхилень) - нормальна особливість суспільного життя, що досі викликає до себе неоднозначне ставлення. Підставою даної тези є те, що злочинність спостерігається в усі часи і в усіх типах суспільств, тому вона має симптоми нормальності - «немає ніякого іншого феномена, який володів би настільки безперечно усіма ознаками нормального явища» [89, с. 82]. Він аргументує свій парадоксальний висновок тим, що не може бути суспільства, в якому індивідууми не відрізнялися б у більшій чи меншій мірі від середнього колективного типу, тому неминуче, що серед такого роду відхилень існують відхилення злочинного характеру. Такий характер відхилення набувають не в силу якихось внутрішньо властивих їм якостей, а у зв'язку з визначенням, яке дає цьому діянню колективна свідомість. Якщо суспільна свідомість стає сильнішою, щоб зменшити ці відхилення, вона стає більш чутливою, більш вимогливою. Виступаючи проти найменших відхилень з енергією, що проявляється до цього тільки у відношенні більш значних порушень, ця свідомість надає їм настільки ж важливе значення, яке раніше надавалося злочинам. «Іншими словами, воно визначає їх як злочинних. Отже, злочинність необхідна; вона міцно пов'язана з основними умовами будь соціального життя і саме в силу цього корисна, оскільки ті умови, частиною яких вона є, самі невід'ємні від нормальної еволюції моралі і права» [139, с. 85-86]. Майже на два століття раніше Дюркгейма у своїх коментарях до «Байки про бджіл» Б. Мандевіль пояснює даний феномен з

позиції корисності: «Навіть найгірший з усієї маси [бджіл] завжди робив щонебудь для загального блага» [149]. І .Мандевіль показує, як це спрацьовує на прикладі злочинців, коли одні (лихварі) наполегливо ховають гроші, не пускаючи їх в обіг, від чого страждає в цілому суспільство, а в результаті грабежу їх накопичення служать суспільству, хоча грабіжник, природно, повинен бути покараний.

Е. Дюркгейм, очевидно, правий в одному - кожне правило, встановлене правом, створює власний потенціал для відхилення. Людина створює правила, які забезпечують безпеку і передбачуваність, одночасно з цим вона формує інші правила, що дозволяють їй здійснювати вибір і отримувати особисту вигоду. Коли людина порушує ці правила, то не означає, що порушення будь-якого правила закладено в правило за визначенням, відбувається тому, що відмова весь час жити в рамках встановлених правил - невід'ємна риса людської природи. Людська природа складна, подвійна. Тобто, людина за своєю природою одночасно може бути як девіантом, так і конформістом. Крім того, будь-які правила мають свій природний цикл існування і дії: змінюються часи - змінюються правила, або вони скасовуються як застарілі, які гальмують розвиток. Але погодитися з положенням Е. Дюркгейма про корисність і необхідності злочинів не є можливим у силу їх спрямованості та наслідків: при антигуманної спрямованості злочинів; при корисливих злочинах, завдають шкоди суспільству, державі, включаючи, в першу чергу, корупційні злочини еліт і т.д.

Інший класик девіантології Р. К. Мертон висуває гіпотезу: поведінка, що відхиляється є «симптом розбіжності між культурно запропонованими прагненнями та соціально структурованими шляхами здійснення цих устремлінь» [159, с. 247].

Він виводить п'ять типів пристосування індивідів до культурних цінностей через прийняття або відхилення і заміни їх новими - це

конформність, інновація, ритуалізм, втеча, заколот. Люди можуть переходити від однієї альтернативи рольової поведінки до іншої в міру залучення в різні сфери соціально-правової діяльності.

Конформність у поведінці індивідів стосовно культурних цілей і інституціоналізованих засобам характерна для суспільств, у яких висока ступінь стабільності. Інновація слід за культурним акцентуванням цілі і використанням «інституційно заборонених, але часто ефективних засобів досягнення хоча б подоби успіху» [159, с. 257]. Цей тип пристосування сприяє посиленню девіантної поведінки більш в одному соціальному просторі, ніж в іншому. Він вважає, що найбільш схильні до девіантної поведінки бідні прошарки населення, адже у них переважно низький рівень освіти та мізерні економічні ресурси, що сприяють поступовому зникненню законних, але неефективних зусиль. При створенні ситуації, коли в системі цінностей нестримно зростає роль грошей, кар'єри і успіху, а також нав'язуванні їх всьому суспільству в цілому, при цьому соціальною структурою обмежується або закривається доступ до нормативних способам досягнення цих цілей для значної частини суспільства, саме тоді широко поширюється девіантна поведінка. Проте в даний час все більш поширюються порушення серед вищих верств, які мають більш цинічний і грабіжницький характер.

Слідом за Р. Мертоном дослідники визнають п'ять типів поведінки: 1) підпорядкування, або конформна поведінка (прийняття цілей і засобів); 2) інновація, реформізм (прийняття цілей, усунення засобів); 3) ритуалізм (напроти цілей, прийняття засобів); 4) ретритизм, догляд або втеча (напроти ні цілей, ні засобів); 5) заколот (відмова від цілей і засобів із заміною їх новими цілями і засобами). У цьому сенсі девіантною поведінкою вважаються другий, четвертий і п'ятий типи поведінки.

Серед сучасних девіантологічних теорій своєрідною представляється теорія стигматизації, згідно з якою девіантність формується суспільством.

Створюють девіантність соціальні групи, формулюючи правила, порушення яких становить відхилення, застосовуючи ці правила до окремих З точки зору даної теорії, девіантність не є властивістю дій індивіда, а постає як наслідок застосування іншими індивідами правил і санкцій до «Девіантність - це якість взаємодії між індивідом, який здійснює акт, і тими, хто реагує на нього» [24, с. 145-148].

Основне положення теорії стигматизації або «встановлення ярликів» полягає в тому, що визначення індивіда або індивідів до тієї чи іншої категорії девіантів провокує або підсилює відхилення. Таврування надає дію на уявлення індивіда про самого себе, на його продуктивне участь в соціальній взаємодії. І велика частина оточуючих людей чекає від нього продовження порушення норм загальноприйнятої поведінки. Це формує в індивіда виконання девіантної ролі. Відповідь на очікування і реакцію суспільства Е. Лемерт запропонував позначити як вторинне відхилення. Як приклад «вторинного відхилення» він характеризує поведінку підлітка: «З тієї чи іншої причини (скажімо, зайвої енергії) школяр бере участь в якихось пустошах в класі, за що карається учителем. Через деякий час він знову ненавмисно порушує порядок і знову отримує догану. Потім, коли це іноді трапляється, хлопчик звинувачується в тому, чого він не робив. Коли вчитель вживає по відношенню до нього такі ярлики, як «негідник», «хуліган» або інші образливі вирази, це викликає у школяра ворожість і обурення, і він може відчувати, що він затиснутий в лещатах очікуваної від нього ролі. Потім може виникнути спокуса прийняти свою роль в класі в тому вигляді, в якому вона визначається вчителем, тим більше, що школяр виявляє, що така роль поряд з покараннями може приносити певні вигоди» [140, с. 142-145].

Повсякденні відносини людей у сфері особистих контактів (сімейні зв'язки, відносини за місцем проживання, навчання, роботи) пронизані конфліктами, суперництвом, протиріччями у сфері інтересів. Вирішення конфліктів може мати як творчий, так і руйнівний характер. Форми

девіантності являють собою в певному значенні помилкові антигромадські приклади вирішення конфліктів. При вивченні девіантності, з'ясовується, що чинник девіантності (самогубство, вживання алкоголю, наркотиків, агресивні дії у відношенні до інших, правопорушення) мають історичний розвиток і своєрідне культурно-детермінований прояв, їх можна поділити на дві групи:

1) правові макровідносини - відносини власності, відносини між суб'єктами права, політика держави можуть породжувати такі обставини, як невпевненість у завтрашньому дні, безробіття, залежність, безправ'я, самотність, соціальні відмінності і т.д., які можуть спонукати велику частину населення з метою вирішення конфлікту вдатися до форм девіантної поведінки;

2) правові мікровідносини, які полягають в ступені успішної / неуспішної інтеграції індивіда в соціум, а також залежать від власної сили опору по відношенню до моделей девіантної поведінки, для чого необхідні моральна переконаність, сила волі і автономність індивіда.

Також висувається теза про «преддевіантний синдром», коли слід говорити про своєрідний комплекс певних симптомів (афективний тип поведінки, «важкі» діти, агресивні форми поведінки, сімейні конфлікти, ранні антисоціальні прояви, низький рівень інтелекту, негативне ставлення до навчання) [197] .

Якщо діти пройшли у своїх родинях шлях асоціальної розвитку, то в їхній психіці сформувалися асоціальні життєві установки, що виражаються в інтересах, ідеалах, потребах, переконаннях, цілях діяльності, відносинах до навчання, колективу. Там, де немає умов для прояву позитивних соціальних якостей особистості, виступають на поверхню якості антисоціальні. Школі не вдається в більшості випадків нейтралізувати негативний вплив сім'ї або інший найближчий, референтної середовища і, як наслідок, проявляється девіантна поведінка дітей.

Активна злість і злостивість, презирство і насмішка, виклик і зневага характеризують відхилення в поведінці дітей та молоді. Їх норми - це вивернуті навиворіт норми більш широкої, дорослою, культури. За стандартами даної субкультури «поведінка делінквент правильна саме тому, що воно неправильна за нормами більш широкої культури» [126, с. 318].

Головні труднощі перевиховання навіть малолітніх девіантів полягають не в тому, що підліток «не хоче» виправитися або «не розуміє», що треба жити відповідно до правових норм, а в тому, що він не може цього зробити через наявність досить інертною системи смислових утворень, сформованої в референтній середовищі. Дана система, незважаючи на «бажання» і «розуміння» підлітком необхідність виправлення, продовжує визначати минуле ставлення до світу.

Уявлення про особливості особистісних і поведінкових відхилень даної категорії осіб впливає з того, що поєднання виражених поведінкових, емоційних, інтелектуальних відхилень і дефективної морально-етичної складової особистості проявляється повсюдно.

Поведінка такого різновиду дітей, наскрізь пронизане девіацією, можна уявити, в кращому випадку, як упертість протестуючого проти самого себе людину, яка, зрештою, зневіряється у своєму бажанні бути собою, направлено - саме як упертість в агресивній формі - проти іншої людини.

Про таку ж міри розпачу пише С. К'єркегор, описуючи занепокоєння особистості, яка, усвідомлюючи своє призначення - необхідність бути собою, - не знає, як цього домогтися, ховається в альтернативах, зневіряється і не бажає бути собою, або ще гірше: не бажаючи бути собою, або ж саме найгірше: бажає бути іншим, бажає собі нове «Я» [138, с. 286].

Можна підійти до оцінки і з позиції В. С. Соловйова: «Важливо не те, що у будь-якої людини є зачатки і добра, і зла, а те, що з двох в кому пересилила. Не те цікаво, що з усякого виноградного соку можна і вино, і

оцет зробити, а важливо, що саме ось у цій-то пляшці полягає - вино або оцет»[224, с. 324].

Людина - це така істота, в руках якої знаходиться її власна доля, яка сама вирішує, ким їй стати і якою їй бути. «Людина - це єдина істота в космосі, яка повністю визначає своє б допомогою власного самовизначення» [128, с. 138]. Тому вона є істотою, про який йдеться, що він є «всяким тілом і всяким творінням», в якому закладені «насіння і зародки всякого роду життя», і залежно від того, якому з цих почала вона розвиток - вегетативного або навмисного - вона тим і стане - або «твариною», або «небесним істотою». Від її самовизначення залежить, ким вона стане, і її доля.

Доказом тому є визнання Д. Р. Мерфі, засудженого до подвійного довічного ув'язнення, що став «авторитетом» у виправній системі для особливо небезпечних злочинців штату Флорида. Сповідь його - це роздуми про те, що могло привести його у в'язницю; він зізнається: «... Я не вийшов з сім'ї алкоголіків, наркоманів чи якихось занепалих людей. Мої батьки не були розведені. Навколо мене було гарне оточення. Все в цьому світі сприяло моєї самореалізації. Хороша сім'я, любов, друзі, домашні тварини, навчання ... в чому ж причина? ». І він приходить до висновку, який вразив «немов грім: а адже я продукт свого власного вибору в житті. Те, чому ми вчилися; наші кумири; музика, яку ми слухали; люди, з якими ми спілкувалися - все це був наш власний вибір. Зрозуміло, було багато сильних впливів і багато поганого, чому неважко було піддатися. Але, по суті, ми всі без особливих труднощів відрізняємо добро від зла» [161, с. 31].

Але насправді зло явно сильніше добра, проти нього важко встояти, особливо людині незрілій, невідготовленій, і «якщо це явне вважати дійсно реальним, то має визнати світ справою злого початку ... Є зло індивідуальне - воно виражається в тому, що нижча сторона людини, звірячі пристрасті противляться найкращим прагненням душі і осилують їх у величезній

більшості людей. Є зло суспільне - воно в тому, що людський натовп, індивідуально поневолений злу, противиться рятівним зусиллям небагатьох кращих людей і долає їх; є, нарешті, зло фізичне в людині - в тому, що нижчі матеріальні елементи її тіла пручаються живій і світлій силі, яка зв'язує їх в прекрасну форму організму, чинять опір і розривають цю форму, знищуючи реальну основу всього вищого» [224, с. 389-390].

Якщо в результаті формується подвійна спрямованість як одночасна схильність до морального і аморальної поведінки, до добра і зла, то цей феномен стає основною рисою і одночасно передумовою амбівалентності морального життя людини.

Може настати час самообману, як засоби самозахисту, що має тенденцію стати «візою на в'їзд у світ злочинів». Внаслідок самообману людина втрачає моральні орієнтири, в процесі самообману відбувається розмивання граней між добром і злом, маскується істинний сенс боротьби протилежних мотивів.

Амбівалентна особистість прагне не наражати зміни в цілях самозахисту свій стан, вдаючись до наступних форм: а) намагається зберегти смислову цінність мотиву, реально відкинутого вибором даного конкретного дії, вчинку; б) не визнає факту власного проступку; в) стверджує, що у неї не було вибору (значить, не було проступку); г) виправдовує себе таким внутрішнім станом, який не підлягало контролю в момент вчинення проступку (наприклад, розладом, втомою, сп'янінням тощо) [162, с. 43].

Існують такі індивіди, безпринципні і цинічні, які сповідують вседозволеність, які пишаються своєю перевагою в антисоціальної діяльності, здійснюють шкідливу, агресивну і руйнівну поведінку, якщо їх не стримують зовнішні санкції. Є індивіди, які впевнені у своєму праві «сильного» і «крутого», а тому виробляють в собі переконання, внутрішнє самоодобрення, що вони готові піддатися тривалим позбавленням, покаранням (для них «тюрма, що мати рідна»), ніж відмовитися від них .

Злочинці, які вчиняють антилюдські дії, часто виправдовують свою злочинну поведінку: а) представляючи злочинну поведінку менше її істинної шкоди, обманюючи себе, вони тим самим звільняються від почуття особистої відповідальності; б) приховування та спотворення співвідношень між власними діями і їх наслідками. У результаті поділу функцій у злочинній змові, «кругової» поруки, імперсоніфікації прийнятих рішень і спільного виконання люди можуть здійснювати злочинну поведінку, що не відчуваючи при цьому будь-якої особистої відповідальності; в) неправильно витлумачуючи наслідки своїх дій. Коли люди заради самовиживання, власної вигоди або інших спонукань вибирають образ дій, який не викликає у них схвалення, то вони прагнуть применшити заподіяну ними шкоду; г) сприймаючи людей, на яких спрямовані дії, як недостойних жалю і нижчих. Дегуманізація жертви сприяє виробленню різних маневрів для самовиправдання; д) приписуючи провину самій жертві. У діях, що викликають ескалацію насильства, жертва не вважається повністю невинною, чи жертва відповідає за образи злочинця, або виправданням служить посилення про виняткові обставини (припустимо, «міфічної» загрози з боку жертви).

Висновок А. Бандури полягає в тому, що процеси самовиправдання набагато частіше, ніж особисті недоліки, відповідають за негуманне поведіння [17].

Конструктивна робота найбільш очевидним чином втілена в синергетичній парадигмі, яка цілком придатна для інтерпретації функціонування складного механізму поведінки і її відхилень. Але, насамперед, звернемо увагу на деякі зауваження І. Р. Пригожина: 1) якби світ складався із стійких динамічних систем, то він радикально відрізнявся б від того світу, який ми спостерігаємо навколо; 2) це був би статичний, передбачуваний світ; 3) в тому світі, в якому ми живемо, флуктації, біфуркації і нестійкості зустрічаються на всіх рівнях [199, с. 53]. Звідси

впливає важливий висновок: ми живемо у світі множинних флуктації, одні з яких розвиваються, у той час як інші загасають; у світі нестійкому, незворотнім. Незворотність посилюється на рівні людської активності [199, с. 142].

I. Р. Пригожин та I. Стенгерс пояснюють, що в системі, що вийшла з рівноваги (дисипативної), утворюються локальні випадкові відхилення від середніх значень, тобто флуктації [201]. Сполучення впливу зовнішніх умов і внутрішніх флуктуацій надає все більший вплив на стан індивіда, його поведінку. З малих флуктації складається одна, захоплюючи всю систему. Дисипативна система здатна зберігати свою функціональну цілісність, розсіюючи в собі потік зовнішньої вільної енергії, компенсуючи внутрішнє виробництво ентропії. Тому впливу із зовнішнього середовища є чинником утворення нових структур, що забезпечують оптимальне відношення системи із середовищем. Таким чином, модель управління, в традиційному розумінні як «контроль за виконанням», в якості зворотнього зв'язку не спрацьовує в нерівноважних системах. Тут потрібен принципово інший хід: співпереживати, узгоджені дії суб'єктів. Кожна людина повинна розуміти, що його дії відгукуються у всій структурі.

Можна зупинитися на примітному посилення на процеси детермінізму і індетермінізму, що, крім детермінованих процесів, деякі фундаментальні явища повинні містити якийсь імовірнісний елемент. Випадковість і незворотність відіграють важливу роль.

Нерівноважна система може бути названа організованою не тому, що в ній реалізується план, чужий активності на елементарному рівні або виходить за рамки первинних проявів активності, а через протилежну причину: посилення мікроскопічної флуктації, що відбувалася в потрібний момент, призводить до переважного вибору іншого шляху. Поведінка в середньому не може домінувати над складовими її елементарними процесами. У сильно нерівноважних умовах процеси самоорганізації

відповідають тонкій взаємодії між випадковістю і необхідністю, флуктації і детерміністичними законами. Поблизу біфуркацій основну роль відіграють флуктації або випадкові елементи, тоді як в інтервалах між біфуркаціями домінують детерміністичні аспекти, коли система, еволюціонуючи, досягає точки біфуркації, детерміністичний опис стає непридатним. Флуктації змушують систему вибрати то йнапрям, за яким буде відбуватися подальша еволюція системи, стосовно до досліджуваної проблеми, це іменується «відхилення від норми».

Сучасна епоха характеризується відповідно до постмодерністської парадигмою, головним чином, тим, що люди перебувають серед хаосу і обривків досвіду, з якими вони не знають, що і як робити. Однак було б невіправдано припускати, що стан хаосу є постійною величиною. Постмодерна парадигма досить добре пояснює розрегулюваний (аномічний) стан соціуму, але при цьому не дає жодних пояснень, а тим більше якихось прогнозів (навіть можливих) з приводу подальшого існування і розвитку цього суспільства. Крім того, постмодернізм фактично заперечує явище девіації, заявляючи, що «феномен девіації - інтегральне майбутнє суспільства», так як в рамках цієї парадигми не передбачено існування будь-яких стійких норм, у тому числі і поведінкових.

Основні риси постмодерну проявляються в ракурсі того, що: 1) зміни буття відбуваються в контексті розривів у пізнанні; 2) соціальні трансформації знаходять відцентровий і безладний характер; 3) особистість індивіда піддається розривів, розчленованості в результаті того, що життєвий досвід носить фрагментарний характер; 4) істина знаходить контекстуальний характер; 5) відчувається теоретична безпорадність перед лицем глобалізуючих тенденцій; 6) виникає «спустошення» повсякденному житті; 7) координація політичних зусиль позбавлена сприятливих можливостей через зростання ролі локального чинника і дисперсії [127, с. 156].

Порушення норми сьогодні - це вже даність, цілком «нормальне» явище. Доводиться погоджуватися з тим, що в кожній нормі закладена можливість порушення норми. Люди самі багато чого зробили для рутинізації і повсякденності даного процесу. Результатом цього процесу є розмивання уявлень про дозволене і недозволене в індивідуальній і масовій свідомості, а також спотворення загального ціннісно-нормативного еталона. Сучасна людина позбавляється критеріїв для розрізнення позитивного і негативного, норми і відхилення, стаючи прихильником «девіантної толерантності» - поширеного в суспільствах постмодерну стереотипу, згідно з яким заперечуються єдині «правильні» види і форми поведінки. Панівною стає точка зору, згідно з якою кожен вирішує для себе сам, що є «нормально», а що - «ненормально». Виходить, що сучасна людина вільний сам вибирати ступінь відхилення від норми. Це дано йому в силу так розуміється свободи, незалежності, індивідуалізації, як складної відкритої системи, але, сподіваємося, все ж оборотною у своїх цінностях, визнання норми, поверненні соціальності і культурності в повсякденне життя.

Підсумовуючи викладене у даному підрозділ, можна позначити, що визначення поняття відхилення в поведінці і його генезу припускає виділення істотних і специфічних ознак даного феномена: по-перше, відхилення - це такий прояв поведінки, що не відповідає загальноприйнятим, общетіпіческим або офіційно встановленим соціальним нормам, моралі, законам, правилам, традиціям, соціальним установкам і очікуванням; по-друге, індивід, що виявляє відхилення, викликає найчастіше негативну оцінку з боку інших людей: стигму (ярлик), осуд, виняток, санкції. Відхилення завдають шкоди самій людині або оточуючим людям, внаслідок чого відбуваються дестабілізація існуючого порядку, заповідання моральної, психічного і матеріального збитку, фізичне насильство і нанесення страждань, погіршення здоров'я, загроза для життя; по-третє, відхилення можна охарактеризувати як стійко повторюється (багаторазове або тривале)

поведінка; по-четверте, відхилення в поведінці узгоджується з загальною внутрішньої спрямованістю людини, воно може не бути наслідком нестандартної або кризової ситуації, самооборони; відхилення супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації, яка може бути самостійною причиною даної поведінки; по-п'яте, розглянутий феномен має виражену індивідуальне, віково-статевий, локально-соціальну своєрідність. Індивідуальне розходження проявляється через мотиви поведінки, форми прояву, динаміку, частоту і ступінь вираженості. Особистісна позиція до власної поведінки також різна - від небажаного для себе до привабливого; по-шосте, поведінка людини періоди-дически знаходиться в критичному нерівноважному стані, коли біфуркація в процесі розгалуження може призвести до того, що одна гілка проявляє себе як норма, а друга гілка приходить до дисипації, тобто до розсіювання елементів системи, іншими словами, до девіації; природно, що між цими гілками є і проміжні ланки, що ще більше ускладнює прогнозування розвитку такої нерівноважної системи, як поведінку людини; по-сьоме, девіація сьогодні - це повсюдний поведінковий феномен.

2.2 Вплив соціокультурних негацій на поведінку людини

Поведінка і погляди людини в значній мірі формуються під впливом різних чинників, у тому числі негативних, часом непомітних процесів сприйняття і навчання.

Осмисленню таких соціокультурних негацій, а до них ми відносимо нігілізм, цинізм, анархізм, їхнього змішання, переплетення, коли важко розібратися в межах їх дії, а також визначенню їх впливу на поведінку людини буде присвячений даний параграф. До їх аналізу можна підійти з різних позицій: добра і зла, порядку і хаосу, «я можу» і «не-я-можу», віри і безвір'я. Допоможуть нам визначити напрям пошуку відповіді на

сформульовану проблему Платон, Т. В. Адорно, М. А. Бакунін, Ж. Батай, З. Бауман, Н. А. Бердяєв, А. А. Боровий, Геше Джампа Тінлей, Е. Гідденс, І. А. Ільїн, І. Кант, В. Краус, П. А. Кропоткін, К. Лоренц, М. К. Мамардашвілі, Р. Мертон, І. М. Міхєєва, Ф. Ніцше, І. Р. Пригожин, Ж. П. Прудон, Т. Райк, П. В. Рябов, П. Слотердаjk, П. А. Сапронов, В. С Соловйов, В. Г. Федотова, С. А. Франк, З. Фрейд, Е. Фромм, М. Хайдеггер, А. Шопенгауер, М. Штірнера та ін.

В даний час в суспільстві не вистачає таких патернів, кодексів і правил, які можна вибрати як стійких орієнтирів, яким можна підкорятися, і якими можна керуватися. «Це означає, що тепер ми переходимо з ери заздалегідь заданих «референтних груп» в епоху «універсального порівнювання», в якій мета зусиль людини з розвиток свого життя безнадійно невизначена, не задана заздалегідь і може піддаватися численним і глибоким змін перш, ніж ці зусилля досягнуть свого справжнього завершення: тобто завершення життя людини» [40, с. 13].

Дане положення посилюється тим, що мораль сьогодні, з позиції З. Бауманна, стає амбівалентною і вкрай суперечливою. Вона полягає у тому, що: 1) люди перестають бути поганими або хорошими. Вони просто «морально амбівалентні»; 2) моральні явища не відрізняються регулярністю і стійкістю; 3) моральні конфлікти не можуть бути дозволені в силу відсутності стійких моральних принципів; 4) немає такого явища, як універсальна, спільна для всіх мораль; 5) відповідно, немає раціонального порядку, бо немає механізму морального контролю; 6) мораль не зникає взагалі. Вона трансформується в етичну систему, що стосується міжособистісної взаємодії. Особливу значимість отримує потреба «бути» для «іншого»; 7) люди приречені на життя з невирішеними моральними дилемами [127, с. 179].

До характеристики сучасності можна віднести словосполучення «суспільство масової культури», Т. В. Адорно наділяє його в формулу «ні

пастуха, одне лише стадо» [3, с. 199]. Від панування цього стада без пастиря, цього суспільства без моральних авторитетів сьогодні немає ніякого захисту. Тим не менш, не знаючи, можливо, і не бажаючи знати, «що таке абсолютне благо, що таке абсолютна норма, ми можемо навіть не знати, що таке людина, людське або гуманність, але що таке нелюдське, ми знаємо дуже добре. Тому я схильний говорити про те, що місце філософії моралі сьогодні визначається, швидше, конкретним запереченням всього нелюдського, ніж спробами логічно абстрактного визначення буття людини»[3, с. 201].

У такому випадку, внутрішній розлад, який міститься в людині, накопичується, невпинно пульсує в ній, полягає в нестерпності людини для самої себе й у зверненні її зовні. А що зовні? Терор нігілізму, цинізму і повної свободи.

Екзистенціалісти А. Камю, Ж. П. Сартр, М. Хайдеггер вказують у подібних випадках про абсурд як характеристику людського існування в стані втрати сенсу, пов'язаної з відчуженням особистості не тільки від суспільства, від історії, а й від себе самої, від своїх громадських визначень і функцій. Людина, зовні вписуючись в навколишню дійсність, насправді веде в ній несправжнє існування; абсурд стає індексом розладу людського існування з буттям, позначенням розриву, іменованого екзистенціалістами «прикордонної ситуацією» [45, с. 15]. Людина переживає цей розлад у супроводі почуття самотності, тривоги, туги, страху не тільки за себе, але і за свою сім'ю, своїх дітей.

За визнанням М. К. Мамардашвілі, «в культурі завжди були такі місця, які залишаються як би порожніми, що не заповненими ні зусиллями особистості, ні ідеєю (або принципом). І саме в них народжуються зло і нігілізм. Принцип культури є принцип «я можу». Можу мати моральність. Я причинно заданий. Заданий обставинами. ... Вихідна точка нігілізму - не-Я-можу, може Бог (або взагалі хтось інший, або щось інше). Але все це потім не здійснюється, і виходить, що «ніхто не може». Звідси - критика, викриття

[148, с. 37]. Виходить, що нігілізмом людина намагається прикрити власну поразку, він заперечує можливості «я-можу», звинувачуючи всіх навколо, в тому числі і Бога, таким чином, віддаючись у владу обставин, відмовляючись від принципів високої моральності й духовного напруги.

Своєрідне уявлення про нігілізм ми знаходимо в одного з представників сучасного буддизму Геше Джампа Тінля: «Нігілізм - це дитячий спосіб мислення. Коли маленькі діти стикаються з будь-якою проблемою, вони просто закривають очі і ні про що не думають. Але це не вирішує їхніх проблем» [69, с. 99]. Значить, нігілізм - це повсякденне буття людини, яка не зуміла або відмовилася бути дорослою. А що означає «бути дорослим»? Це означає відповідати на змінилися виклики зовнішнього світу не тільки біологічним (вітальним) початком, який штовхає людину до боротьби за існування, за самозбереження, і яке може завершитися драматичним чином (відходом з життя), а реалізовувати своє соціокультурне призначення як внутрішню програму розвитку. Дана програма допомагає людині долати не тільки зовнішні перешкоди, але і піднятися над своєю біологічною, природно-органічної природою, дозволяє людині в трансценденції виявити в собі «дорослого», здатного на вирішення життєвих проблем.

Нігілізм - світовідчуття, поведінковий принцип, фундований акцентованим запереченням тих чи інших соціокультурних підстав. Як філософський термін нігілізм був використаний вперше Ф. Г. Якобі в посланні до І. Г. Фіхте (1799 г.). Від В. Крауса ми дізнаємося, що поняття «нігілізм» засноване на латинському слові «*nihil*», «ніщо», етимологічно висхідному до слова «*nihilum*», тобто «ні єдиній крихті, ні волоска». Людей, які не вірять «ні в що», назвали нігілістами «*nihilisti*»; пізніше словом «*nihilianista*» позначали єретиків, людей, які не віруючих «ні в що» або віруючих «хибно» [129, с. 20]. Далі Краус стверджує: «Нігілізм - це заперечення в надзвичайному ступені: він заперечує існуючі цінності, не знаючи ніяких інших» [129, с. 9]. Це позиція людини, на нашу думку, який

негативно сприймає готівковий світ, але при цьому не здатного, не здатної і навіть не намагається уявити собі ніякої можливості поліпшити цей світ, і тому переживає фазу руйнування або саморуйнування.

Краус розглядає сім найбільш характерних протилежних нігілістичних позицій, серед яких ми зупинимося на останній парі: догматичний нігілізм, з одного боку, і діонісійський нігілізм, з іншого. Перший з них «умертвляє» колись живі ідеї, цінності, ідеали, які були у людини. Протиставляється йому діонісійський нігілізм з екстатичної, неприборканої, хаотичною емоційністю. Доповнюється такою нігілізм пошуками забуття в надмірностях алкоголізму, статевої вседозволеності, які стають вираженням тотальної байдужості не стільки до світу, а до власної персони, насамперед. Звідси випливає, що всі відомі й вивчені різними дослідниками форми поведінкових відхилень суть є нігілізм. За визнанням В. Крауса, найнебезпечніший нігіліст - це той, хто не знає, що він нігіліст. Тоді більшість із нас - нігілісти, і ми - найнебезпечніший вид на Землі.

Нігілізм заперечує Бога, духовну душу, норми і вищі цінності. З ним сьогодні відбулася мутація. Він, подібно масової епідемії, торкнувся психічної конституції значної кількості людей, став частиною природи людини, частиною її особистості. Його можна називати патолого-деструктивним нігілізмом. Причина «шкірної висипки» Тарда криється в глибині соціального тіла - це неврози, тривожності, депресії, самотність, песимізм. Системна криза суспільства протягом останніх років проявляється не тільки в соціально-економічній сфері, але і в загальній невротизації людей, тобто підвищенні особистісної тривожності відбивається в їхній свідомості переживаннями численних страхів. У цілому негативне загальне соціальне становище людини формує її емоційний стан, емоційне сприйняття майбутнього. Коли люди думають про власне майбутнє то, найбільше серед них тих, у кого переважає надія – 51 %, Соціологами встановлено, що у 28 %

опитаних переважає оптимізм. Проте у 29 % переважає тривога, у 18 % - розгубленість, у 15 % - страх [189].

Свій внесок у філософію нігілізму внесли А. Шопенгауер з його запереченням волі до життя, М. Штірнера з запереченням держави, авторитетів, цінностей, ідеалів, з визнанням тільки «єдиного». Ф. Ніцше відображає в роботі «Воля до влади» не тільки питання про нігілізм, але зумовлює ним майбутнє - «прийде, що не може не прийти: наступ нігілізму». «Що означає нігілізм? Що знецінюються вищі цінності. Немає мети. Немає відповіді на питання: «Навіщо?». Весь ідеалізм порожнього людства готовий обернутися нігілізмом - вірою в абсолютну відсутність цінностей, тобто в відсутність сенсу» [174]. Виходить, що немає більше сенсу, немає нічого, в ім'я чого варто жити і до чого хотілося б прагнути, немає цінностей, на які слід рівнятися. Ніцше передрікає розпад духовності, занепад ціннісного світу, попереджає про царювання «прийдешнього хама».

У памфлеті «Генеалогія моралі» сенс його попередження посилюється і зводиться до наступного: «У цьому-то й полягає небезпека Європи - разом зі страхом перед людиною, ми втратили і любов, повагу до нього, надію на нього, навіть бажання його. Вигляд людини стомлює - що ж інше сучасний нігілізм, якщо не це? .. Нам набридла людина ... » [175, с. 31]. Так Ф. Ніцше втрачає обридлого людини-нігіліста, хоча він поки цілком нормальна людина, він знаходиться між, а не поза, не по той бік добра і зла, де мешкає нігіліст, бо є два шляхи: шлях добра і шлях зла, шлях по той бік добра і зла - це шлях в нікуди, в ніщо, відхід у нігілізм, заперечення не просто цінностей, а вже самої людини.

Застереження Н. А. Бердяєва про нігілізм звучить не менш пророчо, ніж у Ніцше, він вкладає в його зміст «вимоги оголення, скинувши людське з себе всіх культурних покривів, перетворення в ніщо всіх історичних традицій, емансипація натурального людини, на якого не буде більше накладатися ніяких кайданів» [26, с. 280-281]. Адже свобода від усього може

вийти за рамки оптимального стану - крайності емансипації, обернутися втратою родинних контактів між людьми, самотністю людини в натовпі, втратою сенсу життя, пошуком радості в штучних способах задоволення.

Людина не може бути то вільним, то рабом - вона повністю і завжди вільна, або її немає. З іншого боку, свобода збігається у своїй основі з «ніщо», яке знаходиться в серцевині людини. «Свобода - якраз те ніщо, яке міститься в серці людини і яке змушує людську реальність робити себе, замість того, щоб бути» [216, с. 452]. Свобода є буття людини, тобто її ніщо буття. Ці думки належать Ж. П. Сартру, під його «ніщо» ми не знаходимо спочатку песимістичного або патолого-деструктивного нігілізму. «Бути вільним - це означає бути-вільним - щоб-діяти, а це є вільний-буття-в-світі» [216, с. 452]. Це свідчить про людину, яка вільно проектує себе багатому готовому діяти у світі, визнавати своє авторство у всіх поведінкових траєкторіях. Але нам не дає спокою фраза: «Ніщо не є, воно нижче себе» [216, с. 55]. Ми відчуваємо в ній нігілістичний флер! Залишається онтологічна основа у змісті «ніщо» - свідомості, яке слід розуміти як порожнечу, заперечення, протиставлення випадковості. І нас як і раніше насторожує інтелектуально-онтологічний поворот думки Сартра: «Ніщо є сама людська реальність як радикальне заперечення, за допомогою якого відкривається світ. І, звичайно, тільки сприйняття світу як цілісності виявляє на стороні світу ніщо, яке підтримує і оформляє цю цілісність. Якраз це саме ніщо визначає цілісність як таку в якості абсолютного ніщо, що залишається поза цілісності ... Але це ніщо є нічим іншим, як людською реальністю, яка спіткала себе в якості виключеною з буття і постійно перебуває по той бік буття разом з ніщо» [216, с. 209]. У цьому повороті, здавалося б, немає тупика, є вхід в «ніщо», який відкриває світ людської реальності, яка, насправді, є виключення з буття. Не може бути абсолютної свободи у людини у всьому - це «ніщо». Є хиткість, непізнаваність, мінливість,

невизначеність «ніщо». Як визначає сам Сартр, воно «завжди знаходиться в іншому місці» [216, с. 111].

Мабуть, в контексті сартровського визначення можна розглядати сьогоденній «відхід» людей, особливо молодих, «в інше місце» - «віртуальну» реальність, яка насправді не реальна і не дійсна. Якщо вона не володіє цими сутнісними характеристиками, то її начебто і немає. Однак віртуальна реальність, підміняючи дійсну картину світу за допомогою ментальних утворень, відокремлює сучасну людину від реального життєвого світу. Відрив і підміна можуть і міняють природу людини, вона не тільки відсторонюється від світу, вона не бажає перебувати з ним «обличчям до обличчя», виключаючи себе «з буття».

До сучасних проявів нігілізму можна віднести етнінігілізм. Так, він у великій мірі характерний для нечисленних народів Півночі, який проявляється в запереченні власної етнічності, етнокультурних цінностей. Етнінігілізм виражається як скепсис, іронічне, часом зневажливе ставлення, оцінка представниками конкретного народу своєї культури, звичаїв, традицій, мови, роду занять. У даному випадку не спрацьовує правило, виведене відомим етнологом В. А. Тишкова, що свідчить, що кожен народ має позитивний самообраз і не ставить себе нижче сусідів. Тоді коли інші народи частіше демонструють неприйняття до інших, «чужим», то у випадку з етнінігілізмом неприязнь проявляється по відношенню до «своїх». Вважаємо, що таке ставлення пов'язане з усвідомленням низького статусу своєї етнічної групи, з визнанням її неповноцінності в порівнянні з іншими, з втратою самоцінності, наслідком чого стає уникнення своєї етнічності. А іноді й будь-якої етнічності взагалі. Не буде перебільшенням зв'язати етнінігілізм з відношенням інших етногруп, оцінюваних представників цих народів як «другосортних» унаслідок сформованих гетеростереотипів, упереджень і забобоні щодо їх типових якостей і схильностей.

Хоча сучасна людина прагне до майже абсолютної свободи, яка, з одного боку, є недосяжна, а, з іншого боку, розкриває її внутрішню енергію, яка може бути творчою або руйнівною. Однак все менше вивільняється позитивної енергії, а руйнівною - все більше. Немає кореляцій між свободою і моральністю. Відхилення, таким чином, пов'язані не з певною групою людей, а з повсякденним психологією нігілізму мільйонів людей з різних верств суспільства. Значить, нігілізм - це, по суті, живильне середовище, що породжує і зрощує відхилення.

Може бути, і правий Н. А. Бердяєв в тому, що «в людині легко виявляється нігіліст. Всі його буття пвідображаються в крайніх протилежностях ... У людини завжди є бажання іншого життя, іншого світу, завжди є не-достаток тим, що є» [27, с. 217]. Ми наводимо це в якості однієї з характерних рис сьгоднішніх українців. Можливо, тому люди зайняті тим, що систематично переробляють, потім переосмислюють, руйнують і знову споруджують щось тимчасове, хитке до наступної «перебудови». Тому вищенаведена думка Сартра про хиткість, мінливості, невизначеності є доречною при характеристиці сучасного соціуму.

Влада, економіка, політика, соціокультура, простір мас-медіа, сфери повсякденного життя сьгодні пройняті цинізмом. Цинічне поводження - одна з найпоширеніших і найбільш руйнівних форм нігілізму.

У загальнолюдському культурно-поведінковому пласті відображений не тільки позитивний, а й негативний досвід минулого. Часом людиною парадоксально засвоюються не найкращі, об'єктивно ціннісні, а побічні продукти історичного розвитку, що підтверджується фактом «перезавантаження» колись відверто-правдивого явища, як кінізм.

Від принципово критичної позиції кініків у відношенні до всіх інститутів, моралі та звичаїв сучасної дійсності до новітнього цинізму, як явища соціально-етичного та психологічного, широко поширеній, кініки змінили свою шкалу людських цінностей, виходячи з переоцінки вже

існуючих. «Голий чоловік на голій землі» - це є та позиція, на якій кініки починали свою філософію, і на якій відбувалася її деградація. Подібна позиція, якщо приймати її всерйоз і послідовно запроваджувати її в життя, змушує відмовитися від моральних норм, правил пристойності, що регулюють відносини людей, у тому числі правові.

Примат «природності», антикультурний спосіб життя, ідеалізація первісності на рівні поведінки призводить до нехтування раціональними правилами, зводячи до чеснот вульгарне «безсоромність» (*anaideia*). Для кініків характерним стає намір пристойності [9, с. 74-75].

Так, Діоген не міг примиритися із заздалегідь заданою дресурою сорому. З його точки зору, звичаї про те, що вважати соромітним, можуть бути неістинними, тільки їх повторна перевірка може створити надійну основу. На його думку, люди соромляться не того, чого слід соромитися; вони соромляться свого фізичного зовнішнього, але при цьому абсолютно не соромляться нерозумного життя, пристрасті до наживи, влади, несправедливості, жорстокості, зазнайства, упередженості і «сліпоті». Діоген буквально ігнорував і піддавав осміянню існуючі «збочені» норми. Однак сором - це головний чинник, який породжує соціальний конформізм і самоконтроль, і перешкоджає безсоромності, це місце, де різноманітне зовнішнє управління людиною переходить у внутрішній самоврядування і самоконтроль.

Демонстрація відвертої безсоромної поведінки в відсутність дотримання меж пристойності, без сумніву, спричинила свою руйнівну дію. Затвердження кініками своєї прихильності до прямої, неприкритої правди, необмеженої свободи слова, привласнення собі права видавати правду розцінювалося ними як чеснота.

У сучасних тлумачних, нормативних, енциклопедичних словниках цинізм тлумачиться як відверте і зневажливе ставлення до моральних, етичних чи загальноприйнятих норм поведінки особистості, як відвертість,

доведена до безсоромності. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» цинізм визначено як «відверто зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моралі, етики, до чого-небудь, що користується загальним визнанням, повагою» [51, с. 1363]. У «Словнику іноземних слів» цинізм - безсоромність, нахабство, груба відвертість, зухвало презирливе ставлення до загальноприйнятих норм моральності і людям [220, с. 569]. У західноєвропейських словниках під цим терміном розуміється: 1) навмисна образа і висміювання, безсоромність, груба відвертість, спрямовані на осміяння загальноприйнятих моральних норм; 3) невіра у щирість людських вчинків, в доброту людей, виражене у формі глузування. У «Філософському енциклопедичному словнику» пояснюється, що цинізм - нігілістичне ставлення до надбань загальнолюдської культури, особливо до моралі, ідеї гідності людини, іноді до офіційних догмам панівної ідеології, виражене у формі знуцання [246, с. 766].

Таким чином, цинічну поведінку можна представити як навмисне, відкрите, безсоромне порушення загальноприйнятих норм і правил, засноване на запереченні моральних цінностей і людської гідності.

Цинізм у поведінці і переконаннях характерний для людей, що прагнуть досягти своїх егоїстичних цілей будь-якими засобами. У соціальному плані цинізм має двоякий аспект: 1) цинізм влади в досягненні корисливих цілей відверто аморальними методами (фашизм, будь-яка інша диктатура, культ насильства і т.д.); 2) бунтарські настрої і дії соціальних верств, груп, індивідів, які не бачать виходу зі свого становища і побороному стан духовної спустошеності [246, с. 766].

Сьогоднішній цинік постає як масовий тип: як усереднений соціальний характер в суспільстві, надбудова якої перестала бути ідеологічною. Сучасний цинік - це інтегрований у суспільство антигромадський тип. «Його злобно ясний погляд не представляється йому самому особистим нестачею або аморальною примхою ... Дифузний цинізм вже давно захопив ключові

позиції в суспільстві ... Циніки усвідомлюють, що роблять, але, тим не менш, роблять це, оскільки діяти так їм підказує стан речей і інстинкт самозбереження на найближчу перспективу - вони говорять на одному і тому ж мовою: «Доводиться, нічого не вдієш» [221, с. 32-33]. П. Слотердаjk виводить таку дефініцію: «Цинізм - це освічена помилкова свідомість». Чому і чому? Автор пояснює це тим, що «знати найкраще і робити найгірше - таке глобальне ставлення, існуюче сьогодні в надбудові; той, хто діє подібним чином, відчуває себе вільним від будь-яких ілюзій» [221, с. 34].

Новий цинізм існує як фундаментальна установка особистості. Щоб дізнатися, як виглядає алегоричне трактування цинізму у філософів, слід звернутися до С. А. Франку: «Чому взагалі я, який у світі один тільки раз, повний наситяться спраги життя і самовиявлення, повинен жертвувати собою чогось або комусь, обмежувати і обмежувати себе? Чому я повинен бути добрим, повинен любити людей, якщо я їх ненавиджу, чому і в ім'я чого я повинен ламати і переробляти самого себе, бути не тим, що я є насправді? І нарешті, якби я навіть намагався на угоду так званих моральних ідеалів ламати себе, то я б насправді не зумів цього зробити: я не можу бути добродійним і строго принциповою людиною, якщо я насправді народжений грішним, пристрасним, роздирається суперечливими бажаннями, бентежною істотою; я можу хіба тільки здаватися добродійним. Так невже ж у цьому - завдання моралі? Або, може бути, так справа і йде, і всі люди хочуть тільки здаватися добродійними і глибше ховати від суду моралі свою справжню живу природу, свою внутрішню неприборкано-вільну істота?» [248, с. 149]. На наш погляд, саме так може бути побудований внутрішній монолог циніка - відверто, зневажливо, зарозуміло, егоїстично. Він живе без довіри до інших, в стані повного протиріччя, ним втрачені моральні поняття. Цинізм спустошує людину, позбавляє її надій, щирих почуттів, перекручує моральну природу, замінюючи її брехливістю, презирством, зрештою, цинізм може погубити людину.

Зовні цинізм - це брехня, по-софістськи видає себе за правду і використовується в корисливих або інших, йому ведених, цілях. Брехня, зведена до буденності, нею ж багато в чому пройнята логосфера мас-медіа, просякнуті політика та право.

Ми знову процитуємо П. Слотердайка: «з дифузією цинізму, який перетворився на колективний менталітет .. зазнають краху колишні моральні підстави» [221, с. 158]. Люди сьогодні і справді опинилися в сутінковому світлі, в якому не видно життєвих орієнтирів. День завтрашній бачиться в неоднозначному становищі: з одного боку, не обіцяє нічого особливого, з іншої - все може обернутися трагедією, катастрофою. Між ними є маленький люфт надії - що все обійдеться, утворюється, звідси ж слідує цинізм-афоризми - «лови момент», «живи тут і зараз», «так мені наплювати». Чим більш безальтернативним здається сучасне суспільство, тим більше цинізму воно собі дозволяє (в відсутність ефективної моральної альтернативи).

Часи, які П. Слотердаjk визначає як «відчуття присутності і відсутності одночасно», відчуття «down to earth» або «far out» - «падіння до межі» або «відірваність від життя». Змішання падіння і відірваності і є наше моральне status quo [221]. Мораль в наївній свідомості діє як частина несвідомого. Несвідоме, механічне, невільне в поведінці людини є дійсне зло. Там, де панує цинізм, шукають всього, чого завгодно, тільки не людину, людини для нього просто не існує.

Цинізм є втечею від себе, від людей, і як форма поведінки виражена у феномені культурної апатії, що характеризується такими термінами, як індиферентність, моральна втома, розчарування, відмова від цінностей і моралі, опортунізм. Суть типів культурної апатії визначається так: «Одним з типів апатії є втрата зв'язку з раніше близькими культурними цілями. Так відбувається, коли тривала боротьба закінчується постійною і, мабуть, неминучою фрустрацією. Утретє головних життєвих цілей переносить людини в соціальний вакуум, позбавляє його життя центрального напрямку або

значення» [225, с. 317]. Інший вид апатії виникає в умовах нормативної складності або гострої зміни, коли люди стикаються з численними суперечливими нормами і цілями, в цих випадках людина стає буквально дезорієнтованим і деморалізованим, нездатним твердо слідувати тим нормам, з якими він був колись згоден. У цих умовах виникає «відмова від відповідальності»: знецінення принципового поведінки, згортання інтересу до підтримання моральної спільності з іншими людьми, руйнівний розщеплення «я». Таким чином, цинізм розтліває внутрішнє ядро людини, для такого «переродженого» індивіда його минуле піддано ліквідації, сьогодення і майбутнє позбавлене будь-яких обмежень і норм.

В якості ще однієї соціокультурної негації слід розглянути анархізм. Анархічними інтенціями пронизані багато сфери нашого повсякденного життя. Людська індивідуальність і норовливість бувають неприборканими і повсюдними, людська природа не є повністю піддається обробці (слухняною) і продовжує відстоювати свої права незалежно від того, яку б форму не приймала культура, до якої індивід належить, в якій би соціальній системі він не знаходився.

Анархізм в якості негації досліджуємо крізь призму стихійності, неорганізованості, безладдя. У соціологічному словнику визначено анархію як поняття, з якого позначається стан суспільства, досягне як результат скасування державної влади.

Анархія - це необмежена свобода, не визнає ніякої дисципліни, що заперечує необхідність порядку.

Дисципліна є протилежністю безладу та в правовому житті означає обов'язкове підпорядкування встановленому порядку, що забезпечує узгодженість, структурованість, організованість, а також очікуваність взаємодій всередині держави і суспільства, яке забезпечується зовнішніми і внутрішніми механізмами. Дисципліна, таким чином, містить у собі суть, початок-принцип, сенс соціокультурної практики. Вона породжує і

підтримує раціональність, що є підставою організаційно-структурної побудови соціально-правової цілісності на основі розуміння її необхідності.

Проте слід бути справедливими по відношенню до анархізму, якщо ми проведемо розділову лінію, то виявиться, що є практика, тому розглянута нами в якості соціокультурної неґації, і філософсько-правова теорія анархізму, в якій є чимало розумного.

Теоретичне обґрунтування ідей анархізму здійснили М. А. Бакунін, А. А. Боровий, П. А. Кропоткін, П. Ж. Прудон, М. Штірнер та інші.

За визначенням П. О. Кропоткіна, «анархізм сформувався з протесту». За У. Годвіном (1793), з часу опублікування його книги «Дослідження політичної справедливості та її впливу на суспільну моральність» (*Enquiry concerning Political Justice and its influence on general virtue and happiness*), він постав як перший теоретик анархізму.

Перше, що багато в чому характеризує анархізм, констатація того, що анархісти-теоретики з неприйняттям ставляться до всього, що уособлює несправедлива держава і влада. М. А. Бакунін не може уявити собі уряд, який не зловживає своєю владою, не утискає, діє до відповідно до загальних інтересів і не забуває про народ, задовольняючи його інтереси. Такий уряд - «це квадратура кола, ідеал недосяжний» [16, с. 165]. Наукою вищого державного шахрайства, на його думку, є вміння так управляти народом, щоб не залишити «нічого зайвого», так як зайве дасть зайве силу народу, але й не відняти народу останнього, необхідного для його життя і для подальшого виробництва суспільних багатств.

П. А. Кропоткін визначає сутність держави через дію її інститутів: освіта, церква, закон. Актуальна і сучасна його фраза: «Влада» і «зловживання владою» йдуть мимоволі рука об руку, і що між чиновниками неминуче встановлюється кругова поруки, яка полягає в тому, що вони підтримують один одного і дивляться крізь пальці на те, що вони люблять називати «необхідністю користування владою» [131, с. 519]. Він закликає до

життя, в якому немає жодної влади, ніякого нав'язування своєї волі, ніякого панування людини над людиною, ніякої залежності людини від іншої людини.

П. Ж. Прудон висловлює думку про поєднання влади і власності: «Ці дві ідеї рівні одина одній і тотожні; нападати на одну - значить, нападати на іншу; одна незрозуміла без іншої; якщо ви знищите одну, то потрібно знищити й іншу» [131, с. 391]. Право власності було і є джерелом добра і зла на землі, першою ланкою тієї довгого ланцюга злочинів і лих, яку людський рід тягне за собою з часу свого виникнення. Прудон впевнений, що власність сама по собі не може існувати без насильства або обману.

Наша позиція щодо поглядів теоретиків анархізму, що стосуються держави і влади, неоднозначна. Звичайно, держава та її влада багатосторонні: вони пронизують весь соціум, маніпулюють і вибудовують, розподіляють атрибути та ресурси, зводять все до центру, обмежують рух, направляють суспільні інтереси і потреби в єдиний потік. Держава, як ціле, загальне, застосовує примус щодо своїх членів та інституцій, таким чином, «інакшість» частин, що складають ціле, змушує ціле приводити особливе і одиничне в порядок, до нівелювання елементів. Однак, держава - це система, яка покликана берегти взаємообумовлені інтереси цілого і елементів, скажімо, підтримувати суб'єктів правових відносини. Порушення, що перевищують ступінь допустимого примусу з боку цілого, сприяють виникненню протестного руху частин. Тим не менш, держава, як політико-правовий інститут управління, що не пережив своєї історичної місії, допоки люди бачать в ньому необхідність і бажаність, буде затребуваний. Сучасна держава стає все більш демократичною і врівноважується розвиненим громадянським суспільством.

Тепер розглянемо, яке ставлення ідеологів анархізму до особистості людини, до свободи. Вони відстоюють цінність свободи людини, її вільного розвитку та створення вільного суспільства. М. А. Бакунін визначає людину

як «не тільки як індивідуальну, але й соціальну» [16, с. 86]. Рівність і безвладдя - ось єдині умови моральності для будь-якої людини. Позбавлення людини рівності може призвести до того, що «вона зробиться негідником» [16, с. 166]. Висуваючи вимогу необмеженої свободи особистості, він ставить умову погоджувати, підтверджувати згоду і прийняття такої міри свободи іншими, також вільними учасниками життя. Свобода окремої людини, підтверджена і узгоджена з іншими, стає безмежною. Свобода визнається ним останньою межею, вищою метою всього людського розвитку. І причому тільки людина, один серед усього живого на Землі, володіє свідомим самовизначенням і свободою волі.

Для чого кожній людині надавати «свободу дій»? Щоб вона могла розвивати свою індивідуальність при цілковитій рівності в правах для всіх. Якщо людина не згідна виконати що-небудь, то суспільство нічого не вимагає від неї. Вчинки окремих осіб не можуть досягти загрозливих масштабів, так як суспільство зуміє їх попередити шляхом виховання і більш тісного спілкування між людьми. П. А. Кропоткін все ж обмежує свободу: людина не може бути абсолютно вільна у своїх звичках відомої чесності, ні в своїх уподобаннях, ні в спілкуванні, ні в обов'язках і зобов'язаннях, ні в інтересах до «іншого». Людина не може бути «повним індивідуалістом». «Свобода є можливість діяти, не вводючи в обговорення своїх вчинків, від боязні громадського покарання» [131, с. 388]. Далі він розкриває різницю між індивідуалізацією і індивідуалізмом. Перше являє собою повний розвиток особистості, а друге є не що інше, як реалізація гасла: «кожен для себе, один Бог для всіх».

Для П. Ж. Прудона свобода є перша і головна умова людського стану. Відмовитися від свободи - дорівнює тому, що відмовитися від людської гідності. Свобода людини не повинна бути порушеною. Проте він допускає, що при порушенні громадського порядку з боку людини держава карає і позбавляє її свободи, в такому випадку вона здійснює акт законної

самозахисту. В даний момент діє правило: хто руйнує суспільний договір злочинцем, той оголошує себе ворогом суспільства. Прудон виступає проти безладу у вільному суспільстві і твердо заявляє, що «людина егоїстичний, злодій, вбивця - словом, зрадник суспільства - грішить проти природи і стає злочинцем по відношенню до інших і до самого себе, коли йде на зло свідомо; і нарешті, наш соціальний інстинкт - з одного боку, а розум, з іншого боку, підказують, що істоти, подібні до нас, повинні бути відповідальними за свої вчинки» [202, с. 161].

Ідеї М. Штірнера виражені в категоричній оферті, наприклад: 1) без злочинів немає держави: моральний світ - а це і є держава - сповнений шахраїв, брехунів, злодіїв і т.д. Так як держава - панування закону, ієрархія його, то егоїст у всіх тих випадках, де його користь суперечить користі держави, може реалізувати свої бажання лише шляхом вчинення злочину; 2) власна воля і держава - смертельно ворожі сили, між якими неможливий «вічний мир». Як це змінити? Тільки тим, що я не визнаю ніякої обов'язки, тобто не зв'яжу себе або не дозволю себе пов'язувати. Якщо я не маю обов'язків, то і не знаю закону; 3) ніхто не може розпоряджатися моїми вчинками, ніхто не сміє наказувати мені той чи інший образ дій, встановлювати для цього закони. Я повинен миритися з тим, що він буде ставитися до мене, як до ворога, але не можу допустити, щоб він розпоряджався мною, як своєї креатурою, і щоб він свій розум або своє нерозуміння нав'язував мені в керівники [192, с. 226].

Таким чином, наміри М. Штірнера полягають у тому, щоб просто викинути зі своєї голови всі чужі програмування. Він наставляє людину заради досягнення своєї користі вчинити злочин, адже держава є злочинною, закони її не дійсні. Після такого тотального самоочищення і протиставлення повинен залишитися повністю відрефлексувати егоїзм.

Д. Маккай, один із сучасників М. Штірнера, формулює свій погляд щодо поглядів цього теоретика індивідуального анархізму, визнаючи за ним право

мати власну позицію. Він вважає своєчасним положення сформовані Штірнером, який «будить напівсонне» покоління, позбавлене моральних орієнтирів, що знаходяться в прострації між Богом і безвір'ям, істиною і брехнею, закликає поглянути на себе, на життя навколо себе зовсім іншими очима.

Інший сучасник, В. Баш, займає протилежну позицію: для нього «Я» Штірнера, що не піддається жодному контролю; «Я», яке вище будь-якого закону і канону; «Я», яке має право заради задоволення своїх інстинктів пожертвувати всім тим, що становить об'єкт схиляння інших людей; «Я», яке має лише одне завдання: розвернутися у всю свою незмірну широчінь з усім тим, що тріпоче, горить і ридає в його душі, в глибині його серця. І війна у всіх її проявах і видах є для нього природним і законним проявом людської енергії. У нього немає обов'язків ні перед ким, хто б не накладав їх, і від кого б вони не виходили. Він заперечує не тільки владу і примус, а й норму, регулювання, раціоналізацію життя в ім'я егоїзму окремої людини. «Єдиний» може бути судимий тільки самим собою, він свій володар, він свій власник. Такий індивідуум, згідно В. Баш, не тільки аполітичний, але й асоціальний [392].

Вищевикладене розуміння ідей «Єдиного» М. Штірнера залишалось переважаючим в середовищі його сучасників.

Цілком справедлива оцінка П. В. Рябова: «Штірнер ставить людину в центр історії, він дає «апофатичне визначення особистості, на якому ґрунтується весь людський універсум смислів, цінностей і реальностей, а також підкреслює такі атрибути особистості, як «єдиність», «егоїзм» (тобто усвідомлення власних інтересів і своєї первинної реальності по відношенню до світу), «власництва» (тобто подолання всіх відчужених форм і повернення особистості продуктів її творчості)» [211, с. 53].

Звичайно, індивід, який підноситься над суспільством, тим більше що знаходиться поза суспільством, - це «абстракція», дане положення не має

нічого спільного з реальністю. Держава, подібно організму, індивід - не просто частка цілого, його можна зрозуміти тільки через приналежність суспільству. Люди окремо, взяті самі по собі, поза зв'язку з спільнотою, істоти явно недостатні і не можуть досягти всієї повноти самодостатності. Одночасно з цим, людина - особливе буття, що займає специфічне становище в світі, що полягає в його ексцентричності, активності, можливості піднятися над світом, відстоює свою індивідуальність, «єдиність», особисту свободу.

Кожна теорія формується не від «чистого і абсолютного свідомості», а як результат аналітичної роботи мислителів, помічати настрої, зміну настроїв, тенденції, руху в суспільстві. У Росії, наприклад, виявляється вторинна цінність свободи в порівнянні з рівністю і справедливістю, а також тяжіння до анархічної поданням «про свободу як волі» [244, с. 19]. Кожен з нас знає стан «так хочеться...». Стан капризу, пристрасті, куражу - тоді нами рухають «хвилі темною, неслухняною нам стихії нашого душевного життя», іменованої «відчайдушна воля».

У цьому – психологічна основа анархізації та криміналізації суспільства, для яких характерна не свобода, а вольниця, що розуміється як прояв властивих індивіду крайнощів, природного стану, що можливо тільки за межами суспільно-санкціонованого порядку. Криміналізація доводить свободу до межі, до вседозволеності.

Анархічний, негативно-вільний індивід не може бути автономним, він є залежним, обмеженим у своїй інструментальній раціональності, оскільки діє в світі хаосу і персонально дезінтегрований.

Анархії сприяє втрата інтересу. Визнання інтересу в якості центрального і субстанційного поняття приводить до розуміння, чому настає анархія. Серед тенденцій до анархії В. Г. Федотова зазначає наступні: слабкість центральної влади, відсутність координації у систему влади, недостатня інституціоналізація - недостатність державно-правових інститутів або їх

неадекватне функціонування, зруйнованість установлень - норм і правил характеру, ослаблення моральних основ, втрата структур ідентичності.

Коли зруйновані або не створені норми, інститути, джерела легітимації, тоді руйнується концепт інтересу, розуміння того, до чого треба прагнути. У даних умовах «населення переходить до самопомоги за межами соціальних зв'язків. Така самопомога і є анархія» [244, с. 29]. На погляд В. Г. Федотової, самопомога може бути розглянута як центральний інститут анархічного суспільства. Цей інститут дає можливість тільки негативної ідентифікації - протиставлення себе іншим, або індивідуалістичної ідентифікації, що не зв'язує себе з іншими і не виробляє відповідальності перед ними. Така ідентифікація перешкоджає і соціалізації, і конкуренції, та кооперації. Ідентичність за таких умов цілком побудована, як в даному випадку, на ідеї самозахисту.

Ми не можемо погодитися з В. Г. Федотової в її оцінці самопомоги як прояву анархії. Це пов'язано не стільки з тим, що ніщо не протистоїть так розуміється анархії, а скільки з тим, що люди, по-перше, відсторонені від основного соціального потоку ресурсів, шукають способи виживання і вдаються до самопомоги, яка межує часом з девіацій. Хоча, з іншого боку, автор визнає, що така анархія дає підставу багатьом людям не втратити самоповаги, проявити свою свободу поза соціальних структур.

По-друге, слід особливо відзначити, що масштабна елітарна корупція, що демонструє тісне зрощення влади і власності, і є сучасна анархія. У такому випадку анархічна вседозволеність, відкрите і безсоромне порушення законів держав мають не тільки злочинну основу, але тягнуть руйнування моральних норм, вселяють у маси безвір'я в справедливість і силу держави, служать прикладом цинічного ставлення до існуючих правил, поширюючись і заражаючи весь соціум.

Засобом проти анархії, як стану суспільства, може бути створення інститутів громадянського суспільства, під якими звичайно розуміють

установи та організації громадян, а також встановлення, що включають систему норм і правил, законів і легітимацій в соціальний порядок. Необхідно зробити затребуваними ідеали і цінності. Не менш важливо відродити у людей інтерес, тому що в ньому міститься ставлення людини до таких речей і явищ, які мають значення для її існування. Якщо у людей є інтерес, значить, у них зберігається активно-діяльну, специфічно людське ставлення до навколишньої дійсності.

Виходячи з вищевикладеного у підрозділі матеріалу, варто підсумувати та визначити наступне. При розпаді звичного, руйнуванні належного, відсутності певних меж заданого настають часи, наповнені соціокультурними негаціями. Соціокультурні негації виражаються в нігілізмі, цинізмі і анархізмі, якими насичене у тому числі правове буття, а тому вони наповнюють зміст поведінки людини. Нігілізм - це поведінковий принцип, який заперечує соціокультурні підстави взаємодій і взаємин людей у державі, цінність людського існування. Для сучасного нігілізму характерне прагнення до повної емансипації. Цинізм розглянуто як найпоширенішу і руйнівну форму нігілізму. Цинізм є фундаментальною поведінковою установка людини на відкрите порушення норм і правил, моральних цінностей і людської гідності. Сучасний цинізм демонстративно атопічний. Анархізм артикулюється як поведінкова спрямованість, позбавлена соціального інтересу, на заперечення організаційного порядку, дисципліни, узгодженості, раціональності, очікування, на здійснення дій в умовах необмеженої свободи, особливо проявляється як економічна злочинність еліт, що завдає прямої шкоди державі. Соціокультурні негації невідворотно створюють генетичний комплекс детермінізму поведінкових відхилень, самі при цьому будучи прямим наслідком цих же відхилень.

2.3 Ентропійні чинники девіантної поведінки людини

Дезорганізаційні процеси в суспільстві природні, об'єктивні і складають необхідний елемент соціального розвитку. Їх природність і об'єктивність пов'язані з тим, що в будь-якій правовій чи іншій системі накопичуються проблеми, протиріччя, які можуть досягати критичного рівня. У суспільстві ризику процеси розвитку мають спонтанний характер і часто відбуваються в умовах дисфункцій соціально-правових інститутів. Вони зумовлюють зростання поведінкових відхилень і виникненню маргінальних, соціально-вразливих груп людей, девальвації трудових цінностей на користь цінностей грошей, матеріальних благ, кар'єри, вигоди, успіху, престижу як способів досягнення життєвих цілей, розширенню ескепізму як альтернативи існування в суспільстві.

Такі зміни відбуваються в Україні з початку 90-х років, спровокували надзвичайно широке розшарування в культурній, політичній, ідеологічній сторонах життя аж до повного розпаду мікросоціальної спільності.

Переважає більшість учасників правових відносин в тому чи іншому відношенні безсилі перед суспільними негараздами, головним чином, через існування , політичних, правових, економічних, соціальних і культурних бар'єрів, які обмежують можливості інтеграції та участі в житті суспільства членів цих груп або ж перешкоджають цьому.

Особливо багато соціальних проблем в промислових районах, однією з них є бідність. Незаперечно, що дуже важко вирватися зі стану бідності, і місце проживання, середовище проживання є потужним його чинником.

Філософсько-правові та соціокультурний зрізи сприяють зміні бачення поселень і їх проблем, зрозуміти їх унікальність, включеність у економічний та культурний простори регіону, відкрити особливості типології людей, способів комунікації, форм освоєння світу. Здійснення філософсько-правового аналізу, сприяє аналізу усіх аспектів життя людей та глибшому

усвідомленні специфіцифіки реальної ситуації та дозволяє віднайти адекватні форми попередження девіантності в цілому, підростаючого покоління в тому числі.

Так, зокрема, темпи матеріальних потреб у дітей та молоді зростають значно швидше, ніж темпи духовного розвитку. Але, якщо не вироблена і не впроваджена ефективна правова політика щодо мінімізації корупційних діянь і концепція формування особистості в масштабі держави, то на жаль, це призводить до зростання девіантності і виникненню соціально-вразливих груп дитячо-молодіжного населення.

Матричні структури середовища при будь-яких умовах виступають не просто детермінантами поведінки і мають істотний вплив на конкретних індивідів, які формують різноманітні суспільні групи, які стимулюють і каналізують їх поведінкові зміни. Термін «матриця» вживається в багатьох значеннях, об'єднаних загальним змістом схеми, основи, прототипу. Матриця - це параметр порядку, декількох змінних, до яких підлаштовуються решта, вона визначає зміст системи, її динаміку.

Відносини людини із середовищем її проживання спочатку будуються як багатовимірні просторово-часові прямі і зворотні зв'язки. Народившись в певному середовищі, людина змушена до неї пристосовуватися. Є трактування П. Вайля про цю визначеності, яка не позбавлена сенсу: «Зв'язок людини з місцем її проживання - загадкова, але очевидна. Або так: безсумнівна, але таємнича. Відають нею відомий древнім *genius loci*, геній місця, інтелектуальні, духовні, емоційні явища з їх матеріальним середовищем» [44, с. 9].

Людину оточує життєве середовище, що включає в себе наступні основні сфери: природну - це ландшафт, флора, ресурси надр, фауна, умови; технокультурну - це способи, засоби і досягнення науково-технічного прогресу; інформаційно-комунікаційну - це системи знаків і символів, що сприяють комунікаційним зв'язкам людей один з одним; соціокультурну - це

групи, спільноти людей з їхнім менталітетом, образом і стилем життя, традиціями, системою цінностей, комплексом норм; та виробничо-економічну - це місця трудової зайнятості населення, схеми його життєзабезпечення. Поведінка людини багато в чому визначається цими складовими сферами середовища.

Середовище, таким чином, означає не просто фізичне оточення, ландшафт (П. Н. Гумільов), в якому діє індивід або спільність, а екологічну, соціальну, культурну, техно-комунікаційну та економічну система, що забезпечує чинники життєдіяльності (простір для житла, виробничих споруд, транспортної інфраструктури і т.д.) і формуючу неповторний соціокультурний вигляд людей, що живуть в ній. Цілісність соціокультурної складової як причини і наслідки поведінкової та діяльнісної активності людей, що входять в ті чи інші спільноти, пояснюється тим, що вона значною мірою знаходиться в просторово-часовому середовищі, Освоюючи середу, адаптуючись до неї, роблячи її своєю, людина привносить в неї себе. Як будь-який живий організм, людина змушена підтримувати постійний зв'язок з уншими учасниками суспільних відносин і, звичайно ж, людина, володіючи не тільки біологічними, органічними і поведінковими, але і технологічними механізмами організації життєвого простору, інтенсивно перетворює середовище. Виникає складний механізм інтерференції особистісних, соціокультурних та інших детермінант.

Цілком зрозуміло, що поведінку може бути вивчено лише в тому випадку, якщо було вивчено і досліджено те середовище, в контексті якого людина сформувалася. Зрозуміло, важко знайти людину, яка уникнула би впливу навколишнього природного та соціокультурного середовища. Умовно розділивши всі види поселень на місто і село, ми отримуємо величезну кількість варіантів «малої батьківщини», що розрізняються за природно-кліматичними, регіональним, соціальним, культурним, етнічним і іншим параметрам. Подібний підхід дозволяє вивчити місце, рівень і форми

взаємодії різних суб'єктів девіантізації поведінки людей. Разом з тим набуває актуальності проблема самоідентифікації і визначення напрямків розвитку кожного з поселень або їх сегментів. Саме ця проблема, вважає І.Я. Мурзіна, «пов'язана з набуттям і усвідомленням власного обличчя в сучасній соціокультурній ситуації, може стати ще більш актуальною» [168, с. 60-65]. Поселення або міський сегмент як малі спільноти формувалися на перехресті культур, культурних впливів і соціально-культурних взаємодій.

Моделі поведінки людини, існують в певному культурно-правовому просторі, є основним чинником, що детермінує особистість. У нашому суспільстві присутня наявність глибинних пластів двоїстого масової свідомості.

Таким чином, значна концентрація відхилень у певних ареалах означає, що живуть в цих місцях люди вступають у контакт не тільки з особами, які займаються забороненої діяльністю, але і з групами, санкціонує такого роду поведінка і надають вплив на своїх членів. Ці групи здійснюють все можливе, щоб примусити людей, що потрапили в сферу їх впливу, до дотримання стандартів поведінки. Дана ситуація свідчить, що традиції кримінальної поведінки передається у спадок і, дійсно, від одного покоління до іншого передаються установки, які формують силою, що визначає розвиток значної кількості людей. У такому випадку порушення норм моралі і права починає діяти не тільки як традиція, невід'ємна від життя певної частини жителів, а й набуває рис професіоналізації.

Така група може утримувати людину в ній завдяки тому, що створює для неї атмосферу безпеки, захищеності, згуртованості, солідарності, визначає йому необхідний статус, і людина поступово з нею ідентифікується.

На жаль, в сучасній дійсності «колективна ідентичність настільки невизначена, що не тільки не пропонує індивіду провідну нитку Аріадни для його мандрів по лабіринту, але і, навпаки, збиває його з шляху» [237, с. 14-16].

Велика частина соціумів людьми не вибирається, так як вони є їх частиною за народженням, за місцем проживання (сім'я, група, спільнота, нація, суспільна формація), тому відбувається об'єктивне включення в освоєння цінностей цих соціумів, і виконання їх багато в чому детермінується об'єктивними факторами.

С. Л. Рубінштейну належить розробка принципу співвідношення зовнішнього і внутрішнього, при якому він вказує на те, що зовнішні причини діють через внутрішні умови - «все в формується особистості, так чи інакше, обумовлено зовні, але ніщо в її розвитку не виводиться безпосередньо з зовнішніх впливів» [208, с. 315].

Умови життя, - зазначає далі С. Л. Рубінштейн, - це не сама по собі, а система реальних відносин, в які включається людина. Відповідно до наведеного становищем виявляється, що криміногенні відносини, в які включається людина, визначають його суб'єктивне ставлення до навколишнього світу і виражаються в його інтересах, прагненнях, схильностях і т.д. Ці останні під впливом криміногенних чинників, у свою чергу, опосередковують залежність поведінки людей від тих умов, від об'єктивних відносин, в яких живе людина.

Деякі елементи соціально-правової структури роблять вплив на індивідів, штовхаючи їх не підкорятися, ніж на шлях загальноприйнятої поведінки. Серед цих елементів соціальної та культурної структури Р.К. Мертон виділяє два елементи: цілі і способи досягнення. Але трапляється, що мета набуває важливу цінність, а способи її досягнення обмежені тільки технічними моментами. У такому випадку були б дозволені всі засоби для досягнення важливих цілей. А може бути і так, що «в групах, де діяльність, спочатку задумана як засіб досягнення мети, стає самоціллю. У таких групах початкові цілі забуті, і ритуалістичну прихильність до інституційно запропонованої поведінки приймає характер справжньої одержимості» [160, с. 301]. Не можна не відзначити, що поряд з описаними групами мають

проміжний тип групи, в яких наголошується на рівновазі між цілями і засобами, в них відсутня перешкода змінам, вони характеризуються стабільністю та інтеграцією. Девіантна поведінка може бути визначене як симптом незлагодженість між обумовленими культурою устремліннями і соціально організованими засобами їх задоволення.

На криміналізацію населення надають вплив і ті зміни, які відбулися в суспільстві. Виділимо найбільш значимі з них. Так, домінуючий вплив у суспільстві набувають стандарти успіху, що веде до поступового витіснення законних і часто неефективних спроб його досягнення і до все більшого використання незаконних, але ефективних засобів аморального і злочинного характеру. Сьогодні гроші, будучи складовою середовища, одним з його потужних чинників, мають ірраціональний і згубний вплив на людей. Ще марксизм показав, що наслідком їх розвитку є товарно-грошовий фетишизм і відчуження, коли відносини людей постають як відносини речей. Гроші набули самостійної цінності, втративши первісне своє призначення - бути еквівалентом обміну. Вони виражають собою концентрований символ суспільства споживання, який руйнує норми моралі, духовні цінності, він чужий принципам солідарності, гуманності. Гроші стали правити світом людей, штовхаючи їх на аморальні дії, аж до вчинення злочинів. Гроші стали «вищою істотою». Вимоги культури, пропоновані індивіду в подібному випадку, несумісні між собою. З одного боку, реальне життя передбачає орієнтуватися на досягнення багатства, кар'єри, успіху, з іншого боку, в реальності для цього відсутні «інституційні способи», тим більше, коли мова заходить про жителів вищеописаних поселень.

Суспільство споживання формує особливий тип людини - «споживача». Його можна визначити як людину, яка прагне до максимізації комфорту і відмовляється від ціннісних суджень, бо кожен має право сам вирішувати, як і яким чином йому досягати цієї максимізації. Тут «девіантна толерантність»

досягає максимуму, коли людина вже перестає розуміти, що значить бути людиною. Єдиним критерієм залишається досягнення комфорту, престижу.

Невдачі й подавлені устремління ведуть до пошуків шляхів для втечі з культурно обумовленої нестерпної ситуації; бажання, які не отримали задоволення, можуть знайти вираження в незаконних спробах оволодіти домінуючими цінностями. Тут цілком доречно згадати співвідношення бідності і відхилень у поведінці. При цьому слід визнати, що бідність сама по собі недостатня для прояву злочинної поведінки. У суспільствах, в яких превалює прагнення до успіху, престижу, відбувається усунення дієвих обмежень у виборі заходів, що застосовуються для досягнення цієї мети. Насильство і обман стають дієвими способами зважаючи на їх відносної ефективності для досягнення цілей, які, звичайно, далекі від норми, нічого спільного не мають і не виникають з системи культури.

Недостатність координації цілей і засобів веде до анемії. В умовах анемії або правового хаосу зникають прогнозованість і урегульованості поведінки людей. «Формуються люди, які можуть дивитися на предмет і не бачити його, дивитися на людське страждання і не відчувати його» [148, с. 203]. М. К. Мамардашвілі називає їх «Намбу», це онімілі люди, але не в сенсі мови, а в сенсі оніміння або німоти почуттів і сприймань.

Усвідомлення таких моментів дозволяє сформулювати ще одну проблему з «німоти», багато в чому зумовлену тим, що в нашій інформаційній середовищі, як потужному чиннику девіантізації, простирається жахлива, небачена одночасність. В якості новини годиться що завгодно: значуще і дріб'язкове, високе і кримінальне, - все без розбору вибудовується в однаковий ряд. П. Слотердаjk називає це змішання «моральної вентиляційною системою», і визначається з діагнозом - «фашизм в мистецтві» [221].

Людину щодо замкнутої культури з обмеженим цікавістю сьогодні змінила людина, налаштована на кримінальні вчинки «чтиво», жадібна і ласа

на розваги та видовища. З перемогою радіо, телебачення та електронних засобів масової інформації людиною керує цікавість. М. Кастельс визначає цей стан як визначальну рису сучасної культури, називаючи її «культурою реальної віртуальності» [106, с. 429].

Мас-медіа, володіючи можливостями і використовуючи сугестивні способи впливу, дозволяють розвинути хаотичність і мозаїчність сприйняття, вони можуть повідомити про все, всього торкнутися, все показати. За П. О. Сорокіну, новий соціокультурний простір мас-медіа постає як такий тип соціокультури, який характеризується «власною ментальністю, власною системою істини і знання, має власну філософію; особливий тип релігії та приклади «святості»; своє власне уявлення про правильне і неправильне; особливі форми мистецтва і літератури; звичаї, закони, правила поведінки; власну економічну і політичну організацію; нарешті, специфічний тип людської особистості з особливим складом розуму і манерами поведінки» [225, с. 45]. Воно, в цілому, байдуже, цинічно і помітно поширюється на весь соціум, охоплюючи всі сфери.

«Інформація існує, щоб існувати, вона не потребує того, щоб її сприймали. Щоб існувати, вона не потребує, щоб її розуміли ... їй не потрібно сенс. Вона існує» - так про індиферентну інформацію висловився Т. Стоуньєр [276, с. 21]. З ним солідарний і Т. Розак: «Для теоретиків інформаційного суспільства абсолютно не важливо, передаємо ми факт, судження, плоске «загальне місце», глибоке вчення, високу істину або брудну непристойність» [275, с. 14]. У такому суспільстві панують ті ж імперативи отримання прибутку, влади і контролю, все спрямовано на це. Крім того, в такому суспільстві автопічність (атопія - бути повністю виставленим напоказ) проявляється тотально за рахунок всеприсутності. Навіть смерть перестала бути духовною і інтимних ініціацією, посвятою і переходом у вічність. Життя при цьому не менш страшна і абсолютна, ніж сама смерть. Панування віртуального світу в нашій життєвій середовищі

змушує нас визнати, що ми дійсно живемо у світі симуляцій, конструктів та ілюзій.

Медіальна свідомість скасовує бінарно організовані культурні традиції з протиставленням «добра» і «зла», опозиції «суцього» і «належного». Отже, традиційна мораль стала відходити на задній план, втрачаючи свій вплив.

Людина, що знаходиться під ковпаком мас-медіа, потребує події, їй вже нудно без них: боротьба інтересів і віртуальне насильство щодоби супроводжують людину, у неї виникає бажання випробувати і почати діяти згідно сценарію - і таким шляхом складається відхилення від загальноприйнятих норм.

Сучасне суспільство - світ симулякрів, коли відбувається заміщення істинного хибним, ілюзорним. Люди воліють дивитися, але не бачити, слухати, але не чути. Мабуть, така позиція вберігає розум від повного колапсу. Ми живемо в ймовірно-випадковому, відкритому і незапрограмованому світі. З погляду синергетики розвиток людини і її поведінки не має остаточного приречення і здійснюється відповідно до принципу багатоваріантності, має нелінійний, зигзагоподібний характер, все частіше зігзаги схиляються в бік відхилень.

З усього цього випливає, що поєднання реальному криміногенному мікросередовища, віртуального середовища, цінностей суспільства споживання руйнує загальноприйняті звичаї, завдає шкоди, поглиблює розпад людини, суспільства в цілому.

Несприятливі (економічні, політичні, соціальні, культурні та ін.) чинники макросередовища сприяють дезадаптації та дезінтеграції людини. Мікросередовище людини, яке перебуває у стані системної деградації, посилює рух людини до девіантності. Складаються цілі поселенські ареали, концентрують у собі не просто поодинокі соціальні відхилення, а криміногенні чинники, які мають тенденції до розширеного відтворення, професіоналізації. Домінування в суспільному середовищі стандартів успіху,

споживацтва, імперативів прибутку, влади і контролю, грошового фетишизму веде до «девіантної толерантності» - коли «норма» перестає бути «нормою», коли кожна людина для себе визначає, що є «норма». Віртуальна реальність, маючи сугестивному впливом, наповнюючи середу кримінальних цінностями, цинізмом, ілюзорністю, примітивізмом, також надає девіантний вплив.

До основних висновків підрозділу відносимо наступне. По-перше, визначено, що девіантна поведінки людини є поширеним поведінковим феноменом, узгодженим з внутрішньої спрямованістю людини, що виявляється в порушенні нею загальноприйнятих норм і правил, заподіює шкоду в тій чи іншій формі. Встановлено, що на формування поведінкових відхилень впливають несприятливі, що містять в собі глибокі протиріччя (між працею і капіталом, комерціалізацією і потребою в соціокультурному та духовному розвитку, «споживацтвом» і трудовою етикою), фактори макро- і мікросередовища особливо, при концентрації в ній кримінальних ареалів, що прагнуть професіоналізації. Зазначено, що розширення «девіантної толерантності», стандартизація цінностей споживчого суспільства, інтенсифікація ентропії мас-медіа поглиблюють процеси девіантності. Прояв нігілізму і цинізму в соціальному середовищі полягає в запереченні вічних істин і цінностей, зникнення відмінностей між правдою і брехнею, добром і злом, а анархізм характеризується запереченням основних принципів філософсько-правового розуміння світу - його цілісності, організованості, розумності, духовності.

Отже, будь-якому суспільству, необхідно не тільки усвідомити небезпеку розростання поведінкових девіацій і негацій, а шукати шляхи їх подолання та приступати до практичної перетворювальної діяльності з урахуванням пріоритетних факторів генезису соціальної поведінки людини.

Висновки до розділу 2

1. Зазначено, що для правомірної поведінки пріоритетними є морально-етичні чинники (совість, обов'язок, відповідальність, подяка тощо). Правомірну поведінку представлено як поведінка будь-якого суб'єкта (людини, сім'ї, держави, суспільства), як по ієрархічній вертикалі, так і по горизонталі рівності.

Вихідним імперативом правомірної поведінки є обов'язкове дотримання норм і правил однієї зі сторін, в той же час виконання цих же норм і правил, що є важливою умовою і вимогою до іншої сторони.

2. Встановлено, що в розвитку суспільства є періоди зниження нормативного регулювання поведінки людини. Для 90-х років минулого століття характерним був прояв соціальної аномії, що, безсумніву, призвело до посилення маргіналізації суспільства. Відбувалася дестабілізація і дезорієнтація людей, що сприяло підвищенню рівня поведінкових відхилень, що спровокували негативні наслідки, як для соціально-економічного і духовно-морального, а й правового розвитку суспільства.

3. Вказано, що в умовах сьогодення людина частіше дотримується «девіантної толерантності», згідно якої немає, і не може бути єдино «правильних» видів і форм поведінки. Постмодернізм фактично заперечує явище девіації, вважаючи що «феномен девіації - інтегральне майбутнє суспільства», так як в межах цієї парадигми не передбачено існування будь-яких статичних норм, в тому числі, і поведінкових.

4. Наголошено, що людина, яка перебуває в певному середовищі, відчуває вплив матричних структур середовища, які при будь-яких умовах є не лише детермінантами поведінки, а вони стимулюють поведінкові зміни. Найбільшу значущість має соціокультурна сфера середовища, поряд з природною, технокультурною та інформаційно-комунікаційною, як причина і наслідок поведінкової активності людей. Моделі поведінки в ареалах значної

концентрації соціальних відхилень стають основним чинником, який наполегливо, прямо і безпосередньо детермінує поведінку людини. Це позначено як якісний перехід від одиничних, випадкових, що охоплюють певну субкультуру негачій до їх масового поширення. Таким чином, поведінкові відхилення все більше пов'язуються не з певною групою людей, а з повсякденними негачіями мільйонів осіб з різних верств населення. У зв'язку з цим необхідно, в першу чергу, сформувати державну правову політику, яка була б спрямована на зняття соціальної напруги, зменшення відчуження різних груп від рівноправного доступу до соціальних благ (освіта, охорона здоров'я), у тому числі створення умов для розвитку людини, підтримку громадських ініціатив.

РОЗДІЛ 3

ПАРАДИГМА ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

3.1 Нормативно-аксіологічні основи правомірної поведінки людини

У попередньому розділі, приділено увагу аналізу девіантної поведінки у сучасному соціумі. Вбачаємо, що недопущення девіантної поведінки - одне з головних завдань держави та представників громадянського суспільства, що обумовлює високу значимість правомірної поведінки як одного з видів соціальної активності людини. Щодня людина робить безліч вчинків в різних сферах суспільних правовідносин. Значна частина з них залишається поза сферою уваги держави, реалізується в непублічній сфері суспільних відносин. Особлива важливість правомірної поведінки в порівнянні з іншими моделями поведінки людини пов'язана з високою цінністю об'єкта охорони правових норм, що уособлюють вищі людські цінності: життя, здоров'я, власність, людську гідність і т. п.

Правомірна поведінка є основним різновидом юридично значимих дій. Це обумовлено, в першу чергу, її соціальною та юридичною природою, оскільки, як зазначає О. Л. Ковальова, «правомірна поведінка є метою дії права, результатом реалізацією законності, правопорядку ... втіленням у суспільстві» [113, с. 16]. Саме правомірна поведінка сприяє реалізації норм права. Правомірна поведінка - не тільки умова існування законності та правопорядку. Правопорядок є результатом правомірної поведінки. Це пов'язано, насамперед, з тим, що переважно люди своєю поведінкою прагнуть досягти соціально корисного правомірного результату.

З'ясування природи правомірної поведінки, слід розпочати з проведення структурно-семантичного аналізу терміна «правомірність», складовими частинами якого визнаються два поняття «право» і «міра». Саме тому,

правомірною, слід визнавати (в загальному значенні) поведінку, яка регулюється правом і відповідно не суперечить йому.

У праві поняття «правомірність» іноді пропонують доповнювати терміном «юридична», так як, про правомірність можна говорити, маючи на увазі дотримання норм моральності, звичаїв, корпоративних норм, що свідчить про широке значення аналізованого поняття [256, с.306].

Вважаємо, що така конкретизація поняття правомірності як юридичної недоцільна, адже при буквальному його трактуванні саме про «пропорційність» права і поведінки йде мова. «Правомірний – який спирається на закони розвитку природи і суспільства, на право» [51, с. 1101]. Що ж стосується використання терміну «правомірність» щодо поведінки, відповідного нормам моральності, звичаїв тощо, то, вбачаємо, що саме використання щодо до нього категорії «правомірність», необхідно зробити певне застереження. Термін «правомірність», таким чином має переважно юридичне значення.

Використання поняття «юридична правомірність» обмежує межі правомірної поведінки юридично оформленими правовими приписами, хоча загальновідомо, що цим право не вичерпується.

Далі охарактеризуємо ознаки правомірної поведінки, так як тільки при такому підході можна встановити природу даного виду юридично значимої діяльності. Як зазначає О. П. Алейникова, «сутність правомірної поведінки проявляється через її основні властивості, що характеризують цей вид поведінки як загально соціальне явище, що має позитивне правове значення»[4, с. 8-9].

Серед ознак правомірної поведінки виділяють: позитивна соціальна значимість правомірних актів поведінки, їх відповідність вимогам норм права, свідомо-вольовий характер і здатність проявлятися зовні (дія або бездіяльність) [4, с. 8-9]. Такий перелік ознак правомірної поведінки дає

загальне уявлення про неї, але, на наш погляд, не є достатнім та потребує уточнення.

У свою чергу В. М. Кудрявцев розмежовував соціальні ознаки правомірної поведінки (соціальна значимість, масовість), психологічні ознаки (реальний або потенційний контроль свідомості особи) та юридичні ознаки (чітка регламентованість, підконтрольність її державі та настання юридичних наслідків).

Соціальна значущість правомірної поведінки виражається в тому, що воно здатна суттєво вплинути на стан і розвиток суспільних відносин і тому перебуває під охороною держави за допомогою права, є соціально прийнятною, суспільно корисною і навіть необхідною, адекватною інтересам держави, суспільства, інших осіб.

За словами О. П. Алейникова, «цінність правомірної поведінки проявляється в опосередкуванні найважливіших соціальних зв'язків у всіх сферах суспільства, що тим самим сприяє розвитку відповідних зв'язків» [5].

Соціальна роль правомірної поведінки пов'язана з соціальним призначенням права. У процесі його здійснення досягаються цілі і завдання правового регулювання. Зокрема, В. В. Оксамитний зауважує, що «правомірна поведінка людей, відповідно до своїх результатів і об'єктивного значення, і є право в дії» [42, с. 36].

Правомірна поведінка - соціально-корисна діяльність особи, спрямована на задоволення державних і правових, громадських і особистих інтересів, цінностей і цілей. Воно є цінністю для права саме тому, що сама особистість для неї – реальна цінність [204, с. 36]. Завдяки правомірній поведінці забезпечується розвиток людства, створюються матеріальні та духовні блага, без яких важко уявити собі сучасне цивілізоване суспільство.

Однак, не всі правомірні дії корисні та бажані. В якості таких, М. І. Матузов, наводить випадки, коли, наприклад, «людина без вагомих причин багаторазово одружується і розлучається (що формально не

суперечить закону, ... але йде всупереч із прагненням держави і суспільства до зміцнення сім'ї)» [231, с. 446].

На думку В. В. Оксамитного, соціальну цінність правомірної поведінки складають наступні аксіологічні характеристики: масовість і суспільна корисність, а також дисциплінованість, добровільність і свідомість, переконаність і відповідальність особистості в своїх діях, її активність у виконанні обумовлених правом дії [42, с. 28].

Масовість правомірної поведінки означає, що воно притаманна переважній більшості людей. Жодне суспільство не могло б функціонувати без додержання громадянами його нормативних вимог, в умовах переважання в загальному масиві поведінки соціальних відхилень [178, с. 296].

Щодо характеристики юридичних ознак правомірної поведінки, то тут хотілося б особливу увагу звернути на таку ознаку як регламентація правомірної поведінки. В. В. Лазарєв запропонував використовувати для її позначення наступну термінологію: входження правової поведінки в правову сферу [177, с. 436].

Варто більш детально охарактеризувати дану ознаку, оскільки вважаємо, що розкриття її основного змісту важливе тому, що дозволяє окреслити чіткі межі правомірності.

Єдина наукова позиція про межі правомірної поведінки у науковій думці відсутня.

Так, наприклад, В. М. Кудрявцев зазначав, що як зовнішні, так і внутрішні ознаки передбаченої правом поведінки детально формалізовані в законі або інших джерелах права і обмежені певними рамками [47, с. 38].

Аналогічно розмірковує А. А. Малиновський, розмежовуючи об'єктивні (визначені об'єктивним правом) і суб'єктивні (визначені самим суб'єктом) межі суб'єктивного права [146, с. 95]. Даний дослідник, зокрема, зазначає: «Теоретично суб'єкт може скористатися своїм суб'єктивним правом, якщо

воно офіційно проголошено. Проте в законі мають бути чітко встановлені і межі суб'єктивного права, тобто ті умови, за наявності яких суб'єкт наділяється відповідним правом, і ті межі, в яких він на свій розсуд буде його здійснювати ... в цілому зміст конкретного суб'єктивного права, що надається індивіду, встановлюється уповноважуваними нормами, а його межі - заборонними нормами» [146, с. 96]. Згідно вищезазначеного вбачаємо, що дозволено лише те, що прямо дозволено законом.

На думку інших вчених-юристів, правомірна поведінка може або повністю відповідати нормі, або у відповідних межах відхилитися від неї, тобто виходити за межі правової норми. Такий підхід більш прийнятний, тому що не у всіх випадках вчинки та дії людини, які є під захист державою охоплені приписами конкретних юридичних норм. Правомірним є все, що не заборонено. Дане положення відображено у частині першій статті 19 Конституції України: «ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» [124]

Однак, необхідно відзначити, що, якщо в першому випадку межі правомірної поведінки звужуються, то в другому - розширюються.

У цьому зв'язку варто акцентувати увагу на позиції С. Н. Братуся, який свого часу зазначив, що: «Не все те, що не заборонено, дозволено, але й дозволено не тільки те, що прямо дозволено законом».

Ми згодні, що основу визнання правомірності поведінки особи, прямо не регламентованої правом, складає формула: «Дозволено те, що прямо не заборонено», проте вона діє з обмеженнями. Можна виділити обмеження трьох типів: 1) загальна вказівка на принципи права, яким поведінка не повинно суперечити; 2) конкретне цільове призначення тих чи інших видів поведінки (залежно від галузі права); 3) вказівка на допустимі засоби здійснення своїх прав та законних інтересів. Значення зазначених обмежень полягає в тому, щоб правомірною, а, отже, і гарантованою законом була лише поведінка, яка не суперечить суспільним і особистим інтересам.

Таким чином, говорити про чітку регламентованість правомірної поведінки не зовсім коректно. Доцільніше вести мову про те, що така поведінка передбачено правом, дозволено їм і (або) не заборонено.

Пов'язана з вище розглянутою інша юридична ознака правомірної поведінки. Це ознака її відповідності праву. Вона виражається в тому, що елементи (склад) фактичного правомірної поведінки співпадає з аналогічними ознаками діяння, що описані в реалізованій нормі права. При цьому, як зазначає В. Л. Кулапов, «при застосуванні як критерію правомірності правова норма повинна узгоджуватися зі системою чинного законодавства, не суперечити меті нормативно-правового акта в цілому та принципам права ... Більше того, нормативне волевиявлення законодавця не може бути єдиною мірою правомірної поведінки ... Юридичне значення можуть мати й інші джерела, які не суперечать державній волі ...»[134, с. 330].

Одна з основних юридичних ознак правомірної поведінки - настання юридичних наслідків, тобто виникнення, зміни, припинення правовідносин, прав, обов'язків тощо. Ця ознака в інтерпретації В. Л. Кулапова означає, що правомірна поведінка «викликає позитивні юридичні наслідки» [134, с. 330]. Вважаємо, йдеться про позитивну правову оцінку наслідків правомірної поведінки.

У свою чергу В. Н. Кудрявцевим зазначив, що «з правової природи правомірної поведінки випливає і наступна його риса - підконтрольність державі» [47, с. 38].

Вважаємо, що щодо правомірної поведінки суб'єктів права використання характеристики «підконтрольність державі» не зовсім доречно, бо така підконтрольність повинна означати, що практично всі форми правомірної поведінки детально регламентовані законом, необхідність їх здійснення фактично «нав'язується» особистості, а держава «фіксує» всі факти правомірної поведінки і надає їм юридичну оцінку.

Як ми вже з'ясували, детальна регламентація форм правомірної поведінки в нормах права неможлива. «Змусити» особистість поводитися правомірно держава не завжди в змозі. Воно може тільки вказати на правомірний варіант поведінки як на бажаний і необхідний. В іншому випадку буде обмежена свобода волі суб'єкта поведінки. Зафіксувати і офіційно оцінити всі факти правомірної поведінки неможливо об'єктивно.

Необхідно говорити не про підконтрольність правомірної поведінки державі, а про її гарантованість останньою, створенні необхідних для цього організаційних, матеріальних і спеціальних юридичних умов, що забезпечують правомірну діяльність. Саме такий зміст в зміст ознаки підконтрольності правомірної поведінки сформував В. Н. Кудрявцев, вказавши, що контроль щодо правомірної поведінки здійснюється «за допомогою правозастосовних та правоохоронних органів держави і передбачає забезпеченість правомірної поведінки державою, визнання можливості захисту з боку державних органів» [132, с. 38] .

Правомірна поведінка - це усвідомлена і вольова поведінка. Таку позицію підтримують більшістю авторів, вважаючи, що юридично значуща поведінка взагалі та правомірна, зокрема, складаються з свідомих вольових актів діяльності індивіда, що мають юридичне значення та підпадають під правовий контроль. Це не випадково, бо право - категорія вольова. Воно адресоване учасникам суспільних відносин і може регулювати ці відносини лише завдяки наявності у людей відносної свободи волі. У силу цього об'єкт правового регулювання становить свідому вольову поведінку. Проте, не можна вважати, що для права протипоказані акти поведінки, що породженні автоматизмами та іншими несвідомими проявами людської психіки. Незважаючи на усвідомленість більшості правомірних вчинків, навіть у свідомій вольовій поведінці є елементи несвідомого. Не можна також заперечувати і правове значення у певних випадках вчинків і дій, вчинених у стані афекту.

Беручи все це до уваги, вважаємо, що дана психологічна ознака полягає в тому, що правомірна поведінка – це не просто усвідомлене і вольове поводження, а поведінка, що знаходиться під реальним або потенційним контролем свідомості та волі особи [132, с. 38]. Навіть якщо цей контроль в даний момент не здійснюється, то він може бути неодмінно здійснений, інакше про юридично значиму поведінку говорити немає підстав.

До переліку характерних рис правомірної поведінки деякі автори також включають позитивне ставлення особистості до норм права, на яких вона діє [259, с. 2,8]. Іноді мова йде про позитивне психічне відношенні особистості до свого діяння на основі норм права.

О. Л. Ковальова вказує, що «не у всіх випадках правомірна поведінка обов'язково пов'язана з позитивною соціальною оцінкою ... людина може виконувати правові розпорядження, керуючись і конформістським підпорядкуванням правовим вимогам ... Поведінка при цьому не перестає бути правомірною. У переважній більшості випадку дії людина правомірні. При цьому людина керується не приписами правових норм, а за звичкою, у відповідності з конкретними життєвими обставинами [113, с. 56].

Однак, слід зазначити, що так як мотив детермінує поведінку особистості, що складає основу будь-якого її вчинку, то вона, на наш погляд, виражає відношення, в першу чергу, до правомірних дій. Тут ми згодні з М. І. Уздімаєвою, яка відзначає, що «однією з ознак правомірної поведінки є переконаність суб'єкта в необхідності діяти правомірним чином, його позитивне ставлення до норм права, про що свідчить сам факт вчинення конкретним суб'єктом права правомірного діяння» [240, с. 55]. Вчиняє особа правомірно дії через звичку, чи через страх настання покарання, чи тому що «так чинять усі» або тому, що «так треба», результат один - норма права, її припис виконані. Мотив, яким керувався суб'єкт у своїй діяльності не важливий. Ставлення до нормі права однозначно позитивне.

Ще одна ознака правомірної поведінки - поєднання суспільних і особистих інтересів. Характер та ступінь такого поєднання можуть бути різні. Зовнішнім проявом правомірної поведінки є позитивна дія або позитивна бездіяльність.

Таким чином, правомірна поведінка - це соціально корисна, дозволена і (або) правом дія або бездіяльність суб'єктів права, націлена на реалізацію інтересів, гарантованих та охоронюваних державою.

Характеристика правомірної поведінки і форм її вираження потребує врахування внутрішніх (суб'єктивних) чинників, які складають її основу. «Пізнання правомірної поведінки, - пише М. М. Вопленко, - пов'язане з аналізом таких категорій як інтерес, потреба, мотив, цілі діяльності тощо. Їх значення для теорії і практики правомірної поведінки полягає в тому, що вони присутні в процесі розвитку всіх актів правомірної поведінки, зумовлюючи їх спрямованість; відображають детермінованість правомірних поведінкових актів взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників соціальної дійсності; є з'єднуючою ланкою між правомірною поведінкою і нормою права» [55, с. 21].

М. Ю. Осипов виділяє декілька видів чинників, що впливають на правомірну поведінку: психологічні чинники (особливості правосвідомості індивідуума); нормативні чинник (зміст правових норм), соціальні фактори (стан навколишнього соціального середовища).

Знання чинників, що впливають на формування правомірної поведінки, дозволяє спрогнозувати особливості її формування. Особливості формування різних типів правомірної поведінки представлені науковцем в таблиці [184, с. 14-16].

Таблиця 1. Особливості формування правомірної поведінки

№	Чинник	Соціально активна поведінка	Конформна поведінка	Маргінальна поведінка
1.	Авторитет і цінність	Норми права, справедливість, добро	Соціальна сфера	Можливість покарання
2.	Роль права	Висока	Залежить від ролі права в соціальному середовищі	Висока, але лише від можливості настання юридичної відповідальності
3.	Домінування чинників	Домінують психологічні	Домінують соціально-культурні	Домінують юридичні
4.	Формування поведінки	Під впливом внутрішніх установок, переконань тощо	Під впливом соціального середовища, що оточує особу, рівня правової культури	Під впливом страху покарання

Таким чином, на основі досліджень М. Ю. Осипова, можна зробити висновок про те, що соціально активна поведінка характерна для індивідів, у який авторитетними є норми права, справедливість і добро, однак норми права є домінуючими. Цей різновид правомірної поведінки формується під впливом внутрішніх установок, переконань і т. Основними чинниками, що впливають на формування соціально-активної поведінки, є психологічні чинники.

Формування ж конформного поведінки відбувається за іншим механізмом. Авторитетом для індивідів з конформним типом правомірної поведінки є соціальне середовище, значимість норм права для індивіда з подібним типом правомірної поведінки залежить від значущості норм права в соціальному середовищі, яке його оточує. Домінуючими чинниками, що впливають на той чи інший тип правомірної поведінки, є соціокультурні. Воно формується під впливом середовища, що оточує індивіда, рівня правової культури Авторитетом або цінністю для осіб з маргінальним типом правомірної поведінки є загроза покарання. Значимість для індивіда норм права висока, але тільки норм, що встановлюють відповідальність. Воно формується під впливом юридичних чинників: під впливом страху покарання.

Знання про особливості формування правомірної поведінки суб'єктів права, а також особливостей основних чинників, що впливають на правомірну поведінку, дозволяє сформулювати прогноз поведінки індивідуума в тій чи іншій ситуації Так, попадання особи з конформною поведінкою, найчастіше підлітка, в кримінальне середовище робить з нього найбільш небезпечного злочинця, готового виконувати накази ватажків банди, які згодом найчастіше його і підставляють, щоб уникнути відповідальності. Для осіб з маргінальним типом правомірної поведінки ризик скоєння правопорушень є, але він набагато нижчий, ніж для осіб з конформною поведінкою, відбувається це, як правило, тоді, коли особа помилково вважає, що нічого їй за це (вчинене правопорушення) не буде. Найнижчий ризик вчинення правопорушення характерний для осіб з соціально-активною поведінкою Вони вчиняють правопорушення лише у виняткових випадках, найчастіше в стані афекту, або коли ситуація складається так, що у них просто не знаходять іншого виходу зі сформованої ситуації, окрім як вчинити правопорушення.

У науковій літературі наведено інші схеми генезису правомірної дії, але всі вони в якості вихідного передбачають психологічний (мотиваційний) процес, що визначає характер зовнішньої об'єктивації дії.

У свою чергу, М. С. Кветной виокремлює чотири підсистеми, що послідовно змінюють одна одну в процесі формування та розвитку поведінкового акту: первинна (потреби та інтереси), регулятивна (мотиви і цілі), виконавчу (акти дії) і результативна (наслідки вчинку) [107 с. 32]. Перші дві підсистеми утворюють у свідомості суб'єкта психологічну модель майбутнього вчинку; дві наступні підсистеми – об'єктивують цю модель.

На думку В. М. Кудрявцев існує чотири ланки (етапу) генезису правомірної дії: «а) формування особистості з певною соціальною орієнтацією; б) формування у суб'єкта конкретної мотивації, пов'язаної з вчиненням правомірного вчинку; в) планування вчинку і прийняття рішення про його здійснення; г) реалізація прийнятого рішення, включаючи вчинення дії і настання наслідків» [133, с. 31]. У цій схемі другий і третій етапи генезису, пов'язані, головним чином, з психологічною, вольовою діяльністю людини, також зумовлюють сам вчинок. Що стосується першого етапу - формування особистості, то він, як вірно зазначає О. М. Бабай, в принципі «не є предметом вивчення права, оскільки не входить у зміст поведінки (на відміну від інших етапів), а є лише основою (базою), на якій виникає правомірна дія» [14, с. 108].

Таким чином, природу правомірних вчинків неможливо зрозуміти, не усвідомивши роль і місце в їх формуванні таких мотиваційних категорій як потреба, інтерес, мета, ціннісні орієнтації, особистісні установки, переконання, інших психологічних факторів, так як всі вони входять у зміст правомірних вчинків.

Провідне місце серед внутрішніх детермінантів поведінки займають потреби. Вони формують у людині психологічний сигнал про нагальну суб'єктивну необхідність задоволення певних запитів, є спонуканням до

здійснення якого-небудь вчинку. Потреби сприяють формуванню у людини уявної моделі своєї майбутньої поведінки. Будучи усвідомленими, потреби виступають як інтереси.

Відбір інтересів на роль цілей і мотивів правомірної поведінки відбувається в процесі формування правової мотиву. Його зазвичай визначають як свідомо-оцінне ставлення суб'єкта до об'єктивної дійсності, що охоплене категорією інтересу. Саме мотив дозволяє зрозуміти, чому ті чи інші потреби склали зміст даного інтересу, чому провідним у діяльності став саме даний інтерес.

Як зауважує В. Н. Кудрявцев, потреби та інтереси є не єдиними джерелами мотивації. Таким джерелом може бути також і більш безпосередній вплив зовнішнього середовища, що, наприклад, породжує проблемну ситуацію, яка вимагає якогось вчинку, який її б дозволив. З іншої сторони, джерелом мотивації поведінки можуть бути різні життєві плани. Вихідними мотивами поведінки можуть бути потреби та інтереси не тільки самого суб'єкта, а й потреби та інтереси інших осіб чи суб'єктів правовідносин, або ж суспільства в цілому [132, с. 105]. Роль мотиваційного чинника може також відігравати ставлення до права як до об'єктивної необхідності [217, с. 92].

Усвідомлений інтерес у процесі правової мотивації стає метою, передбачуваним результатом діяльності. Ціль - продукт діяльності людської свідомості, властивої людині особливості передбачити майбутнє [37, с. 11]. Наявність у людини конкретно визначеної мети, ще на один щабель наближає її до задоволення потреби і формує конкретну орієнтацію, задану метою. Тому що особистість «характеризує не тільки те, що вона робить, але як вона це здійснює». Іншими словами, ставлячи перед собою конкретну мету, людина визначає спосіб і характер дій, достатніх для досягнення запланованого результату. Ціль є й у правових нормах, вона формулюються через категорії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Відповідність

суб'єктивної мети в поведінці конкретної людини й суспільної мети, відбитої в нормі права, - одне з умов правомірності діяння [14, с. 117].

Суб'єкти правомірної поведінки найчастіше прагнуть до досягнення не спеціальних юридичних, а звичайних «повсякденних» цілей. У таких ситуаціях правомірність вчинку, його юридичне значення не мають для них істотного значення й навіть ними не зауважуються [132, с. 110].

Після визначення мети й способів її задоволення в уяві суб'єкта формується ситуація задоволення потреби, а слідом за нею, установка на правомірну поведінку, тобто «готовність ... до здійснення певної діяльності, спрямованої на задоволення актуальної потреби суб'єкта» [241, с. 170-171].

Е. К. Нурпеісов виділив два види психологічної установки на правомірну поведінку. Перший вид: установка конкретного правомірного вчинку. Вона формується під дією норми права; при її фіксації дана правомірна поведінка здійснюється суб'єктом без додаткових труднощів. Другий вид - нормативно-правова установка більш загального характеру у вигляді фіксованого в психіці людини «вирішення дотримуватися визначеної групи, виду або усієї сукупності норм права незалежно від відмінних рис кожної конкретної норми» [176, с. 11-13].

Установка особистості може бути втілена в реальну дійсність тільки за допомогою волі. Воля - це функція нормально функціонуючого мозку людини, це одна зі сторін психічного життя людини; вольові дії характеризуються свідомістю й цілеспрямованістю [258, с. 40].

Допоки особа не здійснила вчинку, є об'єктивні й суб'єктивні можливості різних варіантів поведінки, тобто існує свобода вибору - можливість дійти по-різному в конкретній ситуації [258, с. 43]. Закон - один з детермінантів людської поведінки. Свобода волі полягає в тому, що ми можемо діяти по-іншому, ніж зазначено в нормі закону.

Якщо воля певного суб'єкта спрямована на здійснення діянь, що задовольняють ту або іншу забезпечувану через права потребу, тобто діянь,

що реалізують суб'єктивні права і юридичні обов'язки, то має місце правомірна поведінка.

Факт об'єктивної відповідності поведінки суб'єкта нормам права при відсутності суб'єктивної мотивації до цього обумовлений, на думку Е. К. Нурпеісова, «по-перше, випадковим збігом, при відсутності правової мотивації; по-друге, орієнтацією людини на правомірну поведінку оточуючих його осіб... така поведінка, є об'єктивно правомірною, але суб'єктивно не є такою» [176, 112].

Завершальним елементом механізму формування правомірної поведінки особистості є відповідно до нормативно-правової моделі реальна поведінка індивіда або колективу, що виражається вже в дії або бездіяльності. Основними елементами даної стадії поведінки є: діяння; результат; умови, що сприяють здійсненню вчинку й настанню результату; суб'єктивний контроль над здійсненням вчинку.

Що стосується механізму правомірної поведінки колективного суб'єкта, то він також починається з потреб, інтересів, включає постановку цілей, вибір засобів і реалізацію намічених планів. Однак воно породжується суспільними потребами й інтересами. Сам процес (і результат) діяльності колективу в більшості випадків збігається з інтересами його членів. При цьому люди прагнуть так вибрати й об'єднати операції на основі заданої (кінцевої) концепції, щоб реалізувати їхні очікування, наміру й мети [39, с. 103].

Колективна правомірна поведінка має, як правило, інституціональний характер, формалізована, а окремі етапи генезису можуть бути розділені між різними людьми й структурними частинами. У результаті воно звичайно більш послідовне, передбачуване й надійне в змісті запобігання небажаних відхилень від норми.

Ті ж риси характеризують і процес прийняття колективом кінцевого рішення. Основа рішення - колективні мотиви й інтереси; прийняття його, як

правило, має продуманий і організований характер, закріплюється й далі реалізується в певних правових формах.

Правомірна діяльність державних органів і посадових осіб виражається в обов'язковому використанні ними наданих правомочностей в межах своєї компетенції, яка знаходить, як правило, законодавче закріплення.

Завершуючи розгляд питання про природу правомірної поведінки, варто приділити увагу на її наукову класифікацію, що виражається в розподілі правомірної поведінки на види за різними критеріями.

Так, за галузевою ознакою виділяють специфічні види правомірної поведінки щодо до різних галузей права: конституційна, адміністративна, кримінальна, трудова, цивільна та інші види правомірної поведінки¹.

Виходячи з того, що в будь-якій галузі права є норми, що повинні забезпечити публічні інтереси (тобто інтереси суспільства, держави) і норми приватних осіб, що захищають інтереси, виділяють правомірні дії в публічно-правовій сфері, а також у сфері приватного права .

За сферами суспільного життя, у яких здійснюється правомірна поведінка, можна виділити політичну, економічну (господарську), поведінку в культурно-духовній сфері, поведінку в сфері соціальних відносин.

За ступенем соціальної значущості правомірна поведінка може бути необхідною (служба в армії, сплата податків), бажаною (наукова й художня творчість) і припустимою (відправлення релігійних культів).

Е. К. Нурпеісов у цьому зв'язку розділяє правомірну поведінку на соціально-позитивну та соціально-прийнятну. Перша характеризується такими ознаками як добровільність, ініціативність, повага до права, прагнення до реалізації його цілей, вольове зусилля, свідомість. Соціально-прийнята поведінка не є соціально корисною, просто її заборона небажана або неефективна [176, с. 14].

З врахуванням того, що правомірна поведінка виступає як процес і результат реалізації права, учені поділяють її на використання прав,

виконання обов'язків, дотримання заборон, застосування права (В. Н. Козаков, В. В. Лазарев, Е. К. Нурпеісов, А. С. Шабуров та ін.).

За ступенем соціальної активності суб'єкта розрізняють: повсякденну правомірну поведінку (повсякденна правомірна діяльність суб'єкта); активну (пов'язана з додатковими витратами часу, енергії, матеріальних засобів і т.д.); пасивну (позитивна бездіяльність, пов'язана з добровільною відмовою від використання належних суб'єктові певних прав і свобод) [134, с. 331].

В. Н. Кудрявцев основним критерієм класифікації правомірної поведінки називав класифікацію за суб'єктами. На його думку, правомірна поведінка громадянина за своєю масовості складає основну частину всіх правомірних дій і, у свою чергу, вони діляться на «матеріальні» і «інструментальні» дії.

Матеріальна поведінка спрямована на безпосереднє досягнення соціально-економічних, інтелектуальних або інших результатів фактичного характеру. Це здійснення своїх політичних, трудових, житлових, майнових прав і обов'язків, реалізація відносин у сфері медичного обслуговування, соціального забезпечення, користування досягненнями культури тощо. Вона має об'єктивний соціальний зміст і суб'єктивно спрямована до цих же цілям. Доти й поки відповідні дії безперешкодно реалізуються, громадяни не надають істотного значення їх юридичній формі.

Інструментальна поведінка має на меті настання тих або інших юридичних результатів (шлюб, оформлення купівлі-продажу автомобіля, одержання паспорта тощо). До інструментальних дій належать: дії, необхідні для вступу у правовідносини; захист правовідносин, включаючи посвідчення юридичних фактів і суперечки про право; дії, необхідні для зміни або припинення правовідносин [132, с. 132-133].

Правомірна діяльність колективних суб'єктів характеризується тим, що, насамперед, на відміну від індивідів і посадових осіб, юридична особа, «будучи самостійним суб'єктом права, організує певну діяльність і здійснює

її не безпосередньо, а через свої органи силами всього колективу», «за допомогою діяльності власної адміністрації» [118, с. 10].

Що стосується державного органа, то в науці дотепер не вирішеним залишається питання щодо того, хто буде виступати в якості його субстрату - колектив працюючих у ньому людей або його керівники. Вважаємо, що в якості діяльності державного органа повинна розглядатися діяльність будь-якої наділеної владними повноваженнями в межах компетенції даного органа особи.

Правомірна поведінка держави полягає, на думку більшості юристів, в тому, що виражається в поза діяльністю її органів [90, с. 2; 137, с. 162]. Так, згідно зі ст. 6 Резолюції, прийнятої XXV сесією Комісії міжнародного права ООН, «поведінка органа держави повинна розглядатися в якості діяння цієї держави, незалежно від приналежності такого органа до установчої, законодавчій, виконавчій, судовій або іншої влади, а також незалежно від міжнародного або внутрішнього характеру його функцій і вищого або нижчестоящого положення його в межах державної організації» [121, с. 39]. Також правомірна поведінка окремої особи або групи осіб кваліфікується як діяння держави, якщо встановлене, що «ця особа або група фактично діяли від імені даної держави або здійснювали прерогативи державної влади, а у випадку відсутності відповідних можливостей для офіційної влади й при обставинах, які виправдовували здійснення таких прерогатив».

Якщо ж мова йде про правомірну діяльність окремої посадової особи, то не слід забувати, що воно діє не від свого імені, а від імені державної або суспільної організації. Тому його розв'язку й дії, чинені відповідно до його компетенції, мають силу актів даного колективу [47, с. 148].

Для правомірної поведінки державних органів і посадових осіб характерний імперативний тип регулювання. Їхня юридично значима діяльність здійснюється виключно в межах своєї компетенції, яка, як

правило, законодавчо закріплена. Поза цією компетенцією діяльність названих суб'єктів буде протиправною або юридично нейтральною.

Права й обов'язки в основному законодавчо закріплені й для юридичних осіб. Виключення становить сфера дії приватного права. Відповідно до раніше чинного законодавства щодо юридичних осіб також передбачалася спеціальна правоздатність. Якщо вони здійснювали дії, що виходять за межі правоздатності, закріпленої в статуті, то ці дії розглядалися як протиправні. Згідно сучасного цивільного законодавства комерційні організації мають загальну правосуб'єктність, а некомерційні - спеціальну (їх дії повинні здійснюватися в межах статутів).

Юридична оцінка правомірної діяльності держави здійснюється на основі норм внутрішньодержавного права. Якщо ж мова йде про правомірну діяльність держави на міжнародній арені, то тут держава повинна діяти відповідно до норм міжнародного права, із загальними принципами міжнародного права, а також з договорами й угодами, у яких воно бере участь.

У правознавстві поширена класифікація правомірної поведінки, запропонована В. В. Оксамитним залежно від мотивів, що визначають різні варіанти поведінки, прийнятні для права, і ступені інтенсивності, якості діяльності особистості в кожному з них. У цьому зв'язку дослідник аналізує чотири види правомірної поведінки: соціально-активну, позитивну (звичну), конформістську, маргінальну [179, с. 141-178].

Коротко охарактеризуємо названі види правомірної поведінки.

Соціально активна правомірна поведінка характеризується високим ступенем усвідомленості, ідейності, добровільності, ініціативності, творчої самостійності; зрілістю особистості; її прагненням брати участь в управлінні державою; поінформованістю; високим рівнем правосвідомості; повагою до права, позитивною спрямованістю діяльності на досягнення загальнозначущих цілей права; відповідальністю за долю суспільства й

держави; суспільною корисністю; наявністю громадянської позиції; активністю в діяльності громадянського суспільства тощо.

Соціально активна діяльність продиктована не зовнішньою необхідністю, а внутрішніми потребами суб'єкта. У ній суспільні потреби й інтереси сприймаються як особисті [42, с. 97-99], як мотив поведінки можна визначити «моральну згоду з правом» [179, с. 121].

Звична правомірна поведінка здійснюється в межах повсякденної діяльності, що сформувалася в особистості у процесі дотримання й виконання правових норм, при якому відповідність дій правовим ідеям стає для людини в більшості випадків саме собою. Сама особистість не піддає щораз критичному аналізу правильність тих вимог, які пред'являє до неї суспільство, а виконує їх без особливих роздумів, без тривалої боротьби мотивів. Звичка набуває для особистості характер потреби. Люди, для яких властивий даний тип поведінки, звичайно не проявляють зайвої соціальної активності, однак до права ставляться свідомо й позитивно.

Конформістська поведінка виступає як наслідок пристосування особистості до зовнішніх обставин, пасивного дотримання норми права в силу підпорядкованості своїх дій (або бездіяльності) поведінці оточуючих «за інерцією». Мотивами конформістської поведінки є: підпорядкування особи встановленим правилам правомірної поведінки, засноване на пасивному відношенні до існуючого правового порядку, бажання уникнути осуду в колективі, групі, страх втратити довіру близьких, друзів, знайомих; бажання заслужити схвалення тих осіб, з якими він зв'язаний міжособистісними відносинами, і органів державної влади. Характерні: відсутність власної позиції; пасивне, байдуже відношення до права, пристосування до навколишньої дійсності; підпорядкування групі або керівництву; ситуативність поведінки; сприйнятливості до психологічного тиску, маніпуляції [142, с. 115].

Маргінальна правомірна поведінка відрізняється тим, що особистість за різними мотивами (страху перед відповідальністю, особистих розрахунків, розуміння вигідності законослухняності тощо) дотримується норм права, але її індивідуальна правосвідомість розходиться із загальноприйнятим, може суперечити тими нормами, які особа дотримується.

Є. Л. Ковальова пропонує в самостійну групу між соціально-правовою активною й звичною правомірною поведінкою виділяти законослухняну поведінку. Суть її в тому, що норми права дотримуються не в силу звички, а суб'єкт саме оцінює зміст правових приписів, їх зміст і значення. У першу чергу, ця поведінка характерна для осіб, покликаних застосовувати правові норми в силу займаної посади, у силу своєї професії [113, с. 212]. А. Ф. Черданцев такий вид правомірної поведінки характеризує як «легалізм», тобто дотримання закону з тієї причини, що це закон, а закони необхідно дотримуватися [256, с. 306].

Вищевикладене дає можливість стверджувати, що «право виникає у відповідь на відносну негнучкість інших нормативних систем - релігії, моралі, культури ... Коли всі засоби впливу на людину вичерпані, залишається тільки один інструмент - сила організованого і обґрунтованого державною владою примусу. Під його цінністю розуміється здатність права бути соціальним регулятором, що гарантує свободу членів суспільства. Таким чином, право стоїть на охороні вищої демократичної мети - служба ідеалам рівності і справедливості в умовах державно-організованого суспільства [180]. На наш погляд, правомірна поведінка як основний різновид юридично значимої діяльності має складну внутрішню структуру, що визначає характер і форми її діяльності, надзвичайно різноманітні у своїх проявах. Цей різновид поведінки особи формується на основі загальноприйнятих (традиційних) норм поведінки, чинного законодавства та виховної діяльності суспільства і становить значимість для ефективного

функціонування держави і суспільства, є однією ціннісних характеристик розвитку особистості.

3.2. Онтологічні засади активної і пасивної правомірної поведінки

Складовою частиною філософсько-правового підходу до аналізу поведінки людини є категорія правової активності. Не будучи предметом спеціального дослідження, дії найчастіше характеризуються як акти поведінки, а активність - як їх якісна сукупність, що відображає ступінь прагнення суб'єкта до досягнення мети.

Розгляд проблеми правової активності слід розпочати з характеристики категорій активності взагалі і соціальної активності як її складової, що існують у сучасній філософії.

Категорія активності в широкому розумінні цього слова прийнято розглядати як «атрибут будь-якої форми розвитку матерії - від неживої природи до соціального ступеня її організації» [182, с. 9].

Поняття ж соціальної активності має більш глибокий філософський зміст і характеризує «соціальну форму руху матерії, взаємодія елементів суспільного життя, інтенсивність її розвитку, здатність і міру реакції соціальних суб'єктів на навколишні умови» [269, с. 49].

На соціальному рівні, таким чином, активність означає не лише пристосування до наявних умов, але і їх зміна, використання зовнішніх чинників стосовно до потреб суб'єкта [40, с. 38].

Формою вираження соціальної активності є діяльність, дія. Однак, активною є не будь-яка соціальна діяльність, а лише та, яка характеризується певними якісними ознаками. Її ознаками є свідомий, цілеспрямований, вольовий характер [94, с. 171-172].

Н. Є. Воробйов діяльність визначає як «єдність, що проявляється назовні практичної діяльності і органічно пов'язаної з нею активності свідомості» [56, с. 9]. Активність - антипод пасивності.

Соціальна активність формується під впливом тих умов, які оточують особистість. В. І. Гойман пропонує розрізняти внутрішній і зовнішній аспекти активності. Внутрішня активність - здатність суб'єкта, який виступає як її носій, сприймати, засвоювати і фіксувати у своїй структурі певні впливи зовнішнього середовища. Зовнішня ж активність трактується як здатність суб'єкта, використовуючи свій внутрішній потенціал (як результат внутрішньої активності суб'єкта), реагувати на дії середовища. Розмежування внутрішньої і зовнішньої активності не слід розуміти абсолютно. У реальних процесах вони нерозривні, діалектично взаємопроникають, виявляючись одна в іншій [71, с. 16-17].

У той же час, набуваючи соціальних властивостей з навколишнього середовища, особистість в процесі активності впливає на неї.

У зв'язку з цим М. І. Матузов розмежовує об'єктивну і суб'єктивну основи соціальної активності. Об'єктивну основу складають соціально-економічні, політичні, ідеологічні, правові моральні, культурні, духовні та інші чинники, які визначають сутність становище людини в суспільстві, взаємовідносини в системі «держава - особистість» (або «особистість - держава»). До суб'єктивних передумов соціальної активності належать дві групи чинників: 1) заходи, дії, що вживаються самою особистістю в процесі формування життєвої позиції, установки на певний спосіб поведінки в суспільстві; 2) заходи організаційного, виховного характеру, які виходять від суспільства, держави [157, с. 217-218].

У процесі залучення особистості до середовища, до умов правового існування набуваються «юридичні» якості, формується її духовно-правовий світ. Правове середовище впливає на особистість через конкретних суб'єктів, серед яких: по-перше, особи, які входять у безпосереднє оточення

особистості, її правове мікросередовище; по-друге, це посадові особи держави (працівники суду, прокуратури, поліції, юстиції, нотаріату, адвокатури та ін.). Останні впливають на розвиток правової активності особистості у процесі вирішення юридичних справ, через правове спілкування з громадянами, через надання юридичної допомоги, через правову пропаганду, правову освіту і виховання.

Домінування в середовищі особистості позитивних правових цінностей значною мірою обумовлює і формування позитивної правової активності. Однак наявність в ній негативно-правового елементу (правопорушень, нігілістичних правових поглядів тощо), може спричинити формування у окремих індивідів і негативної правової активності [71, с. 18]. Якісний стан правової активності суб'єктів залежить також від рівня їх особистої правової інформованості. Чим він вищий, тим поведінка раціональніша, позитивніша і навпаки.

Погляди на сутність правової активності вельми різноманітні. Вона може розглядатися як: 1) зовнішній вираз, індикатор правової культури; елемент правового рівня особистості, показник професійного рівня [136, с. 8]; 2) інтенсивна діяльність у сфері права, що включає в себе виключно позитивний – схвалюваний з точки зору загальновизнаних правових цінностей [23, с. 13]; 3) цілеспрямована діяльність усіх суб'єктів правовідносин, що здійснюється для реалізації прав і законних інтересів останніх [205, с. 253]; 4) ключовий чинник правового прогресу в цілому та прогресу державності зокрема [164, с. 178].

В. М. Кудрявцев, визначає, що хоча, «звичайно, активність у поведінці співпадає зі здійсненням суб'єктивних прав або з виконанням юридичних обов'язків ... вона при цьому «перевершує» звичайні вимоги норм ... в тому відношенні, що це поведінка більш ініціативно, активно і результативно ... » [132, с. 138]. Як вищу форму правомірної поведінки характеризує соціально-правову активність і В. В. Оксамитний [179, с. 99].

В. І. Гойман не згоден з трактуванням правової активності виключно як творчої, ініціативної. Він, зокрема, зазначає, що «немає потреби перевищувати наднормативні вимоги, проявляти надініціативу при реалізації імперативних норм, оскільки тут потрібні дії, точно відповідні правовому встановленню. Те ж саме стосується і здійснення юридичних прав. Оскільки активність суб'єкта в таких ситуаціях окреслюється рамками можливостей, які передбачені правовою нормою, то і вихід за її межі буде свідчити про порушення заходи активності» [71, с. 14].

За словами іншого дослідника В. О. Сапуна, правова активність суб'єктів виражається в їх правомірній поведінці [214, с. 62-63]. Цієї ж позиції дотримується С. В. Навальний [169]. Інакше кажучи, правомірна поведінка і правова активність - тотожні поняття.

Вважаємо, що правову активність слід розглядати крізь призму двох основних аспектах: змістовного і функціонального.

Зі змістової позиції, розглянута категорія полягає в тому, що правова активність - суб'єктивне ставлення і психологічна готовність до діяльності в сфері правового регулювання і сама ця діяльність суб'єктів правовідносин, посилена елементами ініціативності, творчості тощо У даному випадку, правова активність - різновид правомірної поведінки, його невід'ємна характеристика.

З функціональної (динамічної) позиції, правова активність - ступінь інтенсивності юридично значимої діяльності, процес формування та прояви правових властивостей особистості. При такому підході правова активність виражається не тільки в правомірних, але і протиправних діях.

Розмежування змістовної та функціональної сторін правової активності дозволяє зняти безліч протиріч, що виникають при науковому аналізі даної категорії.

Серед ознак, що характеризують в загальних рисах зовнішній прояв правової активності громадян (як позитивної, так і негативної), варто виділити наступні:

1) активні юридично значимі дії (у переважній більшості випадків) особа вчиняє добровільно, без жодного тиску із зовні. Суб'єкт самостійно визначає юридичний результат, до якого він прагне, засоби, способи і порядок його втілення (на основі власних знань про право і з урахуванням сформованих обставин); 2) характеризується певним ступенем інтенсивності. Інтенсивність виражається в кількості вчинених юридично значимих дій за певний проміжок часу; 3) спрямована на досягнення певного юридично значущого результату; 4) має ініціативно-творчий характер, що втілюється в оновленні характеру відносин суб'єктів соціальної взаємодії; 5) правова активність виражається в дії або в системі послідовно здійснюваних, взаємозалежних один з одним дій суб'єкта; 6) є результатом прояву свідомої активності особистості.

І все ж, позитивна правова активність - основна форма юридично значимої діяльності. При всій масовості протиправної активності, правомірна активність переважає в соціально-правовій дійсності, перевищуючи число правопорушень не просто в десятки, а й в сотні і в тисячі разів.

Варто наголосити, що правова активність це - форма соціальної активності, в межах якої є можливість правовими засобами задовольнити особисті інтереси, досягти соціальних цінностей, а також, у разі необхідності, вирішити правові проблеми. Правовими засобами можуть виступати: референдум, вибори, зібрання і мітинги громадян, електронні петиції тощо.

З цього випливає, наступна ознака правової активності - активна взаємодія з правом, що виражається в активній участі в правотворчій діяльності, в процесі створення законодавчої бази в державі тощо.

Сучасні вчені характеризують правову активність, в першу чергу, як активність у зв'язку із здійсненням політичної влади. Так наприклад,

М. В. Галустян зазначає, що в правовому суспільстві особистість має можливість реалізувати її за допомогою різних форм правової поведінки. Дослідник виділяє наступні їх види: 1) реакція (дії людей - відповідь на зовнішній вплив); 2) періодична участь (вибори); 3) діяльність у об'єднаннях громадян, у тому числі партіях; 4) виконання функцій у межах діяльності державних органів (служба в армії, органах державного управління та охорони правопорядку); 5) участь у політико-правовому житті суспільства; 6) пряму дію - безпосередній вплив на функціонування і зміна державних інститутів (мітинги, демонстрації, страйки); 7) вплив на правовий процес через звернення, зустрічі з політичними лідерами, представниками державних та громадських об'єднань і рухів [58, с. 33].

Загалом соціально-правову активність, можна визначити як свідому, ініціативну, правомірну діяльність суб'єктів права, спрямована на ефективне використання наданих прав, чітке виконання покладених обов'язків, реалізацію охоронюваних законом державних, громадських або особистих інтересів [116, с. 18].

Зміст правової активності обумовлено наступними основними чинниками: 1) рівнем правової свідомості та правової культури (в тому числі рівнем знання права, готовністю до самоосвіти, постійному оновлення та поглиблення; 2) наявністю певних навичок поведінки у сфері відносин, врегульованих правом; 3) емоційно-вольовими властивостями особистості.

Правова активність має складну ієрархічну структуру, в якій слід виділити декілька рівнів. Якщо виходити з уявлення про правову активності як про систему, то її елементами будуть виступати особистісні правові властивості: 1) інформативні (набуваються особою в процесі отримання, обробки, фіксування (закріплення) і подальшої передачі нею правової інформації - правові знання); 2) ціннісно-орієнтуючі (розкривають ціннісно-правову орієнтацію особистості, певний тип її правової позиції); 3) поведінковий блок.

Правова активність властива будь-якому суб'єкту права. Вона – важливий чинник самовизначення особистості у державно-правовій сфері, критерій її правової соціалізації.

Таким чином, у загалом соціально-правова активність - це свідомо, ініціативна, правомірна діяльність громадян та інших суб'єктів правових відносин, спрямована на ефективне використання наданих прав, чітке виконання покладених обов'язків, реалізацію охоронюваних законом інтересів.

Зміст правової активності обумовлено наступними основними чинниками: 1) рівнем правової освіти, правової свідомості та правової культури; 2) наявністю певних навичок поведінки у сфері відносин, врегульованих правом; 3) емоційно-вольовими властивостями особистості.

Правова активність - явище багатопланове, внаслідок чого вона характеризується різноманіттям властивих їй закономірностей.

Найважливішою закономірністю правової активності є розширення сфер прояву правової активності. Наприклад, впровадження в соціальну практику іпотечного кредитування сприяє активізації громадян у питанні вирішення житлової проблеми. Високий рівень правової активності громадян виступає однією з важливих гарантій правового захисту їхніх інтересів.

Наступна закономірність - підвищення якості правових знань суб'єктів і більш адекватні нормативними приписами, солідарні з ними, дії індивідів. Сучасна людина бажає знати свої права і обов'язки з тим, щоб реалізувати їх в більшому обсязі та захистити себе від можливого свавілля з боку посадових осіб і обману з боку інших громадян і комерційних структур.

Звідси впливає інша закономірність - підвищення творчої, ініціативної правової активності. Чим більше правових можливостей має суб'єкт, тим більше активний він в їх реалізації. Здійснення правових можливостей цілком ґрунтується на активності, ініціативі носія права, інакше кажучи, на саморегуляції власної поведінки. Вважаємо, що ця ознака повинна бути

присутньою у громадян як стійка переконаність у високому призначенні права як для суспільства, так і особистості, яка породжується наявністю відповідної правової бази, наявністю правових навичок і вмінь.

Ще одна закономірність - поглиблення соціально-ціннісних характеристик правової активності. Особистість повинна усвідомлювати, що активна правомірна поведінка - цінність не тільки для неї самої, але і для всіх учасників соціального спілкування. Значну роль у даному процесі відіграють моральні регулятори. Правова активність характеризується свідомим і шанобливим ставленням до права.

Серед закономірностей правової активності можна назвати і постійне вдосконалення механізму державно-правової забезпеченості правової активності особистості. Держава і суспільство зацікавлені в активній поведінці громадян у реалізації правових можливостей. Чим інтенсивніше здійснюється правомірна діяльність, тим більш значущий її юридичний результат. Оптимізація правової активності - один з напрямів правової політики на сучасному етапі.

Зменшення форм прояву негативної правової відповідальності - інша закономірність правової активності. Злочини та інші правопорушення вносять «перешкоди», «збої» в соціально-правове середовище. Держава здійснює активну профілактику правопорушень, припиняє їх, притягує правопорушників до відповідальності. Причому і самі громадяни мають можливість припинити відповідні дії в порядку самозахисту (наприклад, при необхідній обороні або в умовах крайньої необхідності).

Взаємозумовленість і взаємозв'язок основних форм правової активності - одна з найбільш стійких закономірностей правової активності.

І, нарешті, ще одна тенденція - підвищення ролі правової активності в прогресивному правовому розвитку суспільства. Як складова частина механізму правового регулювання, правова активність відповідно до свого рівня забезпечує виникнення тих зв'язків і відносин у суспільстві, які

відповідають цілям і завданням правового регулювання, потребам суспільного розвитку. У ній максимально поєднуються інтереси особистості, суспільства, держави. Реалізація позитивної активності, громадянин не тільки надає поведінці особи правову форму, але й створює умови для безперешкодного прояву активності суб'єктам, які перебувають з ним у правових відносинах.

Найважливішим, вищим специфічним проявом позитивної соціально-правової активності особистості (в першу чергу громадян) є ініціатива. Ініціатива передбачає можливість суб'єкта власними цілеспрямованими правомірними діями втілювати у практику права і обов'язки, змінювати або припиняти їх. Ініціативна діяльність супроводжується нововведеннями в сформовану систему діяльності і суспільних відносин людей. Її реалізація зазвичай має творчий характер, тобто пов'язана не просто з оновленням традиційного, але і зі створенням яких-небудь нововведень, виробленням концепцій, ідей, теорій, проектів тощо. Правова ініціатива проявляється, головним чином, у правотворчій діяльності, в процесі розробки нормативних правових актів.

Демократизація суспільства - умова й передумова розвитку правової активності, народної ініціативи. Види (форми) активного здійснення народовладдя різноманітні: 1) участь у роботі державних органів; 2) участь у обговоренні та прийнятті законів та рішень загальнодержавного і місцевого значення; 3) участь у діяльності державно-громадських органів; 4) участь у діяльності органів громадської організації тощо.

Найважливішою умовою активізації соціальної діяльності особистості є формування у людини активної життєвої позиції, в основі якої, на думку багатьох фахівців, є високу усвідомлення і переконання саме в такій позиції, а не в іншій.

Активна життєва позиція - це одночасно і моральна, і правова, і громадянська, і суспільно-політична позиція; Вона виражає загальний

соціальний настрій особистості, її ставлення до навколишньої дійсності; це принципова позиція, що не допускає ніяких морально-правових компромісів [94, с. 181].

Якщо для характеристики сукупності юридично значимих дій особистості і ступеня їх інтенсивності використовується категорія правової активності, то щодо юридично значимої бездіяльності аналогічний зміст і значення набуває поняття правової пасивності. Варто наголосити, що «пасивність є не відсутністю активності взагалі і не повною бездіяльністю, а відсутністю потрібного в даних обставинах і при наявних можливостях виду діяльності або заміщення його більш низьким ступенем активності» [81, с. 13].

Правова пасивність у буквальному значенні - бездіяльна поведінка суб'єкта. Причому, це не просто одноразова бездіяльність, а ціла низка пасивних вчинків, фактично втілених в процесі пасивної з позиції права поведінки. Це - система юридично значимої бездіяльності особи.

Іншими словами, пасивність - невияв активності в процесі реалізації правових норм. Якщо взяти до уваги, що відповідний процес фактично відбувається під впливом зовнішніх і внутрішніх умов, то при пасивності як нереалізації правових норм наявна неузгодженість внутрішніх умов і зовнішніх детермінантів, тобто внутрішні умови (система юридичних якостей, мотиви, потреби) переважають над зовнішніми.

У науковій літературі, серед типових ситуацій, при яких правова активність не проявляється суб'єктом у сфері реалізації правових приписів називаються наступні:

1) суб'єкт бажає, прагне, але не може проявити правову активність. Як правило, ця ситуація спостерігається у випадках правової непередготовленості особи. Внутрішні спонукання (мотиви, наміри) що не підкріплюються відповідним рівнем розвитку правових якостей, внаслідок чого правові

вимоги не втілюються у фактичній поведінці, а правові можливості не використовуються;

2) суб'єкт може, але не проявляє позитивну правову активність з «особистих» міркувань. Причиною цього є низка чинників: неповага адресата норми до права, його цінностям, відсутність почуття непримиренності до правових аномалій, недооцінка ролі правових засобів у практичній діяльності, що особливо характерно для посадових осіб тощо;

3) суб'єкт може, бажає проявити правову активність, але не проявляє її з не залежних від неї обставини. Причиною цього є зовнішні у відношенні до нього чинники - відсутність ефективного механізму здійснення прав і обов'язків, недосконалість правових норм. «Неполадки» в механізмі стримують рух правової активності та здатні понизити її рівень навіть у адресата, який має високий рівень правового розвитку [71, с. 90-91].

Як і правова активність, пасивність у правовій сфері має два аспекти: позитивний (правомірний) і негативний (протиправний).

Позитивна правова пасивність - це, в першу чергу, так звана правонепорушна діяльність особи по реалізації правових заборон. Звичайно ж, на фоні активної юридично значимої діяльності, що має не лише чітку об'єктивну форму вираження у вигляді дій, але і такий же, явно виражений, об'єктивований результат, і навіть при вчиненні правопорушень, правомірна правова пасивність «стихає» в інших соціально значущих вчинків особи. Але недооцінювати її значимість неприпустимо. Дотримання заборон - основа правопорядку, так би мовити мінімум правомірності. Така поведінка необхідна у суспільстві та повинно бути забезпечена державою.

Протиправна пасивність, звичайно ж, негативна, порушує приписи чинного законодавства, призводить до суспільно шкідливих наслідків.

Переважно правову пасивність розглядають не з позиції правових форм її вираження, а з точки зору соціальної значущості. У цьому контексті правова пасивність трактується як вкрай негативне явище соціально-правової

дійсності. Пасивний - значить неініціативною, несвідомий, часто озлоблений, з споживацьким ставленням до життя, зневажливо відноситься до виконання своїх громадянських, професійних, сімейних та інших обов'язків, не бажаючи переносити труднощі, піклуватися про оточуючих. У даному випадку переважає пасивна життєва реакція на проблемні ситуації, прагнення уникнути будь-яких відповідальних вчинків. Особистість живе за принципом «Нічого не роблю, нічого не хочу, і нічого не буду робити (навіть, якщо можу)».

Така поведінка у формі правової пасивності особистості може знаходити свій вияв у різних формах. До них, насамперед, слід віднести формальне виконання приписів закону, невикористання наданих законом прав для задоволення як власних, так і суспільних інтересів, безініціативність посадових осіб та представників громадськості. І хоча така пасивність не має суспільно-протиправного характеру, вона вкрай невігідна суспільству. На жаль, існує значна поширеність такої форми пасивності.

На відміну від правової активності правова пасивність часто зумовлює у громадян «своєрідний страх контактів з правовою дійсністю» [55, с. 23], що зумовлено незнанням права, або небажанням вдаватися до його допомоги при досягненні цілей своєї діяльності.

Правова пасивність також є одним з стримуючих чинників у боротьбі з правопорушеннями і злочинними проявами.

Соціально-психологічним станом, що блокує механізм активної поведінки, є аномія, для якої характерний розривом зв'язків людини і правової системи, зосередженням зусиль на реалізації приватних інтересів за межами і в протиставленні спільному інтересу.

Аномія виникає як поєднання низки психічних якостей, серед яких: почуття безвладдя, коли на поведінку не впливає на розвиток подій; втрата індивідом світоглядних основ у поведінці, коли людина не знає, у що вірити; переконання, що тільки пасивна поведінка може сприяти досягненню

поставлених людиною цілей; мінімальна повага до цінностей, що домінують у суспільстві. В результаті цього, норми, що регулюють суспільне життя, в тому числі і правові, втрачають своє значення, не розглядаються людьми як регулятори процесів соціальної взаємодії.

Наслідком дії цих внутрішніх чинників - самовідчуження як реакція на нездатність впливати на події, самоізоляція особи від суспільства, коли вона фактично стає «річчю в собі». Відчуження - крайня ступінь прояву правової пасивності.

Правове відчуження - стан і поведінка особистості, при якому державно-правові ідеї, відносини і суб'єкти, сприймаються як незалежно від неї, а іноді і протистоять їй.

У сучасний період, одним з найбільш поширеним видів негативної в соціальному плані правової пасивності є феномен абсентеїзму - відмова або утримання від участі у виборах. Кількість виборців, які відмовляються від участі в голосуванні, збільшується, коли: 1) не забезпечена альтернативність виборів; 2) в умовах економічної кризи; 3) вибори проводяться занадто часто; 4) виборець неприязно ставиться до особистості кандидата (кандидатів), акредитуючій ним (ними) руху (рухам); 5) «суперечливі спокуси» (момент проведення виборів збігається з періодом відпочинку або від'їздом) [58, с. 40].

Серед мотивів поведінки, що стримують участь у виборах, домінує відчуття байдужості до політичних процесів, враження складності, заплутаності через бірательного процесу.

Слід відзначити, що правова пасивність не завжди виключно негативний (негативний) образ. Зміст багатьох суспільних відносин полягає в утриманні від активних дій, в бездіяльності. С. М. Кожевников, наприклад, зазначає: «Іноді прояв пасивності суб'єктом у певній ситуації більш корисний, ніж активні дії (відмова від голосування на конференції з'їзді за пропозицією, соціальна значимість якої сумнівна та ін.)» [115, с. 123]. У другому випадку

активність життєвої позиції проявляється навіть більш яскраво, ніж у першому.

Так само можна розцінювати ситуації, при яких затриманий за підозрою у скоєнні злочину використовує своє право не відповідати на запитання слідчого за відсутності адвоката, вважаючи себе невинним, маючи на меті це за допомогою останнього довести.

Отже, суб'єкт суспільних відносин, який відмовляється щось робити всупереч своїм переконанням, виражає таким специфічним чином свою думку. Проте, не можна тут погодитися з В. О. Затонським, за словами якого, роблячи так, «здійснює дію, а не діє». Дії в буквальному розумінні слова, звичайно ж, не здійснюється. Особа шляхом бездіяльності висловлює свою активну життєву позицію. Це є особливого роду протест особистості проти несправедливого до неї ставлення. Але це - вчинок.

Слід також зазначити, що характеристика того чи іншого суб'єкта як пасивного зовсім не означає відсутності у нього активності.

Пасивність як результат зовнішньої детермінації має значення лише за певних обставин, в певний час, в певній системі суспільних відносин, з моменту наділення особи правами і обов'язками. Якщо соціально-правова дійсність не сприяє формуванню мотивів правомірної активної поведінки, то вона породжує пасивно-споглядальний, споживацький спосіб життя, психологію користолюбства, коли учасники правових відносин не виявляють бажання та ініціативи для реалізації своїх прав і виконання обов'язків.

Держава повинна попереджати прояви правової пасивності. Для цього при проведенні правової політики необхідно:

- 1) ліквідувати існуючі негативні установки і мотиви право-пасивної поведінки, підвищити зацікавленість громадян у використанні прав і виконанні обов'язків, як самими громадянами, так і посадовими особами.

- 2) зміцнити гарантії правового захисту громадян, оскільки чим впевненіше в правовому відношенні відчуває себе громадянин, тим він

спроможні ший відстоювати як свої права, так і колективні інтереси. За словами М. І. Матузова, «юридична захищеність, гарантованість надає громадянину додатковий стимул, волю до дії».

3) підвищити рівень ціннісних орієнтації особистості, рівень правосвідомості населення, правової інформованості, шляхом проведення цілеспрямованої програми правового виховання і освіти, їх оптимізації;

4) підвищити правову культуру поведінки, взаємовідносин різних учасників процесу правового спілкування. Від рівня правової культури залежить рівень їх правової взаємодії, більш високі показники, що характеризують результативність дії механізму правового регулювання;

5) дія правових норм матиме ефект, якщо мета та приписи законів держави будуть морально орієнтовані та ґрунтуватимуться на інших соціонормативних регуляторах (релігійні, корпоративні, моральні та інші нормами);

6) виявити чинники соціального середовища, що стримують позитивну активність суб'єктів, які применшують розвиток суспільства, з метою прогнозування тенденцій і форм прояву юридично значущої поведінки.;

7) сформувати правоактивну особистість, яка знає і поважає закони, права та інтереси інших, відповідально ставиться до виконання своїх загальногромадянських, професійних, посадових обов'язків, надходить по праву.

8) посилити гарантії законності, правового порядку, забезпечити належну реалізацію особистістю її прав, свобод, обов'язків, законних інтересів.

У сучасних умовах, безперечно, важливо підкреслити вплив нових відносин, приватних інтересів, соціальної нерівності, що впливе на характер і форми прояву правової пасивності.

Саме з економічними причинами пов'язано багато видів протиправної та небажаної бездіяльності – неплатоспроможність юридичних і фізичних осіб,

високий рівень безробіття, ухилення від сплати податків, невиконання і недотримання законодавства у сфері охорони навколишнього середовища, незастосування положень законів та інших нормативно-правових актів, через відсутність матеріальних гарантій їх реалізації [91, с. 89].

Право не може «конкурувати» з економічними умовами, що обумовлюють поведінку людини і в правовій сфері. Якщо правові норми зазначають одне, а соціально-економічні умови життя в суспільстві - інше, вирішальну роль для вибору варіанту поведінки відіграють соціально-економічні умови. Тому, щоб усунути або хоча б зменшити названі форми прояву пасивної поведінки, необхідно змінити соціально-економічну політику держави, надавши їй пріоритет соціальної спрямованості.

Цей взаємозв'язок не має характеру односторонньої залежності, з нього не можна виключати і явища, що відбуваються у сфері політики, управління, культури, ідеології, релігії, моралі. Сьогодні українську соціально-правову дійсність важко охарактеризувати однозначно, оскільки їй притаманні як позитивні, так і негативні моменти, наприклад: розширення свободи розсуду у виборі дозволених варіантів поведінки, у зв'язку з розширенням прав громадян та у зв'язку з реалізацією конституційного принципу «дозволено все, що прямо не заборонено законом»; прояв у поведінці розбіжностей між громадськими, груповими та індивідуальними інтересами; зміна ціннісно-нормативної системи суспільства; наявність таких небезпечних явищ як корупція, організована злочинність, бюрократизм, хабарництво, бездіяльність владних структур та інші. Вищеназвані чинники впливають на процес формування свідомості людей, зокрема, правової, і на мотиви поведінки, причому як позитивних, так і негативних.

У свою чергу низький рівень моральності пропорційно зростає кількість протиправних діянь, коли особа не виконує необхідні соціальні функції: не надає допомогу батькам, хворим, іншим особам, які перебувають у

небезпечному для життя стані, ухиляється від сплати аліментів або утримання дітей. Боротися з цими видами незаконної пасивної поведінки лише правовими засобами, примусом, безперспективно, вони пов'язані з дефектами моральної та правової свідомості. При цьому саме моральна свідомість зазвичай є гарантією дотримання і виконання правових норм, обов'язків, так як мораль, як один з найважливіших ціннісних орієнтирів поведінки людини, в тому числі і в правовій сфері, є більш стійким.

Аксіома - буття визначає свідомість - відома, і, дійсно, тривале пасивне буття сформує індиферентну свідомість [156, с. 10]. Зростання діянь у формі невикористання наданих суб'єктивних прав і невиконання встановлених юридичних обов'язків пов'язане з нігілістичною, інфантильною, індиферентною свідомістю. Названі деформації, дефекти правової та моральної свідомості набули широкого поширення в сучасному суспільстві.

Зневага до вимог правових норм, що передбачають громадянські та службові обов'язки, С. М. Кожевников називає особливим різновидом соціальної пасивності [114, с. 21].

Правова пасивність обумовлена нігілістичними настроями в суспільстві. Особливо небезпечний правовий нігілізм посадових осіб, представників влади, які не зважають на юридично обґрунтовані вимогами громадян, що породжує бюрократизм, тяганину, формалізм у роботі державного апарату.

Зауважимо також, що не відповідає правовим розпорядженням поведінка посадових осіб, яка не підвищує авторитет державних органів, а навпаки, формує у населення почуття неповаги, недовіри до владних структур, до закону. Авторитет державних органів, у тому числі і правоохоронних, падає через те, що вони часом не можуть забезпечити реалізацію прав громадян, захистити їх, особливо потерпілих від правопорушень, не можуть протистояти сучасному рівню організованої злочинності, коли залишаються нерозкритими «гучні» кримінальні злочинів. Безкарність спотворює моральні основи свідомості та поведінки особистості.

Ставлення до права, до своїх прав і обов'язків може бути і індіферентним, байдужим, що свідчить про нерозвинену правосвідомість. Правове невігластво - це інфантилізм (пробільність свідомості), що також пов'язаний з такою формою прояву бездіяльності як невикористання суб'єктивних прав.

Крім розглянутих дефектів свідомості у суб'єктів правової пасивності можуть бути і консервативні стереотипи свідомості, які проявляються у певних верствах суспільства пасивному опорі, зокрема, проведеним реформам.

Важливий вплив на індивідуальну свідомість людини має й тиск соціальної групи, з якою вона пов'язана, наслідком чого може бути пристосуванська психологія, конформізм у поведінці.

Цей конфлікт різних інтересів лежить в основі проблеми соціального, політичного, правового відчуження особистості.

Реагуючи на ситуацію, що склалася, особа поступає відповідно до особливостей свого характеру, темпераменту, морально-психологічних властивостей.

Існують особливі установки, спрямовані на стримування будь-яких дій. До переліку установок пасивної поведінки слід віднести установку «ініціатива - карається». Слабкість установки на вчинення позитивної дії викликана також низьким рівнем відповідальності, неясністю поставленого завдання та іншими обставинами, що залежать від суб'єктивного ставлення особи до необхідних дій.

У процесі реалізації прав і обов'язків важливу роль відіграє правова інформованість, хоча, знання правових норм ще не є гарантією їх виконання. Визначальним у цьому випадку є ставлення особистості до інтересів суспільства, держави, інших учасників правових відносин. Незнання ж правових приписів, заборон, дозволів необхідно розглядати як стримуючий

чинник поведінки, іншими словами, відсутність пізнавальної активності у правовій сфері зумовлює пасивну поведінку у сфері права.

Слід констатувати, що збільшуються факти бездіяльності влади, невиконання конституційних обов'язків, корупції, халатності, бюрократизму. Протягом останніх років наболілим питанням є невиконання урядом країни обов'язків щодо своїх громадян. Позиція невтручання держави, якщо не сказати політика, в процесі реформування суспільства, проведення суспільно-правових перетворень, вже призвела до суттєвих «витратам», до порушення інтересів значної частини населення країни, до зростання організованої злочинності, до інших негативних наслідків.

Бездіяльність влади виражається в тому, що посадові особи не використовують надані їм владні повноваження у тих випадках, коли їх необхідно вжити для запобігання суспільно небезпечних наслідків, нейтралізації негативних чинників, явищ, процесів: не приймають заходи щодо захисту прав та законних інтересів громадян, щодо усунення перешкод на шляху їх реалізації; не використовують правові засоби для запобігання зловживань; не притягують до юридичної відповідальності осіб, винних у вчиненні суспільно небезпечних діянь; не здійснюють контроль і нагляд за діяльністю підвідомчих органів; не виконують передбачене вироком покарання або рішення суду; не виконують, не застосовують закони держави; у різних формах та способах ухиляються від виконання своїх посадових обов'язків, і службових обов'язків, і, нарешті, не виконують юридично обґрунтовані вимоги громадян, які звертаються в правозастосовні органи за захистом своїх прав [91, с. 58].

Така бездіяльність влади, на наш погляд, в умовах сьогодення є неприпустимою. Влада взагалі не може перебувати у стані бездіяльності. Звичайно, не слід розглядати як бездіяльність, випадкаи невтручання держави, наприклад, в особисте життя громадян та надання певної свободи поведінці особи.

Особлива проблема - бюрократизація влади. Справа в тому, що значна частина суб'єктивних прав громадян реалізується лише в процесі виконавчо-розпорядчої, правозастосовчій діяльності державних органів та їх посадових осіб. При цьому відповідні процедури, як правило, передбачають не лише певний порядок здійснення, а й необхідність здійснення відповідних процесуальних дій у встановлені терміни. Найчастіше посадові особи допускають як порушення порядку здійснення передбачених законом процедур, так і невинуватене затягування відповідних термінів їх здійснення. Така бюрократія перешкоджає розвитку демократії та самоврядування, пригнічує соціально-правову активність громадян і обмежує їхні права.

Тому бездіяльність влади, бюрократизм, халатність слід розглядати як форму порушення прав людини. Це прямо зафіксовано в кримінальному законі, де в якості наслідки посадової недбалості називається «істотна шкода охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб» (ч. 1 ст. 365² КК України) [130]

Зазвичай корупція і бюрократизм - неминуче пов'язані і з певною пасивністю громадян, у яких відсутній досвід захисту своїх законних прав, бажання боротися за ці права, коли вони часом самі «заохочують» хабарництво.

Серед суб'єктів правового бездіяльності слід особливо виділити правоохоронні органи. Їх пасивність, потурання кримінальним проявам завдає не тільки моральні збитки державі в цілому, ставить під сумнів її правовий характер, але й породжує скептицизм щодо всієї системи кримінальної юстиції в боротьбі зі злочинними діяннями, сприяє формуванню у населення країни відчуття безкарності та незахищеності. Роль правоохоронних органів у сфері забезпечення правомірної і припинення протиправної поведінки в основному повинна мати активний характер.

Як зазначає О. Д. Тихомиров, «... професійна правомірна поведінка працівників органів внутрішніх справ по відношенню до правомірної бездіяльності суб'єктів права здійснюється у вигляді спостереження або невтручання, тоді як у відношенню до протиправних діянь - у вигляді активних дій (попередження, припинення, розслідування, виконання покарання) [233, с. 14].

Саме це і не відбувається, так як протиправна бездіяльність, в першу чергу посадових осіб, залишається безкарною, відсутня реакція держави на незаконні дії, порушує права та інтереси значної частини громадян, хоча юридичні можливості і підстави для цього існують [91, с. 60].

Можна назвати кілька типових упущень в діяльності правоохоронних органів: ігнорування принципу презумпція невинності; невжиття заходів до виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню окремих видів правопорушення; невжиття встановлені законом заходів впливу щодо посадових осіб, які не виконують покладені на них обов'язки; незастосування діючих правових норм, nereагування на заяви і повідомлення громадян; халатне ставлення до своїх службових обов'язків; непроведення правової пропаганди серед населення; невжиття необхідних заходів щодо охорони громадського порядку.

3.3 Духовно-моральне самовдосконалення людини - основа правомірної поведінки людини

Генезис поведінки людини пов'язаний з її духовно-моральним самовдосконаленням. Людина повинні вміти володіти собою, бути прикладом для інших та бути генератором змін навколо себе. Це передбачає те, що людина усвідомлює, що вона є «хтось», що у неї є своя власна мета. Цей етап - складний, що вимагає від людини координації всіх фізичних і душевних зусиль.

Крім того, слід зазначити, що духовно-моральне самовдосконалення людини - це спрямованість не конкретної людини, а соціального суб'єкта як складної цілісної системи, складовою основою інших цілісних суб'єктів (сім'я, суспільство, держава). Одна цілісність, перебуваючи в невід'ємних взаємозв'язках з іншими, змінюючись, зумовлює і їх зміни. Важливим є те, що така особистість, насправді – це ідеал, об'єкт намірів і наслідування, якого вдається досягти далеко не кожній людині. Образ цей, як осередок ідеальних властивостей людини, історично змінюється з розвитком суспільства і самої людини, але він незмінно супроводжує суспільну свідомість та соціокультуру.

Проблема духу людини, її духовності, духовної культури є актуальною проблемою для людини і суспільства. «Дух» - це «внутрішній стан, моральна сила людини, колективу» [51, с. 252]. А під «духовним» слід розуміти «пов'язаний зі сукупністю ідей, поглядів, прагнень» [51, с. 252]. Дух є одним з основних внутрішніх модусів людини, яка втілює в собі соціальний, культурний, індивідуальний досвід. Духовність як здатність людини до зміни себе, навколишнього світу, космосу є ключовою властивістю сучасної людини, наділеної самосвідомістю і волею до самореалізації та самовдосконалення [213].

У осягненні духовно-морального, розкритті і його формулюванні, слід звернутися до філософської спадщини М. Шелера. Він визначає як дух те, що робить людину людиною, під яким розуміється і розум, і певний сутнісний зміст, і певний пласт емоційних і вольових актів (доброта, любов, повага).

Для людини, як духовної істоти, характерне, по-перше, самосвідомість або усвідомлення себе центром духовних актів. Хоча в ній поєднанні потенційно протилежні порядки, але вона може стати собі господарем, тому має право протидіяти потягам та пристрастям шляхом самообмеження, вона може усвідомлювати і зосередитися на примноженні кращого в собі.

Разом зі самосвідомості людина впливає друга важлива ознака: людина здатна поширити навколишній світ у вимір «світового» буття і зробити практично все предметним, і що найбільш важливе - опредметнити власний фізіологічний і психічний стан і кожне окреме психічне переживання. Це дано тільки людині - піднятися над собою і зробити предметом свого пізнання все, в тому числі і саму себе. «Таким чином, людина - це істота, що перевершує саме себе і світ» [261, с. 160].

Як третє визначення сутнісного духу людини слід розкрити через особистість. З цього випливає положення про те, що основою людського духу є особистість як рух людини до себе - ідеального і досконалого. Або це можна представити як постійне проектування людиною самої себе в духовних актах - в житті. Або, як зазначено у даному підрозділі, вертикаль прагнень людини – це її самовдосконалення. Духу надається надсучасний характер: інтенції духу розсікають тимчасове і просторове протягом життя. «Життя» і «дух» необхідні людині один для одного, так як дух наповнює життя людини ідеями, але тільки людина здатна привести в дію і здійснити дух до створення духовно-сміслового змісту - особистість.

Четвертою ознакою духовного значення людини може бути те, що вона здатна не змиритися перед дійсним буттям, людина - це та, хто здатна чинити опір і протестувати проти дійсності. Тому людина надбудовує над світом свого сприйняття ідеальні думки і може сублімувати енергію своїх потягів в духовну діяльність. Людина - це така істота, яка, перебуваючи в дійсності, має здібності пізнати і творити не тільки дійсне, суще, але й можливе.

Духовна діяльність передбачає, що людське життя набуває абсолютного сенсу і цінності не саме по собі, не в собі самому, а поза собою і вище себе. Цінність і сенс у житті людини формується не через емпіричне чи біологічне, а в результаті служіння вищому, ідеальному, суцшому добру, тобто моралі.

Духовно-моральне життя людини потребує свободи, і «морального самовизначення, яке може бути тільки вільним, і навпаки, тільки вільне

самовизначення може мати моральну ціну» [41, с. 360]. «Для чого потрібна свобода і що вона собою являє? Свобода нічого не виробляє, та й визначити її як предмет можна. Свобода виробляє тільки свободу, більшу свободу» [148, с. 63]. Це пов'язано тільки з вільною людиною, для якої свобода - її невід'ємна частина, хоча вона зумовлена зовнішніми чинниками, але вона є умовою інших речей, які може зробити тільки вільна людина. Однак свобода при цьому має позитивний і творчий напрям.

Людина, яка вибрала шлях духовно-морального «діяння», йде нелегким шляхом особистого становлення, формування самої себе і власного світу.

Свобода як неодмінна умова відповідальності людини виражається не як ідея, доручення чи обов'язок, а відповідальна поведінка. При цьому людина здатна до індивідуального розвитку, до вільного обрання і до вільного формування цілей своєї поведінки.

Отже, людина може і здатна до формування свого життя як вільний суб'єкт. Причому у кожної людини свій, притаманний лише її істинний шлях. Вона піддає себе випробуванням як носій, користувач і розпорядник власної свободи, оцінює свою здатність до досягнення мети. Людина ставить перед собою питання, чи в змозі вона розпоряджатися собою, своїм життям, чи може вона впоратися зі своєю свободою, своєю поведінкою: «Чи знаєш ти призначення сьогоднішнього дня? Намагаєшся чи ти розумно зробити те, що в змозі зробити сьогодні?» [105, с. 763].

Що від вимагається людини? Від неї вимагається самореалізація, що дозволяє їй бути тим, хто вона є. Бути собою. Людина повинна розуміти свою кінцеву мету а не випадковість. Саме цей стан робить її життя цінним, орієнтує людину на бажання самовдосконалюватися, бути кращою. Невипадково Ф. Бродель закликає: «Бути тим, хто я є (el ser quin soy)» [70, с. 509]. Значить, людина, що рухається складним шляхом самовдосконалення - це є людина, яка творить себе. Таким чином, духовно-моральне

самовдосконалення людини є абсолютною ідеєю розумного, вільного, відображенням істинності буття людини у світі.

Дотримуємося аксіоми, що кожна людина має здібності до власного вдосконалення. У людини є основне завдання, крім побутових і повсякденних завдань, жити життям досконалої людини. Очевидно, що в даній ситуації вона формує власну модель, шукаючи можливості та використовуючи їх у процесі досягнення мети. Людина розглядає власний розвиток як самовдосконалення, і прагне, часто на межі своїх можливостей, до внутрішньої і зовнішньої гармонії.

У такій постановці мети та її здійсненні закладена суб'єктність людини - її здатність детермінувати поведінку, бути першопричиною своєї поведінки. Результатом самовиховання може бути як задоволення людиною своєї здатності діяти відповідально і вільно, з відчуттям краси та унікальності життя, так і переживання невдач, кризи, тривоги, розчарування, втрат. Вона може вийти, як казали древні, «зі щитом чи на щиті». І все одно людина робить нові активні дії, намагаючись досягнути і досягти вершини свого «Я». Таке нелегке випробування, часом нестерпне, може бути в основі розвитку особистості, її духовного зростання та інших форм самовдосконалення. Цілком справедливо Ф. С. Фіцджеральд зазначає про це як необхідну якість людини, що дозволяє їй реалізувати свій потенціал і саморозвиватися на шляху до пізнання себе. Адже: «справжня культура духу перевіряється здатністю одночасно утримувати в свідомості дві прямо протилежні ідеї та при цьому не втрачати іншої можливості - діяти. Ну, скажімо, необхідно розуміти, що становище безнадійне, і разом з тим не відступати від спроб його змінити. Якщо ти на щось здатний, ти повинен підпорядкувати своїй волі протягом життя»[254, с. 54].

Знову і знову пробувати себе, йти крізь життєві випробування, долати свої слабкості, відкривати своє потаємне - тільки так людина пізнає себе, оволодіває собою. «Так, оцінюючи свої можливості зростання і кажучи собі:«

Я - можу! », людина формує себе. Визнаючи себе безпорадною, вона перетворює себе на безпорадну істоту. Говорючи собі: «Я не гідний бажати цього!» - Людина забирає в себе можливість володіння бажаним »[191, с. 483]. Долаючи себе, свої сумніви, задаючи особистісні орієнтири, людина здійснює рух.

Сучасна людина, що сформувалася в епоху науково-технічного та інформаційного прогресу, що відрізняється надмірною раціональністю, а тому не приймає духовно-моральну складову особистості, оцінює її як щось ефемерне і надумане, зайве, а тому непотрібне. Такий раціональний тип людини наповнюється бездуховними інтенціями. У її світі, згідно Бердяєвим, вище замінено нижче, а нижче - вищим. І все ж така людина здатна знайти раціональна і філософську основу для осмислення свого життя, приведення його до впорядкування і гармонії з буттям шляхом саморозвитку. У синергетиці зосереджено все, щоб вийти на розуміння граничних підстав буття людини. Синергетичний підхід дозволяє людині організувати себе і пізнати в різно-образному світі універсальні алгоритми самовдосконалення, саморозвитку.

У філософськ-правовій думці, існує положення про те, що синергетичне світобачення містить нову «модель саморозвитку людини в самоорганізується світі» [46, с. 52]. Синергетика оптиміста містиць позицію, що людина - не іграшка в руках долі, у неї є безліч доль, і вона має право вибрати з них найбільш гідну. Хоча, звичайно, ніхто не може заперечувати і ніхто не заперечує того, що світ наповнений випадковостями, і в ньому немає чітко визначеної визначеності, безумовного фатуму. Розумно, що «кожна окрема людина складніша за суспільство, бо має в собі все соціальне (через свої соціальні ролі) і все природне, причому як індивідуальне, особистісне, так і загальнолюдське, визначене всією історією людського роду. Однією частиною свого Людина може знати, що майбутнє має альтернативи, що її власний життєвий шлях і шлях розвитку суспільства, в якому він живе, не

зумовлені. А іншою частиною свого Я вона може вірити в свою долю, своє майбутнього. Ці два горизонти - горизонт знання і горизонт віри - не перетинаються і не суперечать один одному, а співіснують, цілком уживаються в ньому» [112, с. 37].

Майбутнє наповнює людину надією, вона активно «диспирує» себе у світі, відповідально позиціонує і структурує себе як особистість. Створення цілісної особистості - це справа усього життя людини. Люди стають вільними на стільки, на скільки беруть на себе відповідальність стати і бути особистістю, не кожній людині вдається зрозуміти дану задачу і досягти її. Хоча треба зауважити, що в людині закладено незнищенне бажання і прагнення до кращого, більшого і вищого, до того, що йому не дано.

Якщо людина почала удосконалювати себе - значить, вона формує в собі особистість, і навпаки. Удосконалення себе - це не що інше, як відповідальний вчинок людини, а відповідальність людини - ознака досягнення бездоганного рівня особистісного розвитку.

М. С. Каган пропонує розглядати людину як особистість як складну частину системи (тим самим він вводить в синергетику і загальну теорію систем цей новий, четвертий клас систем поряд з трьома іншими: «простим» або «механічним»; «складним» або «органічним»; «надскладним» або «антропосоціокультурним»). Пояснення його полягає в тому, що людина - унікальна істота, яка підвищує рівень і тип її складності і робить безмежним її конкретні модифікації. Процеси самоорганізації особистості - породження, становлення, формування і розвиток - мають безмежну розмаїтість варіацій. «Якщо філогенез людини «стихийний», то онтогенез «двосторонньо свідомо спрямовується і регулюється - з одного боку, учасниками виховного процесу, з іншого, - самим вихованим, тому-то кожен процес онтогенезу особистості унікальний» [103, с. 219]. Впевненість філософа ґрунтується на тому, що синергетичне трактування процесів самоорганізації здатне осмислити найтонші модифікації становлення особистості в її реальному бутті.

Онтогенез особистості з самого початку є «нелінійний» процес завдяки активності людини і волі випадку. У її становленні відіграє провідну роль в сьогоденні, а майбутнє, як аттрактор, як мрія, ідея, проект, модель або можливе.

Людина може впливати на майбутнє, формувати і творити дійсність у відповідності зі своїми установками і цінностями. Необхідно сучасній людині зрозуміти і перебудуватися в плані переходу від задоволення все зростаючих короткострокових матеріальних потреб до турботи про стан духу, його трансформації. На жаль, нашому сучасникові легше пробиватися по зовнішній стежині престижу, успіху, ніж вести наполегливу роботу в своєму внутрішньому світі.

У процесі самовдосконалення важливе значення має рефлексія. Рефлексія проходить через певні етапи свого розвитку: спочатку людина вчиться спостерігати за своїми думками, почуттями і діями, тобто вона розвиває в собі рефлексивний процес споглядання. Далі вона визначає в собі якусь суперечливість, в деяких думках, вчинках і розуміє їх неадаптованість і неадекватність. На даному ступені рефлексія цілком може перейти в рефлексію-роздум, що сприятиме самовихованню - свідомому формуванню нових, соціально бажаних елементів поведінки [123]. Ось така увага людини до соціальних аспектів «я» підвищує ймовірність «правильної» поведінки. Таким чином, рефлексію можна розглядати як один з механізмів регуляції власної поведінки, а також спільної організації правової діяльності. У даному випадку, ми солідарні з позицією В. П. Зінченко в тому, що рефлексивний етап внутрішнього розвитку особистості з його «вузлами» - символ, сенс і міф - характеризується інтеріозацією соціального досвіду людини її внутрішнього потенціалу в діях і вчинках.

Рефлексія - один з важливих механізмів переродження особистісних цінностей особистості, формування суб'єктності як одного з важливих аспектів особистості. Сучасне філософсько-правове розуміння рефлексії, як

здібності змінити структуру свідомості, сприяє чіткому визначенню її ролі в переході людину в стан справжнього творчості. Рефлексію можна представити і як здатність поставити себе на місце іншої людини, відчувати її стан, а також зрозуміти ставлення інших до себе.

Відоме положення А. Маслоу про самоактуалізованих людей показує, що вони є «вищими духовними цінностями, тому досягають досконалості в своєму розвитку. Дане прагнення як «макрокосм вищої людяності» успішно позначається не тільки на розвитку самої особистості, а й права в цілому. Воно може бути представлене як аттрактор саморозвиток особистості, воно встановлює людину на шлях вдосконалення себе і усвідомлення відповідальності за іншого. Формується осмислене прагнення до самовдосконалення може через гармонію зі світом, з іншими людьми у спільному пориві до універсального, загальнолюдського. Прагнення людини до вищих духовних цінностей, орієнтація і служіння їм усіма методами і способами особистого самовдосконалення є одним з чинників, що сприяють виживанню людського роду.

Людина слабка тілом, але могутня духом, культурним досвідом людства, вона може виявитися тою «золотою» ланкою, яка дає світові нові можливості через свої душевні пориви. Природа не даремно, створила людину як свою досконалість. Зрозуміло, що еволюційний розвиток системи «природа - суспільство - людина» має на меті вибудувати і організувати поведінку особистості, приводячи її до вершин духовного самовдосконалення. Проблема «гармонійно розвиненої особистості», «благородної людини», «просвітленої», завжди привертала увагу представників традиційно релігійних, езотеричних або позитивно-наукових напрямів. Не будемо наводити всі характеристики, яким відповідає гармонійна особа. Відзначимо лише, що в кожній людині є ресурси – елемент, що формує механізм «золотого» вибору людиною моделі власного «Я» не через зовнішній центр або ідеал, а знаходження в самому собі особливого стану. Виявлена програма

має можливість для абсолютно нового саморозвитку і самоототожнення, нового буття в собі, саморегуляції і самоактуалізації. Людина наділена матрицею, тобто «володіє одночасно якостями стану і потоку одиницності і взаємодії, цілісності та складності, процесу вибору життя і смерті, добра і зла, патології та норми і, відповідно, відповідальності за цей вибір, і надає йому самому можливість «другого народження», «нового творіння» [120, с. 297]. Звичайно, перехід особистості до глибинних смислових і ціннісних структур, самовизначенню і подоланню внутрішніх перешкод відбувається за допомогою активної роботи свідомості, духовного пошуку, енергоресурсів. «Друге народження» означає «народження внутрішньої людини», воно супроводжує людину протягом всього його життя, заявляючи про себе у хвилини випробувань, криз, складного вибору подальшого шляху і сенсу життя.

Згідно філософсько-правових досліджень, програма «другого народження» проявляється сильніше у людей у віці від 12-14 до 35 років, слабша у дітей інших вікових груп, а також у дорослих людей, які перенесли кризу чи трагедію; свідомо віруючих; духовно та інтелектуально розвинених або зайнятих духовним зростанням, що мають здатність до самоспостереження і самоаналізу; прагнуть до кардинальних змін у своєму житті шляхом зміни себе; зайнятих творчою і гуманітарною діяльністю в ім'я людей; пов'язаних з духовно-релігійним служінням [120].

Дана програма закладена, але не проявляється у цілих груп людей. Не викликають питань ті випадки, які пов'язані з важкими хворобами, спадковістю, стійким залучення до девіантної діяльності, що пов'язана з порушенням норм, правил і т.д. Те, що не бажають у собі «будити внутрішнього досконалої людини» люди, пов'язані з комерцією, бізнесом, армією, бюрократією, сферою масового обслуговування - це цілком зрозуміло і зрозуміле. У нас викликає занепокоєння, що цього ж не бажає професійна середина, представлена офіційною соматичної медициною і

офіційним освітою. Ця група, на наш погляд, чітко розуміючи, що даний рівень саморозвитку вимагає величезних внутрішніх ресурсів, самопожертви, відповідальності, свідомо відмовляється від нього. Або обмежується межами власного професійного розвитку, чесного виконання цивільних, сімейних обов'язків. Або, розчарувавшись у навколишньому соціально-економічній, соціокультурній дійсності, втративши віру у власні сили і можливості зміни світу, змирившись з цим, веде життя на «виживання». Або вважає в цілому, що володіє всіма якостями особистості.

Звичайно, сучасна людина представлена не просто як індивід, який усвідомлює себе особистістю, а особистістю як носія свободи самоідентифікації, самоздійснення, самореалізації. Вона самостійно обирає ідеали, моральні принципи, життєві позиції, віросповідання (або атеїзм), суспільно-політичні вподобання, визначається у своїх естетичних і художніх смаках. Володіючи свободою, сучасна людина при визначених умовах може змінювати свої переконання, орієнтири, інтереси, усвідомлюючи своє право на це.

Чітко розуміємо, що прагнення до абсолютного ідеалу безмежно, і рух до нього нескінченний. Максимальної досконалості людина може досягти при реалізації універсально-загальнолюдського соціального ідеалу, однак досягти його поки неможливо, та й навряд чи це можливо, тому як діють різні ідеали, в тому числі такі, які суперечать один з одним.

І все ж один із способів «приземлення» високого ідеалу є - це духовність, що означає служіння соціальному ідеалу, вірі в цей ідеал, готовність піти на жертви в ім'я його реалізації. Саме тому ідеал в контексті «духовності»: 1) будь-який ідеал являє собою образ належного, а не суцього. Образ з часом змінюється - тому ідеал вимагає перетворення; 2) ідеал є критерій цінностей, тому він пов'язаний не тільки з раціональними, а й з емоційними переживаннями; 3) в історії постійно відбувається зміна ідеалів - одні ідеали відмирають, з'являються інші.

Звідси випливає, що стан повної відсутності якого-небудь ідеалу в суспільстві неможливо в принципі.

Чи може людина стати ідеальною, чи може вона власне життя зробити більш-менш ідеальною? Відповідаємо: людина - це процес, точніше, це процес його вчинків. Щоб сформувати особистість, необхідно: 1) надати певний, конкретний, раціонально-обдуманий напрям власному життєвому руху до ідеалу; 2) встановити засоби, які зроблять цей рух конкретним і певним, а не надуманим і довільним; 3) сприяти в міру власних сил і в найбільш ефективній формі зміни комплексу конкретних умов, що реалізують цей рух.

Саме тому слід зазначити, що людина, по суті, є «політиком», бо її «особистість» реалізується в діяльності свідомих зміни, насамперед, своїм становленням самого себе і своєї долі, свого життя.

Переосмислюючи висловлювання А. Турена про те, що людина відчуває потребу жити у світі, який вже перебудувала, замість того, щоб тулитися поруч з ним, серед руїн історії, приходимо до того, що перехід людини до себе нової навіть при сприятливих обставин не здійснюється без порушення безперервності. Саме в такий момент розриву найбільш необхідно зрозуміти, що не суспільна ситуація керує дією і свідомістю людини, а що вона сама є результатом культурних інновацій та суспільних конфліктів, що розігруються людиною. Перед тим, як особа зможе визнати себе творцем своєї історії, має настати те, що він називає романтичним моментом. У цей період людина проявляє себе не своїми творіннями, а свідомістю щодо незначних або чужих речей, своїм бажанням свободи і творчості.

В. П. Зінченко називає формами становлення і прояви людської сутності, або перетвореними формами, зовнішні (дія, діяльність, вчинок) і внутрішні (самосвідомість, свідомість, особистість) новообро-вання. Завершує цю вертикаль діяння. За схемою вимальовується така ланцюг перетворених форм: живий рух і недиференційовані форми активності

породжують поведінку і діяльність, у свою чергу, поведінку і діяльність породжують свідомість, свідомість відповідно породжує вільні дії і вчинки, і вже вони породжують особистість. А особистість породжує нові форми діяльності, розширює власну свідомість. Також розглядається роль у розвитку індивіда та соціуму медіаторів: знака, слова, символу, міфу та історії. Узагальнюючи, В. П. Зінченко пише: «Сходження до духовності починається з живого руху, в якому невизначені його зовнішня і внутрішня форми» [96, с. 234].

Однак у Г. Г. Шпета є роздум з приводу проблеми внутрішнього і зовнішнього, в якому він змальовує лінію між любов'ю нехай навіть сильною наших «ближніх», любов'ю внутрішньої, якщо ця любов ховається «в глибині душі». Він продовжує думку, що ж життєво реально: розташування всередині і невихованість ззовні, «благо людства» всередині і ніж, затиснутий в кулаці, ззовні, або незмінна ласка і люб'язність ззовні, а всередині - чи не все одно, що тоді всередині? Сумніви наростають і виражаються в позиції: чи не тому філософам і психологам не вдавалося знайти «в душі», що його шукали всередині, тоді як вся вона, душа, зовні, повітряним покровом наділяє людей. Але зате і удари долі, які наносяться душі - зморшки і шрами на зовнішньому лику людини. Він переконаний, що душа є зовнішністю, бо людина живе, поки є у неї зовнішність. І особистість теж є зовнішність. Проблема безсмертя могла б бути вирішена, якби була вирішена проблема безсмертного [265]. Він підкреслює, що внутрішнє - це ідея, але якщо вона нерозв'язна зовні, зовні, вона - ніщо. Що ж може реалізуватися і втілитися зовні? Хоча дух матеріалізується в природі, душевності, але достеменно він втілюється у творчості та культурі, створеної і визнаній особистістю: дух реальний у визнанні не тільки «я», але і з боку «іншого».

Групи, до яких може належати людина, численні, однак набагато більш численні, ніж це може здатися. Саме при посередництві цих «спільнот» окрема людина бере участь у житті суспільства.

Саме тому, людина здатна на духовно-моральне самовдосконалення, будучи сама собою, володіючи самосвідомістю, буттям, перевершуючи світ і себе, удосконалюючись і стаючи особистістю (Людиною), сублімуючи внутрішню енергію в духовну діяльність. Життя людини набуває мети, змісту і цінності тільки у прийнятті та служіння моральному світу. Для духовно-морального життя людини важлива свобода її духу. Духовно-моральне самовдосконалення - абсолютна ідея розумного, вільного, істинного, гармонійного і рефлексуючого в людині. У постановці цієї ідеї закладена суб'єктність людини, тобто його здатність детермінувати власну поведінку і впливати на навколишній світ.

Висновки до розділу 3

1. Особлива важливість правомірної поведінки в порівнянні з іншими моделями поведінки людини пов'язана з високою цінністю об'єкта охорони правових норм, що уособлюють вищі людські цінності: життя, здоров'я, власність, людську гідність і т. п.

Значущість правомірної поведінки виражається в тому, що воно впливає на стан і розвиток суспільних відносин і тому перебуває під охороною держави за допомогою права, є соціально прийнятною, суспільно корисною і навіть необхідною, адекватною інтересам держави, суспільства, інших осіб.

Основу визнання правомірності поведінки особи, прямо не регламентованої правом, складає формула: «Дозволено те, що прямо не заборонено», проте вона діє з обмеженнями. Можна виділити обмеження трьох типів: 1) загальна вказівка на принципи права, яким поведінка не повинно суперечити; 2) конкретне цільове призначення тих чи інших видів

поведінки (залежно від галузі права); 3) вказівка на допустимі засоби здійснення своїх прав та законних інтересів. Значення зазначених обмежень полягає в тому, щоб правомірною, а, отже, і гарантованою законом була лише поведінка, яка не суперечить суспільним і особистим інтересам.

Таким чином, говорити про чітку регламентованість правомірної поведінки не зовсім коректно. Доцільніше вести мову про те, що така поведінка передбачено правом, дозволено їм і (або) не заборонено.

Правомірна поведінка - це усвідомлена і вольова поведінка. Таку позицію підтримують більшістю авторів, вважаючи, що юридично значуща поведінка взагалі та правомірна, зокрема, складаються з свідомих вольових актів діяльності індивіда, що мають юридичне значення та підпадають під правовий контроль. Це не випадково, бо право - категорія вольова. Воно адресоване учасникам суспільних відносин і може регулювати ці відносини лише завдяки наявності у людей відносної свободи волі. Об'єкт правового регулювання становить свідому вольову поведінку. Незважаючи на усвідомленість більшості правомірних вчинків, навіть у свідомій вольовій поведінці є елементи несвідомого. Не можна також заперечувати і правове значення у певних випадках вчинків і дій, вчинених у стані афекту.

Таким чином, природу правомірних вчинків неможливо зрозуміти, не усвідомивши роль і місце в їх формуванні таких мотиваційних категорій як потреба, інтерес, мета, ціннісні орієнтації, особистісні установки, переконання, інших психологічних факторів, так як всі вони входять у зміст правомірних вчинків.

Соціально активна правомірна поведінка характеризується високим ступенем усвідомленості, ідейності, добровільності, ініціативності, творчої самостійності; зрілістю особистості; її прагненням брати участь в управлінні державою; поінформованістю; високим рівнем правосвідомості; повагою до права, позитивною спрямованістю діяльності на досягнення загальнозначущих цілей права; відповідальністю за долю суспільства й

держави; суспільною корисністю; наявністю громадянської позиції; активністю в діяльності громадянського суспільства тощо.

Звична правомірна поведінка здійснюється в межах повсякденної діяльності, що сформувалася в особистості у процесі дотримання й виконання правових норм. Сама особистість не піддає щораз критичному аналізу правильність тих вимог, які пред'являє до неї суспільство, а виконує їх без особливих роздумів, без тривалої боротьби мотивів. Звичка набуває для особистості характер потреби. Люди, для яких властивий даний тип поведінки, звичайно не проявляють зайвої соціальної активності, однак до права ставляться свідомо й позитивно.

Конформістська поведінка - це наслідок пристосування особистості до зовнішніх обставин, пасивного дотримання норми права через підпорядкованість своїх дій (або бездіяльності) поведінці оточуючих «за інерцією». Мотивами конформістської поведінки є: підпорядкування особи встановленим правилам правомірної поведінки, засноване на пасивному відношенні до існуючого правового порядку, бажання уникнути осуду в колективі, групі, страх втратити довіру близьких, друзів, знайомих; бажання заслужити схвалення тих осіб, з якими він зв'язаний міжособистісними відносинами, і органів державної влади. Характерні: відсутність власної позиції; пасивне, байдуже відношення до права, пристосування до навколишньої дійсності; підпорядкування групі або керівництву; ситуативність поведінки; сприйнятливості до психологічного тиску, маніпуляції.

Маргінальна правомірна поведінка відрізняється тим, що особистість за різними мотивами (страху перед відповідальністю, особистих розрахунків, розуміння вигідності законослухняності тощо) дотримується норм права, але її індивідуальна правосвідомість розходиться із загальноприйнятим, може суперечити тими нормами, які особа дотримується.

2. Складовою частиною філософсько-правового підходу до детермінантів до аналізу поведінки людини є категорії правової активності та пасивності. Вважаємо, що активність може бути також негативною (протиправною). Негативна правова активність є масове явище, про що свідчить неухильне зростання злочинності. Крім цього, вона - свідчення недостатньої ефективності правової політики держави. Найбільшої шкоди охоронюваним правом інтересам завдає негативна правова активність, виражена у зловживаннях посадовими особами наданих їм повноваженнями.

Правову пасивність визначено як бездіяльну поведінку людини. Причому, це не просто разова бездіяльність, а ціла низка пасивних вчинків суб'єкта, фактично втілених у пасивну правову поведінку. Це - система юридично значимих бездіяльності особи, невияв активності в процесі реалізації правових норм.

3. Генезис правомірної поведінки людини пов'язаний з її духовно-моральним самовдосконаленням. Людина повинні вміти володіти собою, бути прикладом для інших та бути генератором змін навколо себе. Це передбачає те, що людина усвідомлює, що вона є «хтось», що у неї є своя власна мета. Цей етап - складний, що вимагає від людини координації всіх фізичних і душевних зусиль.

Духовно-моральне самовдосконалення людини - це спрямованість не конкретної людини, а соціального суб'єкта як складної цілісної системи, складовою основою інших цілісних суб'єктів (сім'я, суспільство, держава). Одна цілісність, перебуваючи в невід'ємних взаємозв'язках з іншими, змінюючись, зумовлює і їх зміни. Важливим є те, що така особистість, насправді – це ідеал, об'єкт намірів і наслідування, якого вдається досягти далеко не кожній людині. Образ цей, як осередок ідеальних властивостей людини, історично змінюється з розвитком суспільства і самої людини, але він незмінно супроводжує суспільну свідомість та соціокультуру.

Дотримуємося аксіоми, що кожна людина має здібності до власного вдосконалення. Основним завдання людини, окрім побутових і повсякденних завдань, є жити життям досконалої людини. Очевидно, що в даній ситуації вона формує власну модель, шукаючи можливості та використовуючи їх у процесі досягнення мети. Людина розглядає власний розвиток як самовдосконалення, і прагне, часто на межі своїх можливостей, до внутрішньої і зовнішньої гармонії.

У такій постановці мети та її здійсненні закладена суб'єктність людини - її здатність детермінувати поведінку, бути першопричиною своєї поведінки. Результатом самовиховання може бути як задоволення людиною своєї здатності діяти відповідально і вільно, з відчуттям краси та унікальності життя, так і переживання невдач, кризи, тривоги, розчарування, втрат.

Сучасна людина, що сформувалася в епоху науково-технічного та інформаційного прогресу, що відрізняється надмірною раціональністю, а тому не приймає духовно-моральну складову особистості, оцінює її як щось ефемерне і надумане, зайве, а тому непотрібне. Такий раціональний тип людини наповнюється бездуховними інтенціями. У її світі, вище замінено нижче, а нижче - вищим. І все ж така людина здатна знайти раціональна і філософську основу для осмислення свого життя, приведення його до впорядкування і гармонії з буттям шляхом саморозвитку. У синергетиці зосереджено все, щоб вийти на розуміння граничних підстав буття людини. Синергетичний підхід дозволяє людині організувати себе і пізнати в різноманітному світі універсальні алгоритми самовдосконалення, саморозвитку.

Запропонована теоретична модель поведінки людини, удучи заснована не на парадигмі «досягнення», а на парадигмі «цінності», здатна стати одним із засобів збереження цілісності та стійкості самої людини і суспільства, а також правової системи. Завдяки взаємодії і солідарності у взаємодії з'являються якісні когнітивні й емоційні матриці поведінки, які інтегрують наміри, цінності, правові норми і забезпечують їх дотримання. Отже,

розглядаючи поведінку людини, її пріоритетні чинники і стратегії в багаторівневому і багатовимірному методологічному базисі, можемо експлікувати, пояснювати, розуміти, що відбувається і приймати ті чи інші рішення на державному рівні.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі на основі одержаних наукових та практичних результатів вирішено поставлене наукове завдання щодо дослідження філософсько-правових аспектів детермінантів поведінки людини, її ціннісно-смыслових основ і соціокультурних чинників. Вирішенню постановленого в дисертації завдання сприяли філософські, загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, за допомогою яких обґрунтовано достовірні результати, що мають якісні та кількісні показники детермінантів поведінки людини.

1. Поведінку людини визначено як багаторівневе системно-структурне утворення, що проявляється через дії, вчинки і діяння. Доведено, що поведінка набуває соціального характеру, коли відбувається складне перетворення внутрішнього стану людини (потреб, інтересів, мотивів, цілей) у зовнішні прояви, які відображають позицію людини по відношенню до інших людей, суспільства, його цінностей, норм, сформованої ситуації і обставинам. Розглянуто, що в діях виражається поведінка людини. У них міститься довільність і цілеспрямованість, будь-якої людини. Дії характеризуються активністю та спонтанністю. Вчинки відображають індивідуальність людини, на них здатна певна частина людей, що реалізує моральні установки. Вчинення злочину свідчить про процес морального падіння людини, втрати нею людського через страх і моральну деградацію. До злочинних діянь схильна людина, яка не тільки не визнає в «іншому» людини, а й відчужує власну людяність. Доведено, що людина, яка втратила здатність осмислювати, оцінювати наслідки деструктивних дій, відповідальність за власні дії, стає загрозливим чинником для суспільства. У зв'язку з цим зростає роль культури, моралі, права, політики, сім'ї тощо.

2. Розкрито значимість соціорегулятивної системи, яка керує поведінкою людини через безпосередній механізм - впорядковані та регламентуючі правила дій. Досягається це за допомогою ритуалів, звичаїв,

традицій, які закріплюють загальноприйняті соціальні практики. Однак сьогодні вони мають тенденції обмежуватися корпоративними, сімейними та ін. межами. До специфічного типу регуляції поведінки людей належить мораль. Хоча моральна поведінка сучасної людини все частіше ґрунтується не на абсолютних нормах, а реалізується як розмита, спонтанна і переривчаста лінія. Регулювання поведінки людини мораллю здійснюється за допомогою орієнтації на цінності, які є загальним і вічним чинником життя людини і суспільства, визначають рівень їх розвитку. Визначено, що втрата цінностей веде до руйнування суспільства, деградації людини, тому вони конституують людину її поведінку як способи, форми, орієнтири його існування і самоздійснення. Показано, що цінностям суспільства відповідають соціальні норми. Особливість соціальних норм якраз в тому і полягає, що вони завжди є типовими правилами поведінки, що містять конкретні вимоги суспільства, в яких були, або можуть бути точно визначені обсяг, характер, а також межі можливого і допустимого в поведінці людей, тому вони достатньо динамічні та змінні в порівнянні з цінностями. Одночасно в них містяться мотиви, критерії, оцінки та засоби контролю за поведінкою. Раціональність нормативних вимог легалізує зміну самих норм, отже, і розвиток суспільства.

3. Зазначено, що для правомірної поведінки пріоритетними є морально-етичні чинники (совість, обов'язок, відповідальність, подяка тощо). Правомірну поведінку представлено як поведінка будь-якого суб'єкта (людини, сім'ї, спільноти, держави, суспільства), як по ієрархічній вертикалі, так і по горизонталі рівності.

Вихідним імперативом правомірної поведінки є обов'язкове дотримання норм і правил однієї зі сторін, в той же час виконання цих же норм і правил, що є важливою умовою і вимогою до іншої сторони.

4. Розглянуто, що в розвитку суспільства є періоди різкого зниження нормативного регулювання поведінки людини. Для 90-х років минулого

століття характерним був прояв соціальної аномії, що, безсумніву, призвело до посилення маргіналізації суспільства. Відбувалася дестабілізація і дезорієнтація людей, що сприяло підвищенню рівня поведінкових відхилень, що спровокували негативні наслідки, як для соціально-економічного і духовно-морального, а й правового розвитку суспільства.

5. Вказано, що у умовах сьогодення людина частіше дотримується «девіантної толерантності», згідно якої немає, і не може бути єдино «правильних» видів і форм поведінки. Постмодернізм фактично заперечує явище девіації, вважаючи що «феномен девіації - інтегральне майбутнє суспільства», так як в межах цієї парадигми не передбачено існування будь-яких статичних норм, в тому числі, і поведінкових.

6. Наголошено, що людина, яка перебуває в певному середовищі, відчуває вплив матричних структур середовища, які при будь-яких умовах є не лише детермінантами поведінки, а вони стимулюють поведінкові зміни. Найбільшу значущість має соціокультурна сфера середовища, поряд з природною, технокультурною та інформаційно-комунікаційною, як причина і наслідок поведінкової активності людей. Моделі поведінки в ареалах значної концентрації соціальних відхилень стають основним чинником, який наполегливо, прямо і безпосередньо детермінує поведінку людини. Це позначено як якісний перехід від одиничних, випадкових, що охоплюють певну субкультуру негачій до їх масового поширення. Таким чином, поведінкові відхилення все більше пов'язуються не з певною групою людей, а з повсякденними негачіями мільйонів осіб з різних верств населення. У зв'язку з цим необхідно, в першу чергу, сформуванню державну правову політику, яка була б спрямована на зняття соціальної напруги, зменшення відчуження різних груп від рівноправного доступу до соціальних благ (освіта, охорона здоров'я), у тому числі створення умов для розвитку людини, підтримку громадських ініціатив.

7. Сучасна людина, що сформувалася в епоху науково-технічного та інформаційного прогресу, що відрізняється надмірною раціональністю, а тому не приймає духовно-моральну складову особистості, оцінює її як щось ефемерне і надумане, зайве, а тому непотрібне. Такий раціональний тип людини наповнюється бездуховними інтенціями. У її світі, вище замінено нижче, а нижче - вищим. І все ж така людина здатна знайти раціональна і філософську основу для осмислення свого життя, приведення його до впорядкування і гармонії з буттям шляхом саморозвитку. У синергетиці зосереджено все, щоб вийти на розуміння граничних підстав буття людини. Синергетичний підхід дозволяє людині організувати себе і пізнати в різнообразному світі універсальні алгоритми самовдосконалення, саморозвитку.

Запропонована теоретична модель поведінки людини, удучи заснована не на парадигмі «досягнення», а на парадигмі «цінності», здатна стати одним із засобів збереження цілісності та стійкості самої людини і суспільства, а також правової системи. Завдяки взаємодії і солідарності у взаємодії з'являються якісні когнітивні й емоційні матриці поведінки, які інтегрують наміри, цінності, правові норми і забезпечують їх дотримання. Отже, розглядаючи поведінку людини, її пріоритетні чинники і стратегії в багаторівневому і багатовимірному методологічному базисі, можемо експлікувати, пояснювати, розуміти, що відбувається і приймати ті чи інші рішення на державному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абеляр П. Історія моїх страждань ; Утішне послання до друга ; Листування Абеяра й Елоїзи ; Ісповідь віри Елоїзи / гер. з лат. Р. Паранько. – Львів : Літопис, 2004. – 131 с.
2. Августин. Сповідь / святий Августин ; [переклад В.С. Бойка] ; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України. – Харків : Фоліо, 2012. – 349 с.
3. Адорно Т.В. Проблемы философии морали / пер. с нем. М.Л. Хорькова. – М.: Республика, 2000. – 239 с.
4. Алейникова О.П. Понятие правомерного поведения // Труды ВНИИСЗ. Проблемы совершенствования советского законодательства / Отв. ред. И.Н. Кузнецов. М., 1977. Вып. 10. – С. 3–12.
5. Алейникова О.П. Социальная ценность правомерного поведения в социалистическом обществе // Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды. – М.: Изд-во ВНИИСЗ, 1977, Вып. 9. – С. 169–172
6. Алексеев С.С. Философия права: История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы. – М.: Норма: ИНФРА-М, 1999. – 329 с.
7. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение [Текст] / С. Ф. Анисимов. – 2-е изд., доп. – М. : Мысль, 1985. – 158 с.
8. Анохин П.К. Избранные труды: Кибернетика функциональных систем. – М.: Медицина, 1998. – 400 с.
9. Антология кинизма: Философия неприятия и протеста / примеч. и коммент. И. Нахова. – М.: ТЕРРА, 1996. – 432 с.
10. Антонян Ю.М. Феномен зависимого преступника / Ю.М. Антонян, О.В. Леонова, Б.В. Шостакович ; под редакцией Ю.М. Антоняна ; Институт гуманитарного образования. – Москва : Аспект Пресс, 2007. – 189 с.
11. Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель ; переклав з давньогрецької В. Ставнюк. – Київ : Аквілон–плюс, 2002. – 479 с.

12. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций. – М.: Омега–Л, 2009. – 578 с.
13. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск: «Сибирский хронограф», 1997. – Т. 1. От прошлого к будущему. – 805 с.
14. Бабай А.Н. Юридическая квалификация правового поведения личности. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бабай А.Н. – М., 1985. – 215 с.
15. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
16. Бакунин М.А. Наука и насущное революционное дело // Философия. Социология. Политика / вст. ст. В.Ф. Пустарнакова. – М.: Правда, 1989. – С. 144–187.
17. Бандура А. Теория социального научения – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
18. Барьядаева В.А. Культура и система ценностей // Вестник Бурятского университета. Серия 5: Философия, социология, политология, культурология. – Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2001. – Вып. 5. – С. 131–146.
19. Батай Ж. Внутренний опыт. – СПб.: Аксиома, Мифрил, 1997. – 336 с.
20. Батищев Г.С. Особенности культуры глубинного общения // Вопросы философии. – 1995. – № 3. – С. 95–129.
21. Бауман З. Европейский путь к мировому порядку // Свободная мысль – XXI. Теоретический и практический журнал. – 2004. – №9 (1547) – С. 37–45.
22. Бахтин М.М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. Ежегодник. 1984–1985. – М., 1986. – С. 82–138.

23. Бащук С. Г. Правова активність: поняття, структура та види : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. Г. Бащук; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2014. – 20 с.
24. Беккер Г. Девиантность как следствие «наклеивания ярлыков» // Контексты современности – II: Хрестоматия. – 2-е изд., перераб. и доп. / сост. и ред. С.А. Ерофеев. – Казань: Изд-во Каз. ун-та, 2001. – С. 145–148.
25. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русской революции. – М.: ЗАО «Сварог и К», 1997.–541 с.
26. Бердяев Н.А. Русская идея: сборник / сост., вст. ст., прим. М.А. Блюменкранца. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2004. – 616 с.
27. Бердяев Н.А. Судьба России. Самопознание // Избранные произведения. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1997. – 544 с.
28. Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства / вст. ст. Р.А. Гальцевой. – М.: Искусство, 1994. – Т.1. – 542 с.
29. Бердяев Н.А. Царство духа и царство Кесаря. – М., 1995. – 375 с.
30. Бестужев–Лада И. В. Нормативное социальное прогнозирование: возможные пути реализации целей общества: Опыт систематизации / И. В. Бестужев–Лада ; отв. ред. ... М. : Наука, 1987. – 214 с.
31. Бжалава И.Т. Установка и поведение. – М., 1968. – 67 с.
32. Битяк Ю. П. Моральні та правові вимоги до поведінки державних службовців / Ю. П. Битяк // Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 8. – Х. : Право, 2004. – С. 26–37.
33. Білецький В. В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд / В. В. Білецький ; Донецька держ. академія управління, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 156 с.
34. Боецій. Теологічні трактати / Аніцій Манлій Северин Боецій ; пер. з лат. мови і коментарі Р. Паранько. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. – 146 с.

35. Большаков В. Ю. Эволюционная теория поведения [Текст] : научное издание / В.Ю. Большаков. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2001. – 494 с.
36. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / гл. науч. ред. и сост. С.Ю. Солодовников. – Минск: МФЦП, 2002.– 1007 с.
37. Борзенко А.В. Проблема цели в общественном развитии / А.В. Борзенко. – М.: Наука, 1963. – 226 с.
38. Бруно Дж. Избранное. – Самара : Агни, 2000. – 591 с.
39. Буева Л. П. Деятельность как объект социальной психологии: методологические проблемы социальной психологии / Л. П. Буева. – М.: Наука, 1975. – С. 45–62.
40. Буева, Л.П. Человек: деятельность и общение / Л.П. Буева. – М.: Мысль, 1978. – 216 с.
41. Булгаков С.Н. Героизм и подвижничество / сост. С.М. Половинкин. – М.: Русская книга, 1992. – 528 с.
42. Бусурманов Ж.Д. Социальная активность и правомерное поведение личности в советском обществе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Ж.Д. Бусурманов /Алма-Ата, 1984. – 14 с.
43. Бэкон Ф. Сочинения : В 2 Т. Т. 2. / Фрэнсис Бэкон. – М. : Мысль, 1978. – 574 с.
44. Вайль П. Гений места / поел. Л. Лосева. – М.: Астрель: CORPUS, 2011. – 448 с.
45. Валерий М. Достопамятные деяния и изречения / пер. с лат. С.Ю. Трохачева. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2007. – 308 с.
46. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. – СПб.: «Лань», 1999. – 480 с.

47. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / Новгородцев П.И.; Отв. ред.: Кудрявцев В.Н. – М.: Наука, 1996. – 269 с.
48. Вебер М. Избранное: Протестантская этика и дух капитализма / пер. с нем. М.И. Левина; отв. ред. Ю.Н. Давыдов. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 648.
49. Вебер М. Объективность познания в области социальных наук и социальной политики // Культурология. XX век. Антология. – М.: ИНИОН, 1996. – 703 с.
50. Вебер М. Соціологія : загальноісторичні аналізи, політика / пер. з нім., післямова та комент. О. Погорілого. – Київ : Основи, 1998. – 534 с.
51. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
52. Верч Дж. Голоса разума. Социокультурный подход к опосредованному действию. – М.: Тривола, 1996. – 174 с.
53. Воднік В. Д. Чинники формування злочинної поведінки неповнолітніх у великому місті [Текст] / В. Д. Воднік, М. М. Карпенко // Проблеми законності. Вип. 105. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2009. – С. 175–184.
54. Войтила К. Инстинкт, любовь, подружжя. Релігійне переживання чистоти / перекл. О. Федорики; Центр Філософських Студій, Львівська Богословська Академія; редкол.: Т. Добко та ін. – Львів : ЛБА, 2000. – 37 с.
55. Вопленко Н.Н. Правомерное поведение как социальный и юридический процесс // Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве / Отв. ред. В.Н. Карташов. Ярославль, 1979. – С. 19–27.
56. Воробьев Н.Е. К вопросу о критериях социальной активности / Н.Е. Воробьев // Социальная активность личности – Волгоград, 1976.– С. 8–29.

57. Вригт Г.Х. Логико–философские исследования : избранные труды : пер. с англ. / Г.Х. фон Вригт ; общ. ред. Г.А. Рузавина и В.А. Смирнова ; сост. и авт. предисл. В.А. Смирнов. – Москва : Прогресс, 1986. – 594 с.
58. Галустьян Н.В. Правовая активность личности в механизме формирования социально–полезного поведения : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Галустьян Наталья Васильевна: Ростов н/Д, – 2005.– 162 с.
59. Ганьба О. Б. Правова поведінка суб'єктів охорони державного кордону України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. Б. Ганьба; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
60. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько–правовий вимір [Текст] : монографія / Т.З. Гарасимів – Л. : Львів. держ. ун–т внутр. справ, 2012. – 419 с.
61. Гарасимів Т. З. Філософема девіантної поведінки [Текст] / Т. З. Гарасимів. – Львів, 2014. – 356 с.
62. Гартман Н. К основоположению онтологии / Пер. с нем. Ю. В. Медведева под ред. Д. В. Складнева. – СПб.: Наука, 2003. – 639 с.
63. Гарькавець С. О. Психологія підліткової віктимності : монографія / С. О. Гарькавець; Східноукр. нац. ун–т ім. В. Даля. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – 175 с.
64. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 482 с.
65. Гельвеций К.А. Об уме. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 396 с.
66. Гельвеций К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання = De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation Клод Адріан Гельвецій ; переклав з французької Валер'ян Підмогильний. – К.: Основи, 1994. – 413 с.
67. Генрих Степанович Батищев / Под ред. В. А. Лекторского. –М. Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 335 с.

68. Герасіна Л. М. Соціальні та правовиховні чинники запобігання девіаціям [Текст] / Л. М. Герасіна // Проблеми законності. Вип. 103. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2009. – С. 241–246.
69. Геше Джампа Тинлей. Ум и пустота. – М.: Цинкопа, 2002. – 224 с.
70. Гидденс Э.. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир». – 120 с.
71. Гойман В.И. Формирование правовой активности личности как составная часть коммунистического воспитания. – М, Высшая школа. – 1988. – 152с.
72. Гольбах Г.А. Избранные произведения в двух томах. Том 1. – М., – 1963. – 715 с.
73. Гольбах П.А. Избранные произведения в двух томах. Том 2. – М., – 1963.– 563 с.
74. Гриценко С. А. Девіантна поведінка суб'єктів господарювання у трансформаційній економіці : автореф. : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.01/ С.А. Гриценко. – К. : ДУ "Ін-т економіки та прогнозування НАН Укр.", 2008. – 18 с.
75. Гумін О.М. Кримінально–насильницька поведінка проти особи : монографія / О.М. Гумін ; Л. : Львів. держ. ун–т внутр. справ, 2009. – 359 с.
76. Гуцаленко Л.А. Человек–мера добра и зла / Л.А. Гуцаленко. – Минск : Право и экономика, 2008. – 544 с.
77. Дарендорф Р. Мораль, институты, гражданское общество // Путь. – 1993. –№3. – С. 179–191.
78. Дарендорф Р. Тропы из утопии / пер. с нем. Б.М. Скуратова, В.Л. Близнекова. – М.: Практис, 2002. – 536 с.
79. Декарт Р. Метафізичні розмисли / Рене Декарт ; переклад з французької З. Борисюк та О. Жупанського. – Київ : Юніверс, 2000. – 298 с.
80. Декомб В. Современная французская философия / пер. с франц. М.М. Федоровой. – М.: Весь мир, 2000. – 344 с.

81. Демидов А.И. Полетическая деятельность: философский анализ факторов детерминации / Под ред. А.Л. Федосеева. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 127 с.
82. Демин М.В. Природа деятельности. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 168 с.
83. Денисенко А. А. Отклонения в поведении несовершеннолетних: профилактика и диагностика : учебное пособие / А. А. Денисенко ; МОИмолодьспорта Украины, Южноукраинский НПУ имени К. Д. Ушинского, Ин-т психологии. – Одесса : Феникс, 2011. – 300
84. Дзьобань О. П. Девіантність неповнолітніх як деструктивний чинник правового виховання в Україні / О. П. Дзьобань // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2011. – 2011. №10. – С. 229–231.
85. Дидро Д. Избранные произведения. – М.– Л., 1951. – 412 с.
86. Дидро Д. Сочинений в 2-х т. /Пер.с фр. Т.2 – М. : Мысль, 1991 – 604 с.
87. Докучаев И.И. Ценность и экзистенция. Основоположения исторической аксиологии культуры. – СПб.: Наука, 2009. – 595 с.
88. Дробницкий О. Г. Моральная философия [Текст] : Избранные труды / О. Г. Дробницкий ; сост. ... общ. ред., сост., вступ статья Е. Ю. Сапрыкина. – М. : Республика, 2000. – 448 с.
89. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / пер. с франц. А.Н. Ильинского, под ред. В.А. Базарова, – М.: Мысль, 1994. – 399 с.
90. Елынычев В.Н. Международно-правовая ответственность государства и проблема вины: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / В.Н. Елынычев – . М., 1969.– 10 с.

91. Есипова И.А. Правовое бездействие. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Есипова И.А. – Волгоград, 1998. – 159 с.
92. Завацька Н. Є. Теоретичні підходи та основні методи психотерапії узалежненої поведінки : соціально–психологічний аспект : монографія / Наталія Завацька. – Київ : Український видавничий консорціум, 2008. – 257 с.
93. Зайцева К.В. Організаційна поведінка : монографія / [К.В. Зайцева] ; Міністерство освіти і науки України, Донецький інститут залізничного транспорту. – Донецьк : Донбас, 2011. – 283 с.
94. Затонский В.А.; Сильное государство и активная личность: теоретико–правовой аспект / Затонский В.А.; Под ред.: Малько А.В. – Саратов: Изд–во Сарат. ун–та, 2005. – 268 с.
95. Зильберман Д.Б. Генезис значения в философии индуизма. – М.: «Эдиториал УРСС», 1998. – 448 с.
96. Зинченко В.П. Посох Осипа Мандельштама и Трубка Мамардашвили. К началам органической психологии. – М.: Новая школа, 1997. – 336 с.
97. Змановская Е.В. Девиантное поведение личности и группы : [учебное пособие] / Е.В. Змановская, В.Ю. Рыбников. – Санкт–Петербург, [та ін.] : Питер : 2010. – 349 с.
98. Зубко Г. Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. Ю. Зубко; Відкр. міжнар. ун–т розв. людини "Україна". – К., 2012. – 16 с.
99. Ильенков Э.В. Философия и культура – М., 1991. – 464 с.
100. Ильин И.А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993.–431 с.
101. Ігнатов О.М. Протидія загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні : монографія / О.М. Ігнатов. – Харків : Діса Плюс, 2013. – 649 с.
102. Каган М.С. Философская теория ценности. – СПб., 1997. – 205 с.

103. Каган М.С. Формирование личности как синергетический процесс // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. – М.: Прогресс–Традиция, 2003. – С. 212–227.
104. Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) – М., 1974. – 328 с.
105. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. – М.: Эксмо, 2008. – 864 с.
106. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: монография / пер. с англ.; под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 458 с.
107. Кветной М. С. Человеческая деятельность: сущность, структура, типы (социологический аспект). Саратов: Изд–во Саратов. ун–та. – 1974. – 222 с
108. Квітковська Н.В. Психологія девіантної поведінки учнів : умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція : навчально–методичний посібник / Н.В. Квітковська. – Миколаїв : [б.в.], 2010. – 239 с.
109. Кикнадзе Д.А. Потребности. Поведение. Воспитание / под ред. В.Г. Афанасьева. – М.: Мысль, 1968. – 148 с.
110. Ківенко Н.В. Девіантна поведінка : сучасна парадигма / Н.В. Ківенко, І.І. Лановенко, П.В. Мельник. – Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2002. – 240 с.
111. Клаус Г. Кибернетика и философия / пер. с нем. И.С. Добронравова; поел. Л.Б. Баженова. – М.: Изд–во иностр. литер, 1963. – 531 с.
112. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции. – М.: КомКнига, 2007. – 272 с.
113. Ковалева Е.Л. Правомерное и противоправное поведение: их соотношение. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ковалева Е.Л. – М., 2002. – 288 с.

114. Кожевников С. Н. Правовая активность граждан : учебное пособие / С. Н. Кожевникова. – Н. Новгород : Нижегород. высш. шк. МВД РФ, 1994. – 106 с.
115. Кожевников С.Н. Социально–правовая активность личности и условия ее действительности. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Кожевников С.Н. – М., 1991. – 354 с.
116. Кожевников С.Н. Социально–правовая активность: содержание и субъекты / С.Н. Кожевников // Правоведение. –1981. – № 3. – С. 17 – 25.
117. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: спроба інтегративного осмислення [Текст] : монографія / Юлія Козенко ; Львів. держ. ун–т внутр. справ. – Л. : 2013. – 159 с.
118. Колесниченко Ю.Ю. Административная ответственность юридических лиц: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ю.Ю. Колесниченко М., 2000. – 23 с.
119. Колеснікова А. М. Девіантна поведінка молоді у контексті соціальних змін / Колеснікова А. М. // Соціально–гуманітарні вектори педагогіки вищої школи : зб. матеріалів IV Міжнар. наук. конф., м. Харків, ХДАДМ, 25–26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 100–101.
120. Колесова ЛТ.А. Второе рождение и невротическая личность // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. – М.: Прогресс–Традиция, 2003. – С. 294–312.
121. Колосов Ю.М. Ответственность в международном праве / Ю.М.Колосов. – М.: Юрид. лит., 1975. – 256 с.
122. Колосов Ю.М., Кривчикова Э.С. Международное публичное право. М.: «Международные отношения». – 2000. – 610 с.
123. Кон И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.
124. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст.141.

125. Кошова І.В. Психологія девіантної поведінки : навчальний посібник / І.В. Кошова, О.Д. Кресан ; Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя. – Ніжин : [Видавництво НДУ ім. М. Гоголя], 2009. – 167 с.
126. Коэн А. Содержание делинквентной культуры // Социология преступности. Современные буржуазные теории: сборник статей / пер. с англ. – М.: Прогресс, 1966. – С. 314–321.
127. Кравченко С.А. Социологический постмодернизм: теоретические источники, концепции, словарь терминов: монография. – М.: МГИМО МИД РФ., 2010. – 397 с.
128. Красицкий Я. Бог, человек и зло. Исследование философии Владимира Соловьева / пер. с польск. С.М. Червонной; под ред. Е.Б. Рашковского. – М.: Прогресс–Традиция, 2009. – 447 с.
129. Краус В. Нигилизм и идеалы: Нигилизм сегодня, или Долготерпение истории / пер. с нем. А. Карельского, Е. Кацевой, Э. Венгеровой. – М.: Радуга, 1994. – 256 с.
130. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.
131. Кропоткин П.А. Современная наука и анархия / вст. ст. С.А. Мндоянца. – М.: Правда, 1990. – С.239–538.
132. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М.: Наука, 1982. – 287 с.
133. Кудрявцев В.Н., Малеин Н.С. Правовое поведение, его субъекты и пределы / В.Н.Кудрявцев, Н.С.Малеин // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 31–40.
134. Кулапов В.Л. Теория государства и права: Учебник / В.Л. Кулапов, А.В. Малько; Саратовский филиал Института государства и права РАН. – М.: НОРМА, 2008. – 384 с
135. Кули Ч.Х. Человеческая природа и социальный порядок / пер. с англ. – М.: Идея–Пресс, Дом интеллект, книги. 2000. – 320 с.

136. Кульбач С.О. Правова активність працівників міліції: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.О. Кульбач ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 20 с.
137. Курис П.М. Международные правонарушения и ответственность государства / П.М. Курис ; Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса. – Вильнюс : Минтис, 1973. – 278 с.
138. Кьеркегор К.С. Болезнь к смерти // Страх и трепет. – М.: Республика, 1993.–С. 251–351.
139. Левит–Броун Б. Зло и спасение. О творящем духе Любви. – СПб., 2010. – 544 с.
140. Лемерт Э. Первичные и вторичные отклонения // Контексты современности – II: хрестоматия / сост. и ред. С.А. Ерофеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Казань: Изд-во Каз. ун-та, 2001. – С. 142–145.
141. Лякішева А. В. Соціальна поведінка і групова взаємодія : монографія / А. В. Лякішева; Ін-т проблем виховання, НАПН України. – Луцьк : Вежа–Друк, 2014. – 367 с.
142. Маградзе Г.А. Групповые процессы: конформность и антиконформность / Вопросы инженерной и социальной психологии. – т.2 . – Тбилиси: Мецниереба, –1979. – С.115–121.
143. Маєрчик М.С. Ритуал і тіло : структурно–семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М.С. Маєрчик. – Київ: Часопис «Критика», 2011. – 319 с.
144. Макіавеллі Н. Флорентійські хроніки ; Державець / Н. Мак'явелі ; переклад з іт. А. Перепаді. – Харків : Будинок друку, 2013. – 470
145. Максимова Н. Ю. Теоретико–методологічні засади психологічної корекції особистості соціально дезадаптованих неповнолітніх : монографія / Н. Ю. Максимова, І. Ф. Манілов, А. М. Грись, Л. М. Литвинчук, Б. М. Ткач; ред.: Н. Ю. Максимова; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка . – К. : Імекс, 2012. – 257 с.

146. Малиновский А.А. Пределы субъективного права /А.А. Малиновский // Журнал российского права. – 2005. – № 11.– С. 95–100.
147. Малков С.Ю. Применение синергетики для моделирования социальных процессов / С.Ю. Малков // Синергетическая парадигма. Социальная синергетика / отв. ред. В.В. Василькова. –М.: Прогресс–Традиция, 2009. – С. 202–233.
148. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / сост. Ю.П. Сенокосов. 2–е изд., измен, и доп. – М.: Прогресс; Культура, 1992. – 415 с.
149. Мандевиль Б. Басня о пчелах / пер. Е.С. Лагутина; общ. ред. Б.В. Мееровского. – М.: Мысль, 1974. – 376 с.
150. Манешин В.С. Дисциплина и общество (социально–философский аспект). – М.: Изд–во МГУ, 1984. – 304 с.
151. Мантатов В.В. Образ, знак, условность. Монография. –М.: Высшая школа. – 1980–160 с.
152. Маргулис А.В. Категория деятельности человека // Философские науки. – 1975. – № 2. – С. 28–37.
153. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М., 1983. – 279 с.
154. Маркс К. Наемный труд и капитал // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 6. – С. 428–459.
155. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / пер. с англ.; вст. ст. Н.Н. Акулиной – М.: Издат. группа «Евразия», 1997. – 430 с.
156. Матузов Н. И. К вопросу о суверенитете личности / И.Н. Матузов // Правоведение. –1994. – № 4. – С. 3 – 14.
157. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Изд–во Саратовского ун–та. – 1987.– 293 с.
158. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения : учебное пособие для вузов / В.Д. Менделевич. – Санкт–Петербург : Речь, 2005. – 443 с.

159. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.
160. Мертон Р.К. Социальная структура и аномия // Социология преступности. Современные буржуазные теории: сборник статей / пер. с англ. – М.: Прогресс, 1966.–С. 299–313.
161. Мерфи Д.Р. Сокровище, взятое с собой в путь. – М.: Протестант, 1993. – 96 с.
162. Михеева И.Н. Амбивалентность личности: морально–психологический аспект. – М.: Наука, 1991. – 125 с.
163. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т. С. Мицкан; Нац. ун–т "Остроз. акад" . – Острог, 2013. – 20 с.
164. Мінченко Р. М. Правова активність особистості в умовах еволюції української державності / Р. М. Мінченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 51. – С. 173–180.
165. Монтень М. Проби : вибране / Мішель Монтень ; переклад з фран. А. Перепаді ; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України. – Харків : Фоліо, 2012. – 442 с.
166. Мор Т. Утопія / Томас Мор. Місто Сонця : переклад с латинської / Томмазо Кампанелла. – Київ: Дніпро, 1988. – 206 с.
167. Мотринець, І. М. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах демократизації українського суспільства. Питання теорії і практики : монографія / І. М. Мотринець ; Львів. держ. ун–т ім. І. Франка. – Л., 1994. – 245 с.
168. Мурзина И.Я. Методологические аспекты изучения региональной культуры // СОЦИС. – 2004. – № 2. – С.60 – 65.
169. Навальный С.В. Электорально–правовая культура: вопросы теории и практики: автореф. дис. . к.ю.н.: 12.00.01 / С.В. Навальный. – Нижний Новгород, 1999. – 31 с.

170. Нагата Х. История философской мысли Японии / пер. с яп.; общ. ред. Ю.Б. Козловского. – М.: Прогресс, 1991. – 416 с.
171. Невельская–Гордеева Е. П. О методологии исследования девиантного поведения личности / Е. П. Невельская–Гордеева // Проблемы законности : респ. міжвідом. наук. зб. – Харків, 1999. – Вип. 40. – С. 156–164.
172. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія / С. Немченко. – Донецьк : Юго–Восток, 2008. – 261 с.
173. Ницше Ф. Воля к власти ; Посмертные афоризмы : сборник : [пер. с нем.] / Ф. Ницше ; худож. обл. М.В. Драко]. – Минск : Попурри, 1999. – 462 с.
174. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / пер. с нем. Е. Герцык и др. – М.: Культ. Революция, 2005. – 880 с.
175. Ницше Ф. Генеалогия морали // По ту сторону добра и зла / сост. М.Ш. Иванова. – М.: Сирин, 1990. – Кн. 2. – С. 3–149.
176. Нурпеисов Е.К. Механизм формирования правомерного поведения личности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01 / Е.К. Нурпеисов. – М., 1980. – 15 с.
177. Общая теория права и государства. Учебник / Афанасьев В.С., Герасимов А.П., Гойман В.И., Горобец В.Д., и др.; Под ред.: Лазарев В.В.. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.
178. Общая теория права. Учебник / Дмитриев Ю.А., Казьмин И.Ф., Лазарев В.В., Лейст О.Э., и др.; Под общ. ред.: Пиголкин А.С.. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во МГТУ им. Баумана, 1996. – 384 с.
179. Оксамытний В.В. Правомерное поведение личности / Оксамытний В.В.; Отв. ред.: Козюбра Н.И. – Киев: Наук. думка, 1985. – 175 с.
180. Оксамытний, В. В. Теория государства и права. – М.: Изд-во «ИМПЭ–ПАБЛИШ», 2004. – 340 с.

181. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько–правовий вимір [Текст] : автореф. дис. ... д–ра юрид. наук : 12.00.12 / Омельчук Олег Миколайович ; Львів. держ. ун–т внутр. справ. – Л., 2013. – 34 с.

182. Орзих М.Ф. Основные вопросы теории правового воздействия на личность развитого социалистического общества: автореф. дис. .. д–ра. юрид. наук: 12.00.01 / М.Ф. Орхиз. – Х., 1978. – 48 с.

183. Осинский И.И. Традиционные ценности в духовной культуре бурятской национальной интеллигенции // Социологические исследования. – 2001. – № 3 – С. 80–83.

184. Осипов М.Ю. Основные факторы, влияющие на правосознание и правомерное поведение / М.Ю. Осипов // Юридические записки. – 2013. – № 1. – С. 9–16.

185. Парсонс Т. Система современных обществ / пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 271 с.

186. Парсонс Т. Соціальна структура і особистість / Т. Парсонс ; переклад з англійської В. Верлоки і В. Кебуладзе. – Київ : Дух і літера, 2011. – 337 с.

187. Паскаль Б. Думки / Блез Паскаль ; пер. з фр. Анатолий Перепадя, Олег Хома. – Київ : Дух і літера, 2009. – 700 с.

188. Пеньков Е.М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение / Е. М. Пеньков. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.

189. Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості. Матеріали круглого столу проведеного Інститутом соціології НАН України та Фондом «Демократичні ініціативи» 11 лютого 2013 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/publications/press_relizy/20_rokiv_monitorinukraini.htm

190. Петрарка Ф. Сочинения философские и полемические / Франческо Петрарка ; [сост., пер., коммент., указатели Н.И. Девятайкиной, Л.М.

Лукьяновой]. – Москва : Российская политическая энциклопедия, 1998. – 479 с.

191. Петровский В.А. Человек над ситуацией. – М.: Смысл, 2010. – 559 с.

192. Пихтіна Н. П. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого–педагогічні та соціально–правові аспекти : навч. посіб. / Н. П. Пихтіна, М. П. Пихтін, Т. Є. Федорченко; ред.: В. М. Оржеховська; Ніжин. держ. ун–т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2014. – 399 с.

193. Платон. Тимей // Сочинения: в 3 т. / под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3 (часть 1). – С. 455–543.

194. Положенцев А. М. "По лицу бездны" : очерк натурфилософии культа / Андрей Положенцев. – Санкт–Петербург : Алетейя, 2007. – 198 с.

195. Попова Е.В. Онтологическая и гносеологическая специфика нормы : дис. на соиск. канд. философ. наук: 09.00.01 / Е. В. Попова ; Рос. гос. проф.–пед. ун–т. – Омск, 2005. – 138 с

196. Постников А.Н. Формационный смысл реформирования России. – Улан–Удэ: Изд–во БГУ, 2009. – 200 с.

197. Потаки Ф. Некоторые проблемы отклоняющегося (девиантного) поведения // Психологический журнал. – 1987. – № 4. – Т.8. – С. 92–102.

198. Пригожин А.И. Качество целей // Общественные науки и современность. –2010. –№ 1.–С. 114–126.

199. Пригожин И.Р. Конец определенности: Время, хаос и новые законы природы / пер. с англ. Ю. Данилова. – М.; Ижевск: НИЦ РХД, 2000. – 216 с.

200. Пригожин И.Р., Николис Г. Познание сложного. – М., 1990. – 334 с.

201. Пригожин И.Р., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / пер. с англ.; под ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича, Ю.В. Сачкова. – М.: Изд–во ЛКИ, 2008.–296 с.

202. Прудон П.Ж. Что такое собственность? Или Исследование о принципе права и власти; Бедность как экономический принцип;

Порнократия или Женщины в настоящее время / коммент. В.В. Сапова. – М.: Республика, 1998. – 366 с.

203. Психология. Полный энциклопедический справочник / сост. и общ. ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко. – СПб., 2007. – 896 с.

204. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность / Рабинович П.М. – Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1985. – 167 с.

205. Разметаева Ю. С. Правова активність особи як складова правової культури / Ю. С. Разметаева // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. №3(17). – С. 253.

206. Ратинов А. Р. Правовая психология и преступное поведение : теория и методология исследования : монография / А.Р. Ратинов, Г.Х. Ефремова. – Красноярск : Издательство Красноярского университета, 1988. – 253 с.

207. Рикёр П. Путь признания: три очерка / пер. с фр. И.И. Блауберг, И.С. Вдовиной. – М.: РОССПЭН, 2010. – 268 с.

208. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. – М.: Издат АН СССР, 1958. – 147 с.

209. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1946. – 704 с.

210. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М. : Издво АН СССР, 1959. – 356 с.

211. Рябов П.В. Проблема личности в философии анархизма / П. В. Рябов // Вопросы философии. – 2010. – № 5. – С. 47–56.

212. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М.В. Савчин. – Івано–Франківськ : МістоНВ, 2008. – 275

213. Сандакова Л.Г., Бурзалова А.А., Захаров А.К. Феномен «духовность» в современном российском обществе // Православие в Азиатско–Тихоокеанском регионе: материалы междунар. науч.–практ. конф.,

посвященной 330-летию Даурской духовной миссии (4–5 октября 2011 г.) – Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2012. – С. 263–269.

214. Сапун В.А. Социалистическое правосознание и реализация советского права. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 1984. – 112 с.

215. Сарингулян К.С. О регулятивных аспектах культурной традиции / К.С. Сарингулян // Советская Этнография. – 1981. – № 2. – С. 99–102.

216. Сартр Ж.П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / пер. с фр.; предисл. В.И. Колядко. – М.: Республика, 2000. – 639 с.

217. Серков В. А. Социально–психологический механизм правового воздействия на поведение личности: дис...канд.юрид.наук: 12.00.01/ В.А. Серков. – Свердловск,– 1983. – 158 с.

218. Скрипник А.П. Моральное зло в истории этики и культуры. – М. : Политиздат, 1992. – 351 с.

219. Сливка С.С. Дисципліна та професійна правомірність поведінки працівників органів внутрішніх справ. – Львів. – 1991. – 41 с.

220. Словарь иностранных слов. – 8-е изд. – М.: Русский язык, 1981. – 624 с.

221. Слотердаjk П. Критика цинического разума / Петер Слотердаjk; пер. с нем. А. Перцева; испр. изд-е. – Екатеринбург: У–Фактория, М.: АСТ. МОСКВА, 2009. – 800 с.

222. Смирнов И.П. Генезис. Философские очерки по социокультурной начинательности. – СПб., 2006 – 272 с.

223. Соловьев В.С. Три разговора о войне, прогрессе и конце всемирной истории, со включением краткой повести об Антихристе // Смысл любви: избранные произведения. – М., 1991– С. 428–432.

224. Соловьев В.С. Философские начала цельного знания // Сочинения: в 2 т. / сост., общ. ред. и вступ. ст. А.Ф. Лосева и А.В. Гулыги; примеч. С.Л. Кравца и др. – М.: Мысль, 1990.–Т.2–С. 139–154.

225. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / пер. с англ. В.В. Сапова. – СПб.: Издат. РХГИ, 2000. – 1054 с.
226. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – 543 с.
227. Спиноза Б. О Боге, человеке и его счастье / Б. Спиноза. – Харьков : Фолио, 2013. – 317 с.
228. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 року. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010
229. Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М., 2008. – 840 с.
230. Тажуризина З.А. Николай из Кузы // Николай Кузанский. Сочинения в 2-х томах. Т. 1: Перевод / Общ. ред. и вступит. статья З. А. Тажуризиной. – М.: Мысль, 1979. – 488 с.
231. Теория государства и права: Учебник. Матузов Н.И., Малько А.В. М.:Юристъ, 2004. – 512 с
232. Терещенко М. Такой хрупкий покров человечности. Банальность зла, банальность добра. – М., 2010. – 237 с.
233. Тихомиров А.Д. Профессиональное правомерное поведение работников органов внутренних дел: социально–правовой анализ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.Д. Тихомиров– Киев, 1990. – 20 с.
234. Тімченко О.В. Аутоагресивна поведінка працівників органів внутрішніх справ України : (соціально–психологічні детермінанти виникнення, методи превенції та профілактики) : монографія. – Донецьк, 2003. – 235 с.
235. Тойнби А. Дж. Постижение истории : сборник : перевод с английского / А.Дж. Тойнби ; составитель : А.П. Огурцов. – Москва : Прогресс, 1991. – 730 с.

236. Толубко В. Б. Відхильна поведінка військовослужбовців та механізми її формування / В. Б. Толубко, С. П. Мосов, О. Р. Охременко – К. : Хімджест, 2004 – 103 с.
237. Труфанова Е.О. Человек в лабиринте идентичностей // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 13–22.
238. Тульчинский Г.Л. Разум, воля, успех: о философии поступка –Л., 1990 – 419 с.
239. Тэрнер В.У. Символ и ритуал / В. Тэрнер ; [Академия наук СССР]. – Москва : Наука, 1983. – 277 с.
240. Уздимаева Н.И. Правомерное поведение: понятие, квалификация, мотивы / Уздимаева Н.И.; Под ред.: Матузов Н.И. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО "Саратовская государственная академия права", 2006. – 200 с.
241. Узнадзе Д.Н. Общая психология/ Пер. с грузинского Е.Ш. Чомхтдзе; Под ред. И.В. Имедадзе. – М.: Смисл.: Питер, 2004. – 413 с.
242. Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка. – М.: «Альта-Принт», ООО Изд-во «ДОМ. XXI век.», 2008. – 1239 с.
243. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально–педагогічний аспект : монографія / Т. Є. Федорченко; НАПН України, Ін-т пробл. виховання. – Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2011. – 492 с.
244. Федотова В.Г. Анархия и порядок. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 144 с.
245. Фетисов В.П. Добро и зло : (опыт историко–философского анализа) / В.П. Фетисов. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1982. – 125 с.
246. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

247. Фома Аквінський, Сума теології / Святий Тома з Аквіну; [переклав з латинської Павло Содомора]. – Львів : Сполом, 2011– 284 с.
248. Франк С.Л. Крушение кумиров // Сочинения. – М.: «Правда», 1990. – 607 с.
249. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
250. Франкфорт Г. Миф и реальность / Г. Франкфорт Г. // В преддверии философии. Духовные искания другого человека. – М.: Наука, 1984. – С. 24–44.
251. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность : лекции и интервью, Москва, апрель 1989 г. / Ю. Хабермас ; Российская академия наук, Институт философии. – Москва : Наука, 1992. – 176 с.
252. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие = *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln* / Юрген Хабермас ; перевод с немецкого под редакцией Д.В. Скляднева. – Санкт–Петербург : Наука, 2000. – 377 с.
253. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. – 416 с.
254. Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Проблема человека в западной философии: сборник / пер. с англ., нем., франц.; сост. и поел. П.С. Гуревича; общ. ред. Ю.Н. Попова. – М.: Прогресс, 1988. – С. 261–314.
255. Хакен Г. Синергетика как мост между естественными и социальными науками // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. – М., 2003. – С. 359–366.
256. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: учебник для вузов. М.: Юрайт–М, 2001.– 432 с
257. Шалгунова С. А. Особа насильницького злочинця: вітчизняний та зарубіжний досвід вивчення : монографія / С. А. Шалгунова; ред.: А. В.

Самотуга, О. Ю. Бакуньова, Л. В. Омельченко; Дніпропетр. держ. ун–т внутр. справ. – Д. : Ліра, 2011. – 471 с.

258. Шаргородский М.Д. Детернизм и ответственность М.Д. Шаргородский // Правоведение. – 1968. – № 1. – 40–48.

259. Швыдак Н.Г. Факторы формирования правомерного поведения и социально–правовой активности граждан в условиях развитого социализма. автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Швыдак Н.Г. – М., 1980. – 20 с.

260. Шевченко А.К. Культура, история, личность : введение в философию поступка / А.К. Шевченко ; Академия наук Украинской ССР, Институт философии. – Київ : Наукова думка, 1991. – 187 с.

261. Шелер М. Избранные произведения / пер. с нем. А.В. Денежкина, А.Н. Малинкина, А.Ф. Филиппова; под ред. А.В. Денежкина. – М.: Гнозис, 1994. – 490 с.

262. Шибутани Т. Социальная психология / пер. с англ. В. Больианского. – Ростов–н/Д.: Феникс, 1999. – 539 с.

263. Шопенгауэр А. Об основе морали // Свобода воли и нравственность / общ. ред. А.А. Гусейнова, А.П. Скрипника. – М.: Республика, 1992. – 430 с.

264. Шпенглер О. Закат Европы. Образ и действительность – Новосибирск: ВО «Наука», 1993. – Т. 1. – 592 с.

265. Шпет Г.Г. Философские этюды. – М.: «Прогресс», 1994. – 372 с.

266. Шрейдер Ю.А. Открытие этической рефлексии: феномен Владимира Лefевра // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 11–12. – С. 113–124.

267. Шрейдер Ю.А. Ритуализация поведения и формы косвенного целеполагания // Психологические механизмы регуляции социального поведения / отв. ред. М.И. Бобнева, Е.В. Шорохова. – М.: Наука, 1979. – С. 103–127.

268. Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки : монографія / А.М. Шульга. – Харків : Майдан, 2013. – 408 с.

269. Щербаков Н.В. Правовая установка и социальная активность личности / Щербакова Н.В. – М.: Юрид. лит., 1986. – 127 с.

270. Щербакова А.К. Механізм індивідуальної злочинної поведінки особи, яка вчиняє бандитизм : характеристика та протидія : монографія / А.К. Щербакова, О.М. Литвинов ; Кримінологічна асоціація України. – Харків : Панов, 2015. – 235 с.

271. Энафф М. Клод Леви–Стросс и структурная антропология / пер. с фр. О.В. Кустовой, под науч. ред. А.М. Положенцева. – СПб.: ИЦ «Гуманитар. Академия», 2010. – 560 с.

272. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. – М., 1997. – 444 с.

273. Юнг К.Г. О психологии восточных религий и философий / сост. В. Бакусев. – М.: Медиум, 1994. – 260 с.

274. Янгутов Л.Е. Сотериологические принципы буддизма // Сотериологические учения буддизма стран Центральной и Восточной Азии. – Улан–Удэ, 2009.– С. 7–14.

275. Gone G.P., Miller P.G., Rappaport G. Conceptual self as normatively oriented: the suitability of past personal narrative for the study of cultural identity // Culture and psychology. – L., 1999. – P.371–393.

276. Tinbergen N. On war and peace in animal and man // Sociobiology debate. – N.Y., 1978.–P. 76–99.